

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 67

*Проблеми історії, літератури та культури
у регіональному науковому вимірі*

Ніжин
2011

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/ 4Укр./52
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 3 від 27.10.2011 р.

Постановою ВАК України від 1 лютого 2010 р. № 1-05/5 збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із літературознавства та історії (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 7. – С. 8).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

д. філол. н., проф. Н. М. Арват; д. філол. н., проф. О. Г. Астаф'єв; д. філол. н., проф. Н. І. Бойко; д. філол. н., проф. З. В. Кирилюк; д. філол. н., проф. О. Г. Ковальчук; д. філол. н., проф. П. В. Михед; д. філол. н., проф. А. Я. Мойсієнко; д. філол. н., проф. С. І. Потапенко;

з історії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф. А. О. Буравченков; д. і. н., проф. В. М. Гладилін; д. і. н., проф., членкор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов; к. і. н., доц. О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал;

з теорії та історії культури, мистецтвознавства:

д. мист., проф. Г. І. Веселовська; к. мист., доц. Л. О. Дорохіна; д. мист., проф. М. А. Давидов; к. філос. н., доц. Л. Л. Корнеєва; к. мист. н., доц. Т. В. Ляшенко; д. мист., ст. н. співроб. О. С. Найдєн; д. мист., проф. В. І. Рожок; д. мист., проф. В. В. Рубан; к. мист. н., проф. С. В. Тишко; д. мист., проф. В. Д. Шульгіна.

Л 64 **Література** та культура Полісся. – Вип. 67 : Проблеми історії, літератури та культури у регіональному науковому вимірі / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2011. – 290 с.

УДК 821.161.206+94/477/"9"
ББК 83.3/4Укр./5+63.3/4Укр./52

© Г. В. Самойленко, упорядник, 2011
© НДУ ім. М. Гоголя, 2011

УДК 882(092)

Н.М.Жаркевич

Народность "Вечеров на хуторе близ Диканьки" Н.В.Гоголя. Проблемы интерпретации

У статті простежується еволюція уявлень про народність гоголівських "Вечорів на хуторі біля Диканьки" в російському літературознавстві XIX–XXI ст. Залежно від рівня розвитку естетичної думки та соціальних запитів доби фіксуються різні аспекти осмислення цього поняття: національно-екзотичний, народознавчий, світоглядний. На цій підставі робиться висновок, що сама багатоплановість потрактувань зазначеного поняття не тільки підсилюють уяву про поетичну оригінальність українських повістей письменника, але й проливають додаткове світло на процес формування його особистості.

Ключові слова: народність, національна екзотика, народні інтереси, національний характер, окрема особистість, народний колектив, людство, громадянські обов'язки письменника.

В статье прослеживается эволюция представлений о народности гоголевских "Вечеров на хуторе близ Диканьки" в русской критике и литературоведении XIX–XX вв. В зависимости от уровня развития эстетической мысли и общественных запросов эпохи и фиксируются различные аспекты осмысления этого понятия: национально-экзотический, народоведческий, мировоззренческий. На этом основании делается вывод о том, что само многообразие трактовок данного понятия не только углубляют представления о поэтической оригинальности украинских повестей писателя, но и проливают дополнительный свет на процесс формирования его личности.

Ключевые слова: народность, национальная экзотика, народные интересы, национальный характер, отдельная личность, народный коллектив, человечество, гражданские обязанности писателя.

The article traces the evolution of ideas about the nation in Gogol's 'Evenings on a Farm Near Dikanka' in Russian literary criticism in XIX–XX centuries. Depending on the level of aesthetic thought and public inquiries era we can see different aspects of understanding this concept:

the national exotic of people, ethnology, ideology etc. On this basis, we can conclude that the very diversity of interpretations of the concepts not only deepen understanding of poetic originality of the Ukrainian writer of novels, but also shed additional light on the formation of his personality.

Key words: ethnicity, national exotic, ethnicity interests, national character, personality, the national group, humanity, civil responsibilities of the writer.

Идея народности, как известно, стала краеугольным камнем эстетики романтизма. Ее истоки связаны с работами И.Винкельмана, И.Гердера и других философов-просветителей XVIII в., в которых была предпринята первая попытка обосновать новый взгляд на происхождение древнего (античного) искусства. "Греческие народы, – писал в своей работе "Основание новой науки об общей природе наций" Дж.Вико, – и были этим Гомером". А знаменитые "Иллиада" и "Одиссея", по его словам, "две величайшие сокровищницы истории греческого народа" [4, с. 365, 366].

Эта мысль о народном происхождении античного искусства в художественное сознание XVIII века внесла новые представления о критериях его ценности. Она стала основанием для неопровержимого вывода о том, что образцовость и совершенство произведений, созданных древними греками и римлянами, проистекают не из особой одаренности их авторов, а являются следствием того, что всем своим содержанием эти произведения выразили жизнь своих народов, и к тому же – в формах, понятных и близких этим народам. Иными словами, искусству нового времени, чтобы подняться до вершин античности, нужно было стать народным, а точнее – национальным. Причем как по содержанию, так и по форме.

Романтизм, родившийся на рубеже XVIII–XIX вв., требование народности сделал одним из главных своих лозунгов. Однако разные романтики на разных этапах развития романтизма в понятие народности искусства вкладывали разное содержание. Чаще всего они связывали его с национальной экзотикой и активной разработкой фольклорных сюжетов, тем, образов. Именно под таким углом зрения и были прочитаны при своём появлении гоголевские "Вечера на хуторе близ Диканьки".

Правда, само воплощение национальной экзотики первыми их критиками, напомним, было воспринято по-разному. В частности, Н.А.Полевой, издатель журнала "Московский телеграф" и один из наиболее авторитетных критиков 30-х гг. XIX в., в первых повестях Н.В.Гоголя нашел очень мало экзотики, а соответственно и народности, и увидел в них единственное желание автора подделаться "под малоруссизм". "Неужели, – писал он в своей рецензии на первую

часть сборника, – вы думаете, что представляете хорошо малороссиянина ... Вы самозванец, пасечник... Благодарим вас за то, что вы разрыли клад малороссийских преданий и присказок; но воспользовались вы этим кладом неискусно..." [8, с. 230, 231].

Его постоянный оппонент, пользовавшийся в читательских кругах не меньшим авторитетом, издатель журнала "Телескоп", Н.И.Надеждин, напротив, увидел главную ценность "Вечеров на хуторе близ Диканьки" в том, что в них ярко представлена "печать местности". По его словам, Украина является "заветным ковчегом, в коем сохраняются живейшие черты славянской физиономии и лучшие воспоминания славянской жизни. ... Тем занимательней для нас должны быть ее картины. Но никто еще доньше не умел представлять их так верно, так живо, как добрый Пасечник Рудый Панько" [7, с. 281].

Особую позицию в этом вопросе занял тогда же В.Г.Белинский. Для него, зачинателя и страстного пропагандиста новых эстетических идей в искусстве, народность первых гоголевских повестей оказалась связанной не столько с их национальной экзотикой и достоверностью, сколько с тем, что он в продолжение всей своей творческой деятельности называл "верностью действительности". По В.Г.Белинскому, "повести г. Гоголя народны в высочайшей степени", потому что под народностью в первую очередь "должно разуметь верность изображения нравов, обычаев и характера того или другого народа, той или другой страны". А поскольку "жизнь всякого народа проявляется в своих, ей одной свойственных, формах, следовательно, если изображение жизни верно, оно и народно..." [1, т. 1, с. 172].

Однако для народности, был убежден В.Г.Белинский, одной верности изображения жизни еще недостаточно. По его мнению, писатель должен также обладать умением воплощать национальное в общечеловеческом и наоборот. Умением такого рода в превосходной степени владел Н.В.Гоголь, отыскавший, по словам критика, "в малороссийском быте ... общее и человеческое", подсмотревший в нем "разнообразии страстей, положений характеров". Для автора "Вечеров", – писал В.Г.Белинский, – существовали не одни парубки и девушки..., не одни малороссы... но и человек, и человечество" [2, т. IV, с. 417–418].

В конце 50-х, в 60-е гг. XIX в. в России складывается новая историческая ситуация, обусловленная подготовкой и проведением крестьянской реформы. На нее очень чутко отреагировала русская критика тех лет. В своих публикациях и выступлениях часть ее представителей сосредоточили внимание уже не столько на вопросах эстетических, сколько общественных. В связи с этим понятие народности наполнилось новым содержанием. И суть его заключалась в том, что поэзия,

литература, шире – искусство должны служить народу (т.е. социальным низам) и "выражать народные интересы". Наиболее последовательно такой взгляд на понятие народности был обоснован в статье Н.А.Добролюбова "О степени участия народности в развитии русской литературы" [5].

Идеи Н.А.Добролюбова относительно народности литературы, разделявшиеся большей частью радикально-демократической критики, легли в основу суждений и оценок, высказанных по адресу гоголевских "Вечеров" и представителями культурно-исторической школы. В этом плане особенно показательны высказывания А.Н.Пыпина, через все работы которого проходит мысль о том, что в "Вечерах на хуторе близ Диканьки" у Н.В.Гоголя наметились "уже новое, а именно любящее отношение к народу, без всякого искусственного романтизма" [9, с. 495].

На эти же идеи будет опираться и гоголеведение XX в. Общим местом фундаментальных работ М.Б.Храпченко, Г.А.Гуковского, С.И.Машинского, Н.Л. Степанова и других авторов станет мысль о том, что народность "Вечеров" проистекает из их демократического пафоса, что в первых своих повестях Н.В.Гоголь воплотил важнейшие черты украинского национального характера, раскрыл его нравственную красоту и показал его душевную щедрость. "Жизнь простых людей, – отмечал в одной из своих работ М.Б.Храпченко, – для него менее всего была миром экзотики; народное творчество он отнюдь не воспринимал как красочный орнамент. Народ был подлинным героем его повестей, носителем высоких, благородных стремлений". И далее там же: "В своих украинских повестях Гоголь вдохновенно воспел народ как олицетворение всего того светлого и прекрасного, что художник увидел в жизни" [10, с. 119].

Практически в унисон с вышеприведенными словами М.Б.Храпченко о народности первого гоголевского сборника произведений звучат суждения С.И.Машинского: "Главное в "Вечерах" – это вдохновенное и поэтическое изображение простого человека. Героями повестей являются морально здоровые люди, честные, благородные, любящие жизнь в ее возвышенных, нравственно-целомудренных устоях" [6, с. 70].

Сходные суждения, переходящие из работы в работу, казалось бы, обозначили исчерпанность проблемы. Тем не менее на рубеже XX–XXI вв. интерес к народности гоголевских "Вечеров на хуторе близ Диканьки" вновь актуализировался. Среди наиболее значимых работ, посвященных данной проблеме, отметим статью В.Е.Ветловской "Творчество Гоголя сквозь призму народности", опубликованную во втором номере журнала "Русская литература" за 2001 год.

Принципиальная новизна концепции, предложенной автором названного исследования, заключается в том, что для Н.В.Гоголя народность уже в период "Вечеров" оказалась категорией не столько смысловой и эстетической, сколько мировоззренческой.

В своих наблюдениях и выводах В.Е.Ветловская исходит прежде всего из того, что Н.В.Гоголь вполне органически усвоил историко-философские идеи И.Гердера о том, что человечество, разноликое и вместе с тем единое, в своем движении по пути исторического прогресса повторяет основные стадии естественного роста отдельного человека – детство, молодость, зрелость. Об этом, по ее мнению, красноречиво свидетельствует изображение народа в "Вечерах на хуторе близ Диканьки", где "каждый персонаж – только элемент общей картины" и "не существует сам по себе", где "каждый герой – органическое звено живой цепи и необходим только как часть этого сцепления", где "полноценность отдельной личности определяется ее местом и функциями в пределах связанного с ней народного коллектива" [3; 5]. И чем более человек связан с общей жизнью, тем значительнее он оказывается как отдельная личность. "Никто и ничто не может заменить того, кто органически слит с народным миром" [3; 6]. Всякая разобщенность, отрыв от целого оборачивается ущербностью [3; 7].

При этом важно, что в соответствии с гердеровскими установками жизнь народа в гоголевских повестях, по наблюдениям исследовательницы, представлена в нерасторжимом единстве с природой. В основу такого единства заложен общий ритм – ритм возврата (кругооборот суток, смена времен года) и обновления. Подчиняясь этому ритму, жизнь народа "воспроизводит в смене идущих друг за другом поколений такую же последовательность временных (возрастных) ступеней: детство, молодость, зрелость, увядание" [3; 6]. А сами ступени являются сопряженными с любой жизнью – от "растения и человека до народа и человечества" [3; 6].

Однако, считает В.Е.Ветловская, Н.В.Гоголь не просто усвоил основные положения теории И.Гердера. Он обогатил ее собственными идеями, согласно которым истинное представление о народе должно воссоздавать не только внешние формы его жизни, но и его поэтическую духовность. Основным средством постижения этой духовности писатель, подобно большинству романтиков, считал фольклор. А сам автор такого произведения, по мнению Н.В.Гоголя, должен быть ученым и поэтом в одном лице. Именно такой подход к изображению народной жизни, с точки зрения исследовательницы, и явили его "Вечера", в ходе работы над которыми писатель (что общеизвестно) активно занимался собиранием и изучением фольк-

лора, но в которых нет ни одного точно воспроизведенного фольклорного сюжета.

По мнению В.Е.Ветловской, Н.В.Гоголь был убежден, что фольклор, т.е. искусство, созданное самим народом, должен быть положен в основу истинно национальной литературы. Печать национальности, по его мнению, – символ зрелости литературы. Зрелость же литературы отражает зрелость нации и является своеобразной заявкой этой нации на участие в мировом процессе. Писатель, соединивший в одном лице ученого и поэта, выступает своеобразным посредником между нацией и человечеством [3; 10]. Отсюда, считает В.Е.Ветловская, заявленное уже в "Вечерах" отношение их автора к фольклору и к народу. Отсюда – его представления об обязанностях писателя как о высокой жреческой миссии, определившее гражданский пафос всего его творчества.

В заключение отметим: история изучения "Вечеров на хуторе близ Диканьки" Н.В.Гоголя насчитывает без малого два столетия. В продолжение всего этого времени проблема их народности постоянно находилась в орбите внимания их исследователей. В зависимости от уровня эстетического сознания и общественных запросов эпохи представления о народности сборника менялись. Новейшее прочтение и интерпретация этой проблемы не только углубляет представление об эстетической ценности "Вечеров", но и проливает дополнительный свет на процесс формирования самой личности Н.В.Гоголя в аспекте его представлений о гражданских обязанностях писателя.

Литература

1. Белинский В. Г. О русской повести и повестях г.Гоголя / В. Г. Белинский // Белинский В. Г. Собр. соч. : в 9 т. – М., 1976.
Т. 1. – 1976.
2. Белинский В. Г. Сватанье. Малороссийская опера в трех действиях. Сочинение Основьяненка / В. Г. Белинский // Белинский В. Г. Собр. соч. : в 9 т. – М., 1976.
Т. 4. – 1976.
3. Ветловская В. Е. Творчество Гоголя сквозь призму народности / В. Е. Ветловская // Русская литература. – 2001. – № 2.
4. Вико Дж. Основание новой науки об общей природе наций / Дж. Вико. – Л., 1940.
5. Добролюбов Н. А. О степени участия народности в развитии русской литературы / Н. А. Добролюбов // Добролюбов Н. А. Литературная критика : в 2 т. – Л., 1984.
Т. 1. – 1984.
6. Машинский С. И. Художественный мир Гоголя / С. И. Машинский. – М., 1971.

7. Надеждин Н. И. "Вечера на хуторе близ Диканьки". Повести, изданные Пасечником Рудым Паньком. Первая книжка / Н. И. Надеждин // Надеждин Н. И. Литературная критика. Эстетика. – М., 1972.

8. Полевой Н. "Вечера на хуторе близ Диканьки". Повести, изданные Пасечником Рудым Паньком. Книжка первая / Н. Полевой // Русская литература XIX века. Хрестоматия критических материалов / сост. М. Г. Зельдович и Л. Я. Лившиц. – М., 1975.

9. Пыпин А. Н. Характеристика литературных мнений от 20-х до 50-х годов / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1873. – № 4.

10. Храпченко М. Б. Николай Гоголь. Литературный путь, величие писателя / М. Б. Храпченко // Храпченко М. Б. Собрание сочинений в четырех томах. – М., 1980.

Т. 1. – 1980.

УДК 821.161.1.09Гоголь

Г.В.Самойленко

**Второй том "Мертвых душ" Н.Гоголя:
история создания и его текстологическая судьба**

У статті розкривається історія написання другого тому поеми М.Гоголя "Мертві душі" та його списків у історико-літературному контексті.

Ключові слова: М.Гоголь, другий том "Мертвих душ", історія написання, списки поеми, історико-літературний контекст.

В статье раскрывается история написания второго тома поэмы Н.Гоголя "Мертвые души" и его списков в историко-литературном контексте.

Ключевые слова: Н.Гоголь, второй том "Мертвых душ", история написания, списки поэмы, историко-литературный контекст.

The paper deals with the history of creating the second volume of "Dead Souls" by N.Gogol and with its variants from the historical and literary perspectives.

Key words: N.Gogol, second volume of "Dead Souls", history of creation, variants of the poem, historical and literary context.

Интерес к написанию второго тома "Мертвых душ" у друзей и знакомых Гоголя был огромен. После выхода первого тома писатель жил его продолжением, рождал его в муках в минуты душевного напряжения и вдохновения, держа все это в большой тайне, открывая

лишь отдельные страницы небольшому кругу людей, так как хотел проверить себя, по правильному ли пути он идет. И тогда Гоголь устраивал читки у близких ему друзей – Смирновой, Аксаковых, Шевырева. Именно они и некоторые близкие к этому кругу люди после ухода из жизни Гоголя стали информаторами содержания недостающих сцен в сохранившихся главах поэмы.

Не менее активным был интерес общественности к главам второго тома "Мертвых душ", когда после смерти писателя предпринимались усилия к их изданию, но по вине цензуры более двух лет процесс задерживался.

Первые статьи о втором томе появились после его публикации в 1855 г. Интерес к нему возникал в общественности и исследователей и в последующие годы в силу разных причин: публикации так называемых "новых" глав второго тома, юбилейными гоголевскими датами, подготовкой к печати академического их издания или полного собрания сочинений Гоголя.

Второму тому уделяли внимание как гоголеведы старшего поколения В.Гиппиус, К.Мочульский, М.Храпченко, Ю.Манн, А.Гольденберг, М.Вайскопф, Е.Смирнова-Чикина, так и среднего и более молодого – В.Воропаев, С.Гончаров, И.Виноградов, Н.Сквира и другие, в трудах которых довольно полно раскрыт художественный мир второго тома "Мертвых душ", переосмыслены некоторые устоявшиеся интерпретации текста, ход развития действия, религиозные мотивы, язык произведения и т.п. [1].

"Если совершу это творение так, как нужно его совершить, то... какой огромный, какой оригинальный сюжет! Какая разнообразная куча! Вся Русь явится в нем! <...> Огромно велико мое творение, и не скоро конец его..." [2, т. XI, с. 73–74]. "Вещь, над которой сижу и тружусь теперь и которую долго обдумывал, и которую долго еще буду обдумывать, не похожа ни на повесть, ни на роман, длинная, длинная в несколько томов, название ей Мертвые души" (ПСС, т. XI, с. 77).

Эти два отрывка из писем Гоголя к В.Жуковскому и М.Погодину 1836 г. указывают на цельность творческого замысла поэмы и на сложность его осуществления. Гоголь мечтал создать яркое, многоплановое и многообразное произведение. В письме к М.Погодину он заявлял, что первый том – это "только крыльцо к тому дворцу, который во мне строится". Масштабность этого произведения должна была проявиться в двух частях, написанных дополнительно к первому тому. Гоголь возлагал на произведение большие надежды. В письме к М.Погодину от 17 марта 1842 г. писатель с восхищением писал о замысле произведения: "Он важен и велик, и вы не судите о нем по той части, которая готовится теперь предстать на свет..." (ПСС, т. XII, с. 46).

Но если первая часть поэмы, вышедшая в 1842 г., принесла Гоголю славу как критика самодержавно-крепостнического строя с ее живыми мертвыми душами, то, как показывает творческая судьба писателя, Гоголь мучительно трудно работал над продолжением поэмы, в частности, главами ее второго тома, дойдя только мысленно до третьей части, внося в них то новое, что появлялось в процессе работы. На вопрос: "Ты спрашиваешь, пишутся ли "Мертвые души"? – Гоголь отвечал Н.Языкову 14 июля 1844 года: – И пишутся и не пишутся. Пишутся слишком медленно и совсем не так, как бы хотел, и препятствия этому часто приходят и от болезни, а еще чаще от меня самого. На каждом шагу и на каждой строчке ощущается такая потребность поумнеть и притом так самый предмет и дело связано с моим собственным внутренним воспитанием, что никак не в силах я писать мимо меня самого, а должен ожидать себя. Я иду вперед – идет и сочинение: я остановился – не идет и сочинение" (ПСС, т. XII, с. 331). Во многих письмах Гоголь заявлял, что он не знает настоящего России и русского человека.

В письмах к Аркадию Россету он признавался: "Скажу вам не шутя, что я болею незнанием многих вещей в России, которые мне необходимо нужно знать. Я болен незнанием, что такое нынешний русский человек на разных степенях своих мест, должностей, образований. Все сведения, которые я приобрел доселе с невероятным трудом, мне недостаточны для того, чтобы "Мертвые души" мои были тем, чем им следует быть" (ПСС, т. XIII, с. 278–279).

Гоголь обращался к знакомым, друзьям дать те или другие сведения. Он сам упорно и настойчиво изучал различный материал, в том числе о лесах, породах деревьев, о Сибири, куда писатель должен был отправить одного из героев поэмы, проблемах воспитания, о людях различных общественных и социальных слоев, имевшие в себе положительные качества и т.п.

Во втором томе Гоголь поставил перед собой цель изобразить положительных героев, показать изменения некоторых прежних персонажей, раскрыть благословенный мир, который способствует положительному проявлению русского духа. В письме к Маркову Гоголь сообщал: "Что же касается до II тома "М.Д.", то я не имел в виду собственно героя добродетелей. Напротив, почти все действующие лица могут назваться героями недостатков. Дело только в том, что характеры значительнее прежних и что намеренье автора было войти здесь глубже в высшее значение жизни, нами опошленной, обнаружив видней русского человека не с одной какой-либо стороны" (ПСС, т. XIV, с. 152).

Стремление Гоголя создать образ идеального героя привело к разочарованию, и писатель сжигает текст поэмы сначала в 1843 г., от

которой осталась только одна глава, а затем в 1845 г. главы второго тома "Мертвых душ", от которых остались лишь неполные I–IV главы. "Бывает время, – говорил Гоголь, – что даже вовсе не следует говорить о высоком и прекрасном, не показавши тут же ясно, как день, путей и дорог к нему для всякого. Последнее обстоятельство было мало и слабо развито во втором томе "Мертвых душ", а оно должно быть едва ли не главным, а потому он и сожжен" (ПСС, т. XIII, с. 298).

Как сознавался Гоголь, это был период сложных поисков и терзаний: "Я мучил себя, насилывал писать, страдал тяжким страданием, видя бессилие свое, и несколько раз уже причинял себе болезнь таким принуждением и ничего не мог сделать, и все выходило принужденно и дурно" (ПСС, т. XII, с. 471).

После сожжения "ее содержание вдруг воскреснуло в очищенном и светлом виде, подобно фениксу из костра", – заявил Гоголь в письме к А.О.Смирновой (ПСС, т. XIII, с. 297), подчеркивая, что "тайна "Мертвых душ" должна будет вдруг, к изумлению всех, раскрыться в последующих томах" (ПСС, т. XII, с. 304).

В 1847 г. Гоголь издал книгу "Выбранные места из переписки с друзьями" и хотел ею проверить свою концепцию видения изображения положительного героя, удостовериться в правильности своих взглядов на волновавшие его вопросы. Гоголь признавался: "Без этой книги не пощупать бы мне ни самого себя, ни людей и не пополнить бы никогда всех тех сведений даже в психологическом отношении, которые мне необходимы для "Мертвых душ" (ПСС, т. XIII, с. 378).

Е.Смирнова-Чикина, которая исследовала второй том "Мертвых душ", указывала на то, что некоторые социальные моменты совпали с "Выбранными местами из переписки с друзьями", в частности, глава "Русский мужик". Исследовательница указывала на тождественность "русского помещика" и Костанжогло. "Его отношение к "мужикам", воспитание в труде, презрение к богатству и стремление разбогатеть соответствовало совету "русскому помещику": "сожги перед ними (мужиками – Г.С.) ассигнации"; изображение жизни крестьян, разбогатевших от обращения к "христианской жизни", при которой "мужики лопатами гребут серебро" (ПСС, т. VIII, с. 327), (ср. во втором томе: в имени Костанжогло "именно живут те мужики, которые гребут, как поется в песне, "серебро лопатой" (ПСС, т. VII, с. 58); отрицание пользы грамотности для народа ("учить мужика грамоте... есть действительно вздор". – глава "Русский помещик"; и речи Костанжогло против "просвещения мужика" – т. VII, с. 68); обогащение самого помещика как результат "христианской жизни" (обещание "русскому помещику": "разбогатеешь ты как Крез, как уже разбогател Костанжогло")...

в "Мертвых душах" Гоголь показывал уже результаты хозяйствования Костанжогло..." [3, с. 413].

Однако появление "Выбранных мест" и бурное их обсуждение представителями разных общественных групп и течений, резкая их оценка заставила Гоголя вносить в уже выработанную методологическую и образную системы второго тома корректировку, а также отказаться от того, что было наработано, но не принято читателями "Выбранных мест".

В "Выбранных местах" были намечены темы, которые писатель хотел раскрыть в художественной форме второго и третьего томов "Мертвых душ". Гоголь понимал, что в его произведении должны присутствовать идеи, которые волновали современное ему русское общество. В письме к С.Шевыреву от 27 мая 1847 г. – эту мысль подтвердил: "Поверь, что какое ни выпусти художественное произведение, оно не возымеет теперь влияния, если нет в нем именно тех вопросов, около которых ворочается нынешнее общество, и если в нем не выставлены те люди, которые нам нужны теперь и в нынешнее время" (ПСС, т. XIII, с. 293).

Для Гоголя это очень важное признание, ибо он понимал, что его новое произведение со старым началом должно быть "верным зеркалом, а не карикатурой", ибо писатель мечтал "воспроизвести живых людей, взятых из того же тела, из которого и мы", и носящих положительные качества.

Летом 1848 г. Гоголь начал ездить по усадьбах и знакомить друзей с первыми главами второго тома "Мертвых душ". Писатель ожил, насытился впечатлениями от поездок, встреч с людьми и продолжил работу над написанием "Мертвых душ". Первые чтения состоялись в семье А.О.Смирновой в Калуге. Ее воспоминания, а также ее брата Л.И.Арнольди дают возможность воссоздать атмосферу этого чтения, а также определить содержание прочитанных глав, судьбу Костанжогло, Муразова и других персонажей. В одном из писем А.Смирнова сообщала: "Как жаль, что вы так мало пишете о Тентетникове, меня они все очень интересуют. И часто я думаю о Костанжогло и Муразове. Улиньку немного сведите с идеала и дайте работу жене Костанжогло. Она уже слишком жалка. А впрочем все хорошо" (ПСС, т. XV, с. 255). И Гоголь прислушался к совету А.Смирновой. В последующих редакциях глав жена Костанжогло занимается воспитанием дочери, а также хозяйством, лечит крестьян. Упрощен был также текст, который касался Улиньки.

Гоголь очень много трудился над новыми главами, переделывал их до неузнаваемости. У слушателей вызвал положительные эмоции образ Тентетникова. Ему придавал особый интерес и сам автор, ибо в нем он попытался воплотить правдивый образ людей 40-х гг. XIX в.

Участие Тентетникова в кружке "огорченных людей" давало Гоголю возможность указать и на молодежное движение 30–40-х гг., на Герцена и Огарева, Белинского. Но первоначально писатель использует Тентетникова для пропаганды своих идей, которые он высказал в "Выбранных местах", а затем попытался его вовлечь в общественное движение, показать его пропагандистом патриотических идей, за что его сошлют в Сибирь, куда последует за ним и Улинька. Какова же линия нашла воплощение в окончательном варианте текста второго тома, сказать трудно, так как он был уничтожен автором. Хотя размышления Гоголя о молодом герое интересны и заслуживают более глубокого осмысления.

Воспоминания современников Гоголя о чтении автором глав второго тома "Мертвых душ" дают возможность не только ознакомиться с их содержанием, но и убедиться в том, что писатель не просто переделывал, а подвергал конструированию текста по-новому, что приводило к выбрасыванию готовых уже кусков текста с яркими образами. Об этом свидетельствует А.Смирнова, Л.Арнольди и др.

Чтение одних и тех же глав до и после их переделки текстов дает возможность определить изменения, которым подвергались главы поэмы. "Он начал читать нам сначала ту первую главу второго тома, – вспоминал Л.Арнольди, – которая вышла в свет после его смерти уже. Сколько мне помнится, она начиналась иначе и, вообще, была лучше обработана, хотя содержание было то же. Хохотом генерала Бетрищева начиналась эта глава, а за нею следовала другая, в которой описан весь день в генеральском доме" [5]. Как указывают слушатели, в главе, кроме Тентетникова, Бетрищева, Улиньки, были также француз Экспантон, гувернантка-англичанка.

Эти наблюдения Л.Арнольди дополняет А.Смирнова: "В дальнейшем развитии поэмы недостает описания деревни Вороного-Дрянного, из которой Чичиков переезжает к Костанжогло. Потом нет ни слова об имении Чегранова, управляемом молодым человеком, недавно выпущенным из университета. Тут Платонов, спутник Чичикова, ко всему равнодушный, заглядывается на портрет, а потом они встречаются у брата генерала Бетрищева живой подлинник этого портрета и начинается роман, из которого Чичиков, как из всех других обстоятельств, каковы бы они ни были, извлекает свои выгоды [6].

Подобные заявления будут встречаться часто в воспоминаниях об этом периоде жизни и творчестве Гоголя. На это будут указывать Сергей и Константин Аксаковы, С.Шевырев, П.Плетнев и др., у которых часто бывал писатель и знакомил их с новыми главами "Мертвых душ".

Гоголь пытался донести до сознания своих знакомых, что работа идет успешно. В начале января 1850 г. он вновь читал 1-ю главу в доме С.Аксакова, который затем отметил, что "глава показалась нам

еще лучше и как будто написана вновь". А когда Гоголь в скором времени прочитал вторую главу, то слушавший ее тот же С.Аксаков сказал: "Вторая глава несравненно выше и глубже первой. Раза три я не мог удержаться от слез" [7].

Е.Смирнова-Чикина, сопоставляя в хронологической последовательности чтение глав Гоголем и воспоминания слушавших, утверждает, что "точное содержание третьей и четвертой глав, читанных Аксаковым, неизвестно, как неизвестно и чем они кончались. Можно думать, что композиция второго тома в 1843–1850 гг. отличалась от сохранившейся редакции I–IV глав: никто из слушавших не называет ни Петуха, ни Кошкарёва; о Костанжогло слышала одна Смирнова, причем о нем рассказывалось после глав с Тентетниковым, Чагравиным, Платоновым, Вороным-Дрянным. Вероятнее всего, что Аксаковы весной 1850 г. не слышали о Костанжогло" [8].

Современники, которым показывал или читал Гоголь главы второго тома, свидетельствуют, что встречались в них, например, священник, похожий на протоиерея Матвея Константиновского, идеальный губернатор и др. Изображая помещика, Гоголь видел в нем не только эксплуататора, обеспокоенного, как больше содрать денег с крестьян для обогащения, но и дворянина, который помнит о высоких нравственных принципах и которые уходили из их жизни. Поэтому Гоголь и пытался показать, каким же должен быть дворянин-помещик, опираясь на свое понимание этого образа. "Дворянство должно быть сосудом и хранителем высоко нравственного чувства всей нации, рыцарями чести и добра", – говорил Гоголь (ПСС, т. VIII, с. 493).

Конечно, эта идеализация отвергалась конкретной жизнью, на что указывал В.Белинский, критикуя "Выбранные места из переписки с друзьями".

В.С.Аксакова указывала, что в четвертой главе, которую читал в их доме 25 июня 1851 г. Гоголь, присутствуют представители высших кругов общества, таких, как "петербургский аристократ" Чагравиных, его жена, бывшая фрейлина царского двора и др.

С.Шевырев, которому в 1851 г. Гоголь читал все семь глав, не помнит среди персонажей Костанжогло. Тогда возникает все же вопрос, а все ли главы читал Гоголь С.Шевыреву? Е.Смирнова-Чикина, анализируя примечания С.Шевырева к первой публикации рукописей глав и вариантов к ним, приходит к выводу, что не со всеми главами второго тома "Мертвых душ" он был знаком.

Неужели с таким интересным образом, как Костанжогло, мог расстаться Гоголь? Е.Смирнова-Чикина исчезновение Костанжогло из глав второго тома объясняет тем, что Гоголь прислушался к критике этого образа и убрал его совсем. Но трудно в это поверить, хотя сложно и подтвердить его наличие в окончательном варианте поэмы.

Гоголь настойчиво работал над произведением, намереваясь в ближайшее время издать весь второй том "Мертвых душ".

Важнейшей особенностью работы Гоголя над вторым томом "Мертвых душ" было чтение глав избранным и близким людям. Гоголь пытался выявить реакцию на прочитанное, узнать, что нравилось и что подвергалось критике. Чем больше было критики, тем Гоголь больше был доволен. Иногда на критику Гоголь не реагировал. Радовался, когда его мнение и замечания критика совпадали.

Здесь же следует отметить еще одну черту работы Гоголя над "Мертвыми душами". Писатель не только дорабатывал те или иные образы, исправляя текст, но и переписывал его, в процессе чего образ часто изменялся до неузнаваемости. М.Погодин считал это недостатком. "Ты напишешь другое, а за что же мы потеряли этого?", – спрашивал он Гоголя (ПСС, т. XIV, с. 284).

Летом 1851 г. Гоголь завершил работу и переписал сам все тетрадки. Врач Алексей Тарасенков, который в последние годы посещал Гоголя, в своих записках отметил: "Он не отдавал своих сочинений для переписки в руки других; да и невозможно было бы писцу разобрать его рукописи по причине огромного числа перемарок. Впрочем, Гоголь любил сам переписывать, и переписывание так занимало его, что он иногда переписывал и то, что можно было иметь печатное. У него были целые тетради (в восьмушку почтовой бумаги), где его рукой каллиграфически были написаны большие выдержки из разных сочинений..." [9, с. 7]. Однако А.Тарасенков все же допускает неточность: Гоголь прибегал к переписыванию текста другими лицами, на что указывает П.Анненков, С.Шевырев и др. Так, в мае–июне 1841 г. П.Анненков под диктовку Гоголя переписывает в Риме шесть глав первого тома "Мертвых душ". А в конце октября – начале ноября 1841 г. в Москве Гоголь посылает К.Аксакову тетради – окончание 6-й и начало 7-й главы "Мертвых душ" для переписки. В это же время спрашивает С.Аксакова, нельзя ли взять у переписчика Крузе чистую бумагу для другого переписчика. Переписчиком последних 8 глав, цензурного варианта "Мертвых душ", а также второй редакции повести "Тарас Бульба" была сестра Гоголя Елизавета Васильевна. К переписчикам мог обращаться писатель и когда трудился над вторым.

1851 г. в истории написания второго тома "Мертвых душ" был самым ярким. Проживая на даче у С.Шевырева, Гоголь настойчиво работал над произведением. Степан Петрович поселил писателя во флигеле, запретил всем дворовым ходить возле него без надобности. "Шевырев ходил к нему, – вспоминал Н.В.Берг, который жил в это время у него, – и они вместе читали и перечитывали написанное. Это делалось с такою таинственностью, что можно было подумать, что во

флигеле, под сенью старых сосен, сходятся заговорщики и варят всякие зелья революции. Шевырев говорил мне, будто бы написанное несравненно выше первого тома" [10, с. 125].

Гоголь прочитал С.Шевыреву на этот раз 7 глав. И это, наверное, единственный человек, который ознакомлен был с таким количеством текста. "Из второго тома Гоголь читал мне летом, живучи у меня на даче около Москвы, семь глав. Он читал их, можно сказать, наизусть по написанной канве, содержа окончаттельную отделку в голове своей", – сообщал Шевырев С.П. [11].

Однако сам Гоголь утаивал этот факт чтения. В письме к С.Шевыреву он писал: "Убедительно прошу тебя не сказывать никому о прочитанном, ни даже называть мелких сцен и лиц героев. Случились истерии. Очень рад, что две последние главы, кроме тебя, никому не известны. Ради бога никому" (ПСС, т. XIV, с. 241).

Есть и другие свидетельства, в частности Л.Арнольди, что Гоголь к концу 1851 г. закончил второй том "Мертвых душ". Постепенно сложился сюжет произведения, введены были основные герои. К сожалению, трудно сказать, кто из персонажей, упоминаемых в оставшихся рукописных материалах второго тома и в воспоминаниях мемуаристов, остался. "Некоторые известны только по именам, другие существуют только в одной редакции, третьи проходят во всем от начала 40-х гг. до 1851 г., изменяясь в своем социальном и психологическом содержании согласно изменениям воззрений Гоголя в разные эпохи работы над "Мертвыми душами". Ничего не известно о брате генерала Бетрищева, о штабс-капитане Ильине, о Вороном-Дрянном, о Никите, о Чагравине, об окончившем университет управляющем именем, о ханже Бурмилове, об англичанке-воспитательнице Улиньки, об испанце Кситендоне или Экспантоне, неясны образы Леницына и его жены, купца-банкрота Ивана Потапыча; едва намечен образ идеального чиновника особых поручений при генерал-губернаторе и др." [3, с. 426]. О них, очевидно, можно было бы узнать из окончательного варианта второго тома. Но случилось непредвиденное.

В 1852 г. Гоголь заболел, все его мысли были о скорой кончине. Он готовился к ней. Незадолго до смерти Гоголя к нему заглянул граф А.П.Толстой, в доме которого жил писатель. Тот попросил графа: "Пожалуйста, возьми эти тетради и спрячь их. На меня находят часы, когда все это хочется сжечь. Но мне самому было бы жаль. Тут, кажется, есть кое-что хорошее". Граф Толстой из ложной деликатности не согласился... он знал, что Гоголь предается мрачным мыслям о смерти и т.п., и ему не хотелось исполнением просьбы его как бы подтвердить его ипохондрические опасения.

Спустя три дня граф опять пришел к Гоголю и застал его грустным. "А вот, сказал ему Гоголь, – ведь лукавый меня таки попутал: я сжег "Мертвые души". Он не раз говорил, что ему представлялось какое-то видение. Дня за три до кончины он был уверен в своей скорой смерти" [9, с. 750].

Действительно, в ночь с 23 на 24 февраля 1852 г. Гоголь сжег рукопись второго тома "Мертвых душ". Он сожалел об этом поступке, но ничего уже нельзя было сделать. Рукопись сгорела. А 4 марта 1852 г. умер и Н.Гоголь.

После смерти писателя С.П.Шевырев, пересматривая бумаги Гоголя, обнаружил 5 глав второго тома "Мертвых душ", а также отдельные отрывки различных вариантов. Все они ныне хранятся в Российской государственной библиотеке в Москве.

А был ли вообще второй том? Что сжег Гоголь, неизвестно. Читал он лишь первые главы. Думается, что если бы полный текст поэмы был в наличии, то Гоголь не выдержал бы и кому-нибудь из знакомых все же показал или прочитал. Можно допустить, что уничтоженные тетради – это были первые главы, переписанные начисто и, как утверждают многие ученые и заявляет сам писатель, сжег он их действительно случайно.

Существуют самые различные легенды о втором томе "Мертвых душ". Е.Смирнова-Чикина считает, что рукопись второго тома была спрятана реакционерами, которые окружали писателя, ибо она была написана после критики В.Белинского в "прогрессивном духе" [13].

Норвежский литературовед Гейр Хетсо выдвинул другую версию сокрытия рукописи. Он считает, что действительно сам Гоголь способствовал тому, чтобы она была на время спрятана у близких Гоголю людей: у митрополита Филарета, у наследника престола Александра Николаевича Толстого, который после смерти писателя имел доступ к бумагам писателя. Литературовед возлагает надежду на то, что рукопись еще найдется, что она жива и что еще ее обнаружат [14].

Все эти версии остаются лишь желанием и воображением самих исследователей Гоголя. Хотя появление отдельных списков глав второго тома "Мертвых душ" в последнее время дает право на существование легенд.

Не менее интересна и судьба гоголевской рукописи второго тома "Мертвых душ", его списков, которые распространялись после смерти писателя. Известно, что после сожжения рукописи второго тома "Мертвых душ" в ночь с 11 на 12 февраля 1852 г. Гоголь прожил 10 дней до 21 февраля этого же года. Сразу же после смерти писателя граф А.П.Толстой опечатал его бумаги. Кто еще был при этом, документально не подтверждено. Однако, как сообщает Е.М.Феоктистов в

письме к И.С.Тургеневу от 25 февраля, в день похорон Гоголя говорили, что у графа Толстого "оставался запечатанный пакет, который откроют через 6 недель" [15]. Была какая-то надежда, что именно в нем находился текст "Мертвых душ".

28 апреля 1852 г., после 6 недель после смерти писателя, произошло вскрытие бумаг Гоголя. В этом участвовали С.Шевырев, известный историк литературы, поэт, профессор Московского университета, граф А.Толстой, хозяин дома, где жил Гоголь, известный государственный деятель России, и И.Капнист, московский гражданский губернатор, сын поэта и драматурга В.В.Капниста. Это были близкие Гоголю люди.

С.Шевырев в письме к М.Погодину сообщал: "Граф Толстой был у меня вчера и сказал, что гражданский губернатор желает сделать вскрытие бумаг Гоголя как можно тише, а потому пригласил только меня, что и будет сделано сегодня, в понедельник. Вот почему гр.Т(олстой) не дал знать тебе" [16].

Эта засекреченность, как утверждает Ю.Манн, была связана с тем, чтобы бумаги Гоголя не попали в руки председателя столичного цензурного комитета и попечителя учебного округа М.Н.Мусина-Пушкина, известного своим недоброжелательством к Гоголю, а это повлекло бы за собою проволочки и осложнения. Так в конце концов и получилось..." [17].

Проф. С.Шевырев писал 2 мая 1852 г. М.Погодину: "Бумаги открыли. Нашли объяснение на литургию и 4 главы черновых 2-го тома "Мертвых душ". Подробнее при свидании" [18].

Членами комиссии было составлено "Список бумаг, оставшихся после покойного Гоголь" [19], в котором обозначено: "Черновые тетради 2-го тома "Мертвых душ": 1-я глава от 1-й до 35 страницы, 2-я глава от 37 до 48 страницы, 3-я глава от 47 страницы по 75-ю, 4-я глава от 77 по 99-ю. Еще глава, не обозначенная номером" [19].

Этот момент подтверждает Иван Аксаков в письме к неизвестному лицу: "... Действительно найдены самые черновые рукописи 4-х первых глав 2-го тома, да еще какой-то главы, никому не читанной... объяснение обедни, завещания, слово к друзьям, этот лоскуток, – кажется, найдены в портфеле; очевидно, что он сохранил их с намерением, но главы из "Мертвых душ" нашлись завалившимися в шкафу за книгами. При распечатании бумаг были Капнист, Толстой и Шевырев; разбор взял на себя Шевырев, который исполняет это дело добросовестно" [20].

Проф. С.Шевырев изучил все бумаги Гоголя, которые находились в портфеле писателя, а также в его конторке. Д.Оболенский вспоминал: "Шевырев занимался в Москве разбором бумаг покойного Гоголя. В числе их оказалось несколько оконченных глав второго

тома "Мертвых душ", а также отрывков из второй, а может быть даже и третьей части. Рукописи эти, очевидно, были черновые, с таким множеством помарок, что разобрать их было делом весьма трудным" [21]. Действительно, Гоголь постоянно работал над текстом. М.Максимовичу он говорил: "Беспрестанно поправляю... и всякий раз, когда начну читать, то сквозь написанные строки читаю еще ненаписанные. Только вот с первой главы туман сошел" [22].

Сам С.Шевырев в письме к К.С.Сербиновичу рассказывал о трудностях работы над рукописными документами Гоголя: "Все это требует разбора, редакции, переписки. Могу сделать это только я сам. Жду свободных совершенно минут для этого дела" [22].

Так стали известными 5 глав второго тома "Мертвых душ". 4 главы были размещены в 4 тетрадях, состоящих "из перегнутых пополам листов плотной шероховатой, без водяных знаков, белой бумаги" (т. VII, с. 393). Каждая тетрадь состояла из восьми вложенных друг в друга листов. Некоторые из них в процессе переработки текста были заменены Гоголем другими с уже исправленным текстом. Текст каждой из тетрадей состоит из нескольких слоев. Первый слой является беловым самой первой редакции, куда вносил автор изменения и исправления. "Впоследствии бывший некогда беловым текст в четырех первых тетрадях покрыт несколькими слоями заменяющих друг друга приписок. Поверх основного текста различаются последовательно: 1) ранний карандашный слой исправлений, причем некоторые из них отброшены автором, многие же обведены черными чернилами; 2) слой, вписанный теми же чернилами мелким и четким почерком; 3) исправления карандашом, большинство которых обведено разными чернилами; 4) слой, вписанный теми же чернилами; 5) поздний карандашный слой в виде четких и мелких приписок на полях. Хронологическая последовательность исправлений в ряде случаев видна наглядно" (т. VII, с. 395).

Возник вопрос: а что делать с этими главами. С.Т.Аксаков, ссылаясь на Гоголя, который незадолго до смерти сказал, что "он не будет печатать второго тома, что в нем все никуда не годится", был против их обнародования. А в письме к С.Шевыреву он утверждал: "Как же печатать после этого, черновую, впоследствии, может быть, совершенно измененную рукопись? Мы нарушим последнюю волю или художника или христианина..." [24].

Н.С.Тихомиров в примечаниях к 10-му изданию "Сочинений Н.Гоголя" (т. 3, с. 586–598) замечает, что все сохранившиеся главы написаны в 1841–1842 гг., т.е. до отъезда Гоголя за границу. Авторы примечаний к академическому полному собранию сочинений Гоголя (т. VII, с. 399) относят появление этих четырех глав к периоду конца 40-х гг. "Есть, таким образом, все основания признать, что первоначальный

текст сохранившихся первых четырех тетрадей, – заявляют они, – представляет собой уцелевший фрагмент той самой редакции второго тома, которая создана была Гоголем в Москве и впервые была им прочитана летом 1849 г. у Смирновой. Эта редакция по счету была второй, если считать первой редакцию, сожженную в 1845 г." (т. VII, с. 416).

Составители полного собрания сочинений Гоголя в 17 томах (2009) И.Виноградов и В.Воропаев считают, что первые четыре главы "представляют собой текст, переписанный Гоголем в период с марта по начало июля 1849 г. с недошедшей до нас в полном объеме рукописи, которая была привезена им в апреле 1848 г. из-за границы. Этими автографами начальных глав Гоголь пользовался вплоть до весны 1850 г., внося в них исправления по ходу работы порой в результате периодически устраиваемых публичных чтений, а оставил не позднее осени 1851 г. (В 1851 г. Гоголь уже работал над поэмой по новому списку, до нас не дошедшему)" [4, т. V, с. 627].

Пятая глава, которая не связана с четырьмя первыми, по утверждению ученых академического издания, принадлежит к ранней редакции, сожженной в 1845 г., и написана в 1844 году. Новые же слои в ней появились позже (сентябрь 1844 – июнь 1850 гг.).

И.Виноградов и В.Воропаев относят автограф заключительной главы к заграничному периоду – осени 1847 – зиме 1847/1848 гг., ибо автограф отличается от рукописей первых четырех глав бумагой другого производства и формата и различным характером правок. Они считают, что эта глава "представляет собой фрагмент (окончание) той не дошедшей до нас в полном объеме рукописи, которая была привезена Гоголем из-за границы и стала перерабатываться сразу по приезде в Россию. Спустя год в результате переработки начальные главы переписаны (часть этой работы – сохранившиеся четыре главы), а в заключительной появился слой исправлений (датируется 1849–1850 гг.) [4, т. V, с. 627].

Таким образом, эти исследователи приближают написание текста заключительной главы к основной работе Гоголя – концу 40-х гг.; и в этом их можно поддержать.

Как бы там ни было, сохранившаяся рукопись второго тома "Мертвых душ" с различными слоями текста дала возможность С.Шевыреву, П.Кулишу расслоить текст и создать две редакции: раннюю (с первоначального слоя) и позднюю (с основными поправками). Существуют также "Наброски к несохранившимся главам".

С.Шевырев не только прочитал главы второго тома, собственноручно переписал их, но и по памяти восстановил текст отсутствовавших эпизодов. Когда работа академика над разбором рукописных материалов Гоголя была завершена, и последовало распоряжение

Марии Ивановны, матери писателя, о передаче прав на издание произведений своему внуку, сыну старшей дочери Марии Васильевны Николаю Павловичу Трушковскому. К сожалению, цензурный комитет не давал разрешения на публикацию текста, и Мария Ивановна Гоголь-Яновская при непосредственном участии С.Шевырева обратилась с просьбой к царю Николаю I разрешить печатание произведений ее сына. С подобной просьбой обратился также к императору через шефа жандармов А.Ф.Орлова и С.Шевырев. Оба письма были отправлены великому князю Константину Николаевичу, который взял на себя инициативу передать через шефа жандармов письмо Марии Ивановны царю. О просьбе матери Гоголя было доложено Николаю I, который не соизволил решать вопрос, указав, что это дело цензуры. Печатание произведений Гоголя, в том числе и второго тома "Мертвых душ", задерживалось. И лишь после смерти Николая I новый царь Александр II разрешил печатание сочинений Гоголя. 26 мая 1855 г. последовало и положительное решение цензурного комитета.

Пока проходила почти два года цензурная волокита, рукопись второго тома распространялась в Петербурге через Д.Оболенского, а в Москве – С.Шевырева, который сделал копию глав II тома "Мертвых душ" для великого князя Константина Николаевича. "По этому списку, – вспоминал Д.Оболенский, – я читал у разных лиц в Петербурге, и, между прочим, многие из петербургских литераторов в первый раз услышали это новое произведение Гоголя при моем чтении у покойного Николая Алексеевича Милютин. Помню, что, по просьбе многих лиц, я давал свою рукопись для прочтения на дому, причем легко могли быть сняты с нее копии. Знаю также, что и Шевырев не стеснялся выдавать копии с самого списка. Таким образом, главы второй части "Мертвых душ" ходили уже по рукам в списках в значительном числе экземпляров, еще прежде появления их в печати".

Остались восторженные воспоминания различных лиц о чтении глав второго тома. Известный цензор А.В.Никитенко о том, как проходило чтение рукописного текста II тома "Мертвых душ" у А.Н.Карамзина, сделал 9 февраля 1858 г. в своем дневнике такую запись: "Обедал у Карамзина. После обеда читаны были неизданные главы "Мертвых душ". Чтение продолжалось ровно пять часов, от семи до двенадцати. Эти пять часов были истинным наслаждением. Читал, и очень хорошо, князь Оболенский" [26].

Библиограф и хранитель рукописей Публичной библиотеки в С.-Петербурге А.Ф.Бычков, который слушал текст "Мертвых душ", просил М.Погодина прислать ему список второго тома (Барсуков Н. Жизнь и труды М.П.Погодина. К. 1–22 / Н. Барсуков. – СПб., 1888–1910. – Кн. XII. – С. 260–261). С подобной просьбой обращается к П.В.Анненкову 29 января 1853 г. И.И.Тургенев: "Вы не слыхали отрывков из

2-й части "Мертвых душ"? до меня только доходят слухи о ней. Если Вам это удалось, поделитесь со мной Вашими впечатлениями" (И.С.Тургенев).

В течение 1853–1855 гг. возникает необычайно широкий интерес литературной общественности и читателей ко второму тому "Мертвых душ", и это особая страница в историко-литературной жизни страны.

В 1855 г. Н.Трушковский выпустил книгу "Сочинения Николая Васильевича Гоголя, найденные после его смерти. Похождения Чичикова, или Мертвые души. Поэма Н.В.Гоголя. Том второй (5 глав)" по тексту, подготовленному С.Шевыревым с примечаниями.

В предисловии к первой публикации второго тома "Мертвых душ" Н.Трушковский замечал, что сочинение Гоголя дошло до нас в "черновых давнишних тетрадях, нечаянным образом уцелевших от сожжения". П.Кулиш, который решил издать "Собрание сочинений Гоголя" с включением в него текста второго тома поэмы, сделал уточнение, заявив, что тетрадей, заключающих в себе продолжение "Мертвых душ", нельзя назвать черновыми, в собственном смысле слова. Они были тщательно списаны самим Гоголем с предшествовавшей им черновой рукописи и потом уже испещрены множеством одновременных поправок. В некоторых местах переделаны целые листы и страницы (рукопись – на почтовой бумаге листового формата), в других прибавлены новые или изменены старые строки, фразы и слова; одне поправки сделаны при переписке текста, другие – по готовой уже рукописи; одне – одновременно, другие – в несколько приемов и разными чернилами: черными, бледными, рыжими, а местами и карандашом" [27]. На основании этого П.Кулиш делает вывод, что Гоголь неоднократно и много раз принимался исправлять и переделывать свое сочинение. А поэтому издатель решил представить читателю текст "в двояком виде: сперва так, как он был переписан набело рукою Гоголя", т.е. в первоначальном виде, "а потом (сколько было возможно) в том виде, в каком Гоголь желал представить его публике" (с. 258), т.е. в исправленном виде. Так появились в 1857 г. в 4 томе "Собрание сочинений Гоголя" "Похождения Чичикова, или Мертвые души. Поэма. Том второй" в двух списках. Каждый из них был снабжен примечаниями: в первом списке С.Шевырева об отсутствующих эпизодах в тексте, во втором даны варианты тех или других слов, фраз, например, к словам "распростирать развесистые ветви" дан вариант – "расставляя широко распростертые ветви". В примечаниях были опубликованы дополнения к тексту, сделанные Гоголем сбоку, снизу, перед текстом, между строк, после него, другими чернилами и т.п.

В последующих изданиях сочинений Гоголя второй том "Мертвых душ" (1862, 1867 гг.) повторялся в том виде, в каком появился в первом издании П.Кулиша.

Таким образом, к 1857 г. существовало 2, созданных на основе гоголевского списка, рукописи, а также список С.Шевырева, который умножался среди читателей в 1853–1855 гг. путем его переписывания. Сколько таких списков было сделано, трудно сказать.

В 1872 г. в январском номере журнала "Русская старина" были опубликованы "Похождения Чичикова, или Мертвые души. Поэма Н.В.Гоголя. Новые отрывки и варианты". В предисловии к публикации сказано: "Представляемые нами отрывки составляют частью варианты, частью дополнения тех списков первых глав второго тома "Мертвых душ", которые до сих пор найдены и изданы. Отрывки эти сохранились в рукописи, принадлежавшей другу и товарищу Гоголя по воспитанию в Нежинском лицее Николаю Яковлевичу Прокоповичу (ум. в 1857 г.). Рукопись (в 4-ю долю) подарена была Прокоповичем на память его сослуживцу по преподаванию в 1-м кадетском корпусе полковнику Н.Ф.Я-му. Полковник, живя впоследствии в губернском городе Могилеве, познакомился с директором училищ Могилевской губернии – Михаилом Богоявленским и, по его просьбе, охотно позволил снять точную копию с своего манускрипта. Эту копию М.М.Богоявленский, – ныне директор С.-Петербургского коммерческого училища, – весьма обязательно предоставил нам напечатать на страницах "Русской Старины" [28].

Эти "неизвестные" главы второго тома "Мертвых душ" Гоголя были тепло встречены читателями и литераторами. Редакция журнала отмечала, что в них "Искрится неподражаемый, умерший с Гоголем юмор, поразительная меткость выражения и художественное воспроизведение лиц, местностей, всего, до чего только касалась кисть гениального мастера" [29].

Редакция считала, что эти главы "интересны уже потому, что они знакомят нас с процессом творчества бессмертного художника" (Там же). Поэтому провела сопоставительную работу, сравнив эти главы с опубликованными Н.Трушковским и П.Кулишем текстами. Таким образом, установлена разница между ними:

"1) Совершенно новые эпизоды: в рассказе о службе Тентетникова, именно столкновение с начальником отделения Леницыным и арест Тентетникова.

2) Рассказ дяди Тентетникова, действительного статского советника, о графе Сидоре Андреевиче и его с ним обращении.

3) Речь Тентетникова к крестьянам и крестьянкам по приезду в деревню, и рассуждение мужиков и баб о барине.

4) За исключением этих трех эпизодов о жизни Тентетникова в деревне передан в рукописи против печатного значительно короче, причем во многих словах и целых оборотах встречаются различия против соответствующих мест в изданиях.

5) Во II главе – в рукописи совершенно новые места: размышления Бетрищева о службе и о "подлецах", которые ее продолжают; замечание его о Михайловском-Данилевском и др.

6) Сватовство Чичикова у генерала Бетрищева его дочери Улиньки за Тентетникова.

7) Обед Чичикова у Бетрищева.

8) Возвращение Чичикова к Тентетникову: рассказ его о визите к Бетрищеву, о сватовстве, об истории генералов. Тентетников принимает на себя роль историографа и едет с Чичиковым к Бетрищеву. Примирение.

9) В прочих местах II главы рукопись представляет различия против изданий в отдельных словах и выражениях.

10) В III главе рукопись имеет ненапечатанные подробности о предобеденной закуске у Петуха и сон Чичикова; прочие затем места этой главы отличаются от изданий 1855, 1857 и следующих годов только некоторыми словами и выражениями, но эти различия, хотя и маловажные, встречаются во многих местах" [30].

Восприятие этих глав у читателей и литераторов, журналистов было не однозначным. Одни восторгались текстом, другие с настороженностью отнеслись к нему. Так, М.Катков, издатель журнала "Русский вестник", писал в заметке "Новые отрывки" из "Мертвых душ": "...лучшие места... – это сватовство Чичикова и рассказ о нем Тентетникову. В них виден прежний Гоголь, Гоголь первой части "Мертвых душ". Чичиков в деле сватовства, со своими блестящими импровизациями в пользу Тентетникова, которого он возводит в историографы генералов, прелестен. Те же эпизоды, которые входят в биографию Тентетникова: ссоры его с начальником, проезд в деревню и проч. – очень слабы и бледны. Придуманно может быть и не дурно, но ничего не вышло" [31].

Подобные отклики были опубликованы и в других журналах: "Вестнике Европы" (1872, кн. 7, июль) – статья В.П.Чижова. Последние годы Гоголя (по поводу "Новых отрывков и вариантов" ко 2-му тому "Мертвых душ" в "Русской старине" 1872, январь); А.Н.Пыпина "Характеристики литературных мнений от двадцатых до пятидесятих годов" (Там же, 1873, апрель, с. 471–547) и другие.

Настороженность некоторых читателей по отношению к публикации в "Русской старине" имела, как выяснилось позже, свое основание. Николай Феликсович Ястржембский, инженер путей сообщения, полковник в отставке, профессор механики, литератор, посылая в

журнал свои "Воспоминания", в сопроводительном письме к ним от 31 октября 1872 г. намекнул на то, "А что если эти отрывки подделка? А в этом я почти не сомневаюсь". Редактор журнала попросил разъяснения. И Н.Ф.Ястржембский откровенно признался, что "варианты эти написаны мною тринадцать лет тому назад; никогда не предназначались к печати и написаны по особому случаю" [32].

В письме в редакцию "Русской старины" (от 22 февраля 1873 г.) Н.Ф.Ястржембский рассказал также о том, как появилась рукопись глав II тома "Мертвых душ". Оказывается, что Н.Я.Прокопович снял для него копию списка 2-й части поэмы, который в сороковые годы ходил по рукам. В 1859 г. в отместку с заспорившим с ним о Гоголе и его произведениях М.М.Богоявленским Н.Ф.Ястржембский переписал имевшуюся у него рукопись и "наскоро сделал известные... вставки. Я счел неудобным тогда же сознаться перед М.М.[Богоявленским] в мистификации, которую он мог бы найти обидною для себя. Я позволил ему снять копию с моей рукописи, взяв с него слово, что рукопись никогда не будет напечатана" [33]. Но М.М.Богоявленский не сдержал обещания, и, как видим, рукопись появилась в журнале.

Редакция журнала "Русская старина" обратила внимание на то, что в списке подделки, присланном Н.Ф.Ястржембским, для подтверждения своего заявления, было немного помазок и поправок, и заявила: "Таким образом, чтобы устроить свою шутку, г. Ястржембский, судя по внешнему виду доставленной им рукописи, должен был предварительно составить те изменения и дополнения, какие им признаны нужными, и потом своею рукою не только написать все 74 страницы тетради в лист, но и "разрешить" таковую работу г. Богоявленскому. Как ни мало вероятно представилась нам подобная шутка-monstre, тем не менее мы готовы уже были исполнить заявленное нам г. Ястржембским желание" (Там же, с. 247).

Но, М.М. Богоявленский, узнав о заявлении Н.Ф.Ястржембского, прислал в редакцию его письмо к нему от 14 февраля 1861 г., в котором сообщалось: "Напечатание вариантов "Мертвых душ" представляю вашему усмотрению, но прошу вас при издании не упоминать обо мне. Хотя я и получил этот список от покойного Прокоповича в сороковых годах, но не вполне уверен, что это сочинение самого Гоголя, а вводить публику в заблуждение было бы грешно" (Там же, с. 247).

Н.Ф.Ястржембский прислал еще одно письмо в редакцию, в котором объяснял свой поступок тем, что он очень любил Гоголя, восхищался первым томом "Мертвых душ", "страшно негодовал за Гоголя за его "Переписку с друзьями" и за вторую часть "Мертвых душ". Под влиянием известного письма Белинского, я часто обдумывал, как бы следовало переделать вторую часть "Мертвых душ", чтобы она сделалась достойным продолжением первой. Еще до

прискорбной мистификации с М.М.[Богоявленским] у меня были наброски вставок и переделок второй части, и я воспользовался ими, когда предстала надобность испытать, до какой степени М.М. изучил любимого им и мною автора. Мне не стоило большого труда переделать три первые главы второй части, и я это сделал в течение нескольких дней. Имей я тогда больше времени, я переделал бы и остальные главы. Я вставил известный в свое время всему Петербургу анекдот о графе Сидоре Андреевиче, случившийся в 1854 г., то есть после кончины Гоголя. Я заставил генерала Бетрищева сказать о Михайловском-Данилевском то, что вместе со многими слышал в Витебске за обедом, в 1856 году, от одного генерала, участвовавшего в Отечественной войне и тоже как-то забытого..., я записал завтрак у Петра Петровича Петуха со сцены, которой, вместе с другими, был свидетелем здесь, в Могилеве, у одного барина-собарита, любившего плотно поесть и угостить и хваставшегося тем, что он знает, что такое скука; я дополнил недосказанное у Гоголя примирение Тентетникова с Бетрищевым и сватовство Чичикова. Одним словом, я, а не кто другой, написал варианты, напечатанные в "Русской старине" [Там же, с. 250].

Редакция журнала попала в конфузное положение. И несмотря на подделку, нельзя было отрицать художественное мастерство ее автора. В печати разгорелась дискуссия. Ее раскрыл акад. В.В.Виноградов в своей книге "О языке художественной литературы" (М., 1959, с. 354–398).

Известный писатель исторического жанра Г.П.Данилевский призвал литераторов к "тщательному расследованию рукописей отрывков" и "сверке их со всеми материалами, оставшимися после смерти великого писателя". Такая работа "не замедлит, вероятно, пролить истинный свет на это, по малой мере, странное явление. Но пока перед публикой, как перед древним Соломоном, стоят две матери "оспариваемого дитяти", и одна из них, не боясь того, что своим заявлением передает его на заклятие, хладнокровно говорит: "дитя мое!". Но г. Богоявленского, кажется, можно успокоить: "второго Гоголя он не открывал, а публиковал отрывки настоящего, не самозванного Гоголя" [34].

Несмотря на то, что Н.Ф.Ястржембский в больше чем 10 письмах в редакцию настаивал на своей подделке, Г.П.Данилевский заявлял: "... пока тщательная и строгая литературная экспертиза даст об этом свое заключение, не я, вероятно, один останусь убежденным в том, что вряд ли кто, кроме Гоголя, мог написать страницы, подобные тем, в которых изображаются столкновения Тентетникова с его нальником Леницыным; арест Тентетникова; размышление Бетрищева о службе вообще; сон Чичикова о Петухе; сватовство Чичиковым – для Тентет-

никова – дочери Бетрищева; речь Тентетникова перед его крестьянами и проч. и проч." [Там же].

Корреспондент журнала "Вестник Европы" Д. в заметке "Подделка Гоголя" высказывал иную точку зрения. Он предполагал, что опубликованные "новые варианты" не столько подделка Н.Ф.Ястржембского, сколько плагиат из Гоголя (по списку Прокоповича).

В.Чижовым высказывалась мысль, что публикация в "Русской старине" – это третий вариант второго тома "Мертвых душ", последний этап работы Гоголя над произведением [35].

Д.Оболенский в своих воспоминаниях, которые появились в 1873 г. в журнале "Русская старина", о первой публикации посмертного сочинения утверждал: "В последующих изданиях г.Кулиша приведены варианты, уцелевшие в черновых рукописях, переданных графом Толстым Шевыреву; и можно утвердительно сказать, что, кроме этих рукописей, ни у кого и никогда не могло быть строки из второго тома "Мертвых душ", – ибо невозможно допустить, чтобы сам Гоголь решился выпускать из своих рук сокровище, над которым постоянно дрожал, опасаясь, чтобы оно не сделалось известным прежде окончательной отделки..." [36].

Не вдаваясь в детальный анализ дискуссии об опубликованных "новых отрывках и вариантах" в "Русской старине" и признании Н.Ф.Ястржембского в их подделке, все же следует прислушаться к голосу Г.Данилевского о необходимости изучить оставшиеся рукописи Гоголя. И здесь, очевидно, следует говорить не столько о гоголевских рукописных оригиналах, они единственны, сколько о различных списках глав второго тома, которые были сделаны в 50-е годы и дошли до нашего времени.

Потеря окончательного варианта второго тома "Мертвых душ" во время ночного их сожжения Гоголем, натолкнула читателей творчества писателя на создание различного рода подделок, списков. Цель этих сочинений была связана как с изменением общественно-политических взглядов писателя после выхода "Выбранных мест" в сторону их демократизации, так и воссозданием потерянного текста, пополнение его эпизодами, которые, по воспоминаниям современников, были в нем, но не сохранились в оставшихся после смерти Гоголя главах. Эту мысль подтверждает и Н.Ястржембский, который имел копию рукописи второго тома "Мертвых душ", сделанную еще в 40-х годах и принадлежавшую Н.Я.Прокоповичу, после известного письма В.Белинского "часто обдумывал, как бы следовало представлять вторую часть "Мертвых душ", чтоб она могла сделаться достойным продолжением первой. Обдумывая, я пытался, – заявляет далее Н.Ястржембский, – переделать имевшуюся у меня рукопись, исключая

из нее те места, которые отзывались "Перепискою с друзьями", и делал вставки и дополнения к недосказанному Гоголем" [37].

Кроме подделки Н.Ястржембского в архивах и историко-литературных учреждениях сохранились списки второго тома "Мертвых душ". Так, в комментарии ко второму тому "Мертвых душ" академического Полного собрания сочинений Гоголя, (т. VII, 1951 г.) в отношении списков рукописи сказано: "В Государственной библиотеке СССР им. В.И.Ленина, в Московском университете и в Институте украинской литературы Академии наук УССР в Киеве имеется шесть рукописных списков с несохранившегося экземпляра копии, сделанной С.П.Шевыревым с автографа. Между текстом сохранившегося подлинника и рукописными копиями, а также первопечатным текстом имеются разночтения. Однако эти разночтения по своему характеру не могут свидетельствовать о том, что в распоряжении С.П.Шевырева имелся еще какой-либо, не дошедший до нас первоисточник. Разночтения ... бесспорно объясняются комбинированием слоев рукописи, неправильным прочтением ряда мест, а также типичными ошибками переписчика" (т. VII, с. 424).

Однако авторы комментариев не учли, что списки второго тома "Мертвых душ" хранятся также в различных архивах, в том числе и в Российском государственном архиве литературы и искусства в Москве в фонде №139, оп. 1 "Рукописи произведений Н.В.Гоголя. Автографы". Так, за единицей хранения №5 значится список "Мертвые души". Поэма, ч. II, гл. 1–5". В конце 4-й главы в скобках излагается продолжение текста поэмы со словом С.Шевырева. 5-я глава обрывается словами Чичикова, обращенные к Селифану: "Ступай к каретнику, чтобы поставил коляску на полозья..." Однако в академическом тексте после этих слов следует еще текст на с. 123–127. Таким образом, этот список – тетрадь в переплете на 191 страницах, принадлежавший Владимиру Херсонскому и обозначенный датой 26 декабря 1853 г., является неполным.

Неполным является и список (ед. хр. 8), в котором значится текст 5 глав поэмы в трех тетрадях. Глава первая заканчивается словами: "... заставляли его по несколько часов стоять вороной..." За этой фразой в академическом издании идет еще текст на с. 32–36.

Вторая глава начинается словами: "... графскому эконому уже залезли, так сказать, в горло..." и до конца. Этих слов нет во II главе последней редакции академического издания, но они имеются в варианте ранней редакции (примечание 8 к с. 165). Было: "Старику-то они уж и надоели" – заменено "Старику-то графскому эконому уж они засели, так сказать, в горло". Кроме этого здесь же находим и другие изменения.

Третья глава начинается словами "Если полковник Кошкарев..." и до конца главы, так как и в последней редакции академического издания, в ранней редакции текст начинается другими словами.

5 глава начиналась словами "В городе между тем началась другая ярмарка..." Эти слова в несколько измененном виде находим в последней редакции в середине первой страницы текста.

Таким образом, этот список несколько отличается от предыдущего.

Списки глав второго тома "Мертвых душ", которые хранятся в РГАЛИ, датируются 1853–1855 г., разные за количеством страниц. Так, список, принадлежащий Петру Владимировичу Бахметьеву (ед. хр. 6), подан в одной тетради на 229 с., а тетрадь (ед. хр. 7) – на 166 стр. и т.п. Из 10 списков, хранящихся в архиве (ед. хр. 5–14), все содержат 1–5 главы, кроме одного списка (ед. хр. 7), где даны только первые четыре главы.

Списки второго тома "Мертвых душ" хранятся также в Российской государственной библиотеке в Москве (Ленинка) [41], а также в Институте литературы (Пушкинский Дом) Академии наук России [42], в Государственной публичной библиотеке имени М.Е.Салтыкова-Щедрина, в Институте мировой литературы имени А.М.Горького АН России.

Два списка находится в Институте рукописи Национальной библиотеки имени В.Вернадского НАН Украины (ф. 324). Один из них представляет текст второго тома "Мертвых душ" (с. 1–372), переписанный рукой А.В.Верховской в 1853 г., другой – текст "Сочинения Н.В.Гоголя, найденные после его смерти: "Мертвые души" (т. II пять глав) и "Авторская исповедь", воспроизведенный рукой Степана Самохина с правой карандашом [1850-е гг.] на 211 с., обрамленный в картонном переплете с кожаным корешком.

В 1984 г. в фондах библиотеки Симферопольского государственного университета им. В.Вернадского был разыскан список второго тома "Мертвых душ" (50 страниц).

В период празднования 200-летия со дня рождения Н.Гоголя Интернет сообщил, что бизнесменом Флориды Тимуром Абдуллаевым был разыскан список второго тома "Мертвых душ" (163 листа – 315 страниц), который ранее находился у коллекционеров, в частности актера Смирнова-Сокольского и других, а потом попал к Виллорику Авербаху, вдова которого и передала ему рукопись как дальнему родственнику. Рукописный текст "Мертвых душ" обрамлен картонным переплетом с кожаным корешком, украшенным золотым тиснением. Как указывает Т.Абдуллаев "в этой рукописи установлены лексические и стилистические различия с академическим изданием второго тома "Мертвых душ", что вышло в России и СССР, и это свидетельствует о том, что она сделана не с печатного издания" [38].

Как свидетельствует эксперт Российской национальной библиотеки им. М.Салтыкова-Щедрина, "рукопись есть писарской копией с

исправленной редакции поэмы" [Выкупить "Мертвые души"]. Эта рукопись дважды проходила экспертизу в России: в 1998 и 2001 г. А в 2003 г. ее историческую ценность подтвердили специалисты аукционного дома "Кристис".

И совсем недавно автором этих строк был обнаружен еще один список в Нежине [39]. Его доклад об этой находке был оглашен на Юбилейной международной научной конференции, посвященной 200-летию со дня рождения Н.В.Гоголя, которая проходила 5–10 октября 2009 г. в Москве и Санкт-Петербурге. Во время бурного обсуждения сообщения "Ю.В.Манн призвал докладчика как можно быстрее опубликовать свою находку, а С.А.Фомичев добавил, что редколлегия "Русской литературы" готова предоставить для этой публикации любой ближайший номер журнала". "В ходе обсуждения Е.Е.Дмитриева, ответственный редактор второго тома "Мертвых душ", напомнила о существовании около 30 списков глав второго тома и отметила, что, прежде чем судить о новонайденной рукописи, стоит сравнить ее с каждым из этих списков" [40].

К сожалению, Екатерина Евгеньевна не уточнила источников этих 30 списков. Как бы там ни было, наиболее авторитетным остается сравнение любого списка, в том числе и новонайденного нами, с опубликованными текстами 5 глав "Мертвых душ" академического издания 1951 г. Это даст возможность определить ценность неавторских списков, ибо все они переписаны кем-то. Другое дело, что сравнение переписанных списков даст возможность выявить наиболее ценный из них. Кроме того, не безынтересен и круг переписчиков и людей, заинтересованных в появлении списков, а также время появления их, ибо публикация глав второго тома Н.Трушковским (1855 г.), а затем П.Кулишем (1857) сняли напряженность и интерес к произведению Гоголя.

Предстоит еще большая работа исследователей творчества Гоголя, ибо изучение подделок различных списков глав второго тома "Мертвых душ" связано не только с текстологией, литературной эвристикой, но и с историей литературы, так как при их анализе раскрываются идеологические, историко-общественные, а также историко-литературные вопросы. И таким образом обратить внимание на то, что выдвигало по отношению к Гоголю само историческое время, а также на то, что хотели видеть почитатели таланта писателя.

Литература

1. Самойленко Г. В. Гоголь в XX веке. Европа, Средняя Азия и Закавказье : тематико-библиографический указатель / Г. В. Самойленко. – Нежин, 2009. – С. 126–143.

2. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений : в 14 т. / Н. В. Гоголь. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1937–1952. В дальнейшем ссылки даются по этому изданию с указанием тома и страницы в тексте.

3. Смирнова-Чикина Е. С. Второй том "Мертвых душ" / Е. С. Смирнова-Чикина // Гоголь в школе / под ред. проф. В. В. Голубкова и А. Н. Дубовиковой. – М., 1954. – С. 413.

4. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. / Н. В. Гоголь. – М. ; К., 2010.

Т. 15. – 2010. – С. 255–256.

5. Русский вестник. – 1862. – № 1. – С. 74.

6. Цит. по кн.: Гиппиус В. Гоголь в письмах и воспоминаниях / В. Гиппиус. – М., 1931. – С. 391.

7. Аксаков С. Т. История моего знакомства с Гоголем с включением всей переписки с 1832 по 1852 год / С. Т. Аксаков. – М., 1890. – С. 224.

8. Гоголь в школе / под ред. проф. В. В. Голубкова и А. Н. Дубовиковой. – М., 1954. – С. 426.

9. Тарасенков А. Т. Последние дни жизни Н.В.Гоголя / А. Т. Тарасенков // Гоголь в воспоминаниях современников. – М. : ГИХЛ, 1952. – С. 7.

10. Берг Н. В. Воспоминания о Н.В.Гоголе / Н. В. Берг // Русская старина. – 1872. – Январь. – С. 125.

11. Русская старина. – 1902. – Май. – С. 443.

12. Никитенко А. В. Записки и дневник : в 3 т. / А. В. Никитенко. – М. : Захаров, 2005.

Т. 3. – 2005.

Гоголь в воспоминаниях современников. – М. : ГИХЛ, 1952.

13. Смирнова-Чикина Е. Легенда о Гоголе. К истории II тома "Мертвых душ" / Е. Смирнова-Чикина // Октябрь. – 1959. – № 4. – С. 175–189.

14. Хетсо Гейр. Что случилось со вторым томом "Мертвых душ" // Scando-Slavica. – 1989. – Т. 35. – S. 137–138 ; Цит. по книге: Манн Ю. В. Гоголь Завершение пути. 1845–1852 / Ю. В. Манн. – М., 2009. – С. 281.

15. Литературное наследство. – М. : Изд-во АН СССР, 1952.

Т. 58 : Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – 1952. – С. 743 ;

Аксаков С. Полн. собр. соч. / С. Аксаков. – СПб., 1886.

Т. III. – 1886. – С. 438–440.

16. Рассказы о Пушкине, записанные со слов его друзей П.И.Барте-невым в 1851–1860 годах. – М. : Изд-во М. и С.Сабашниковых, 1925.

17. Манн Ю. В. В поисках живой души: "Мертвые души". Писатель – критика – читатель / Ю. В. Манн. – М. : Книга, 1984. – С. 353.

18. Там же. – С. 354.

19. Русская старина. – 1896. – Кн. V. – С. 180.

20. Там же.

21. Оболенский Д. А. О первом издании посмертных сочинений Гоголя. Воспоминания / Д. А. Оболенский // Гоголь в воспоминаниях современников. – М. : ГИХЛ, 1952. – С. 554.

22. Николай М. [Кулиш П.] Опыт биографии Николая Васильевича Гоголя / М. Николай [Кулиш П.]. – СПб., 1854. – С. 185.

23. Русская старина. – 1904. – Февраль. – С. 430.
24. Русский архив. – 1878. – Кн. 2. – С. 54.
25. Оболенский Д. А. Указ. источник / Д. А. Оболенский. – С. 554–555.
26. Никитенко А. Дневник / А. Никитенко. – М. : Гослитиздат, 1955.
Т. 1. – 1955. – С. 415.
27. Кулиш П. От издателя / П. Кулиш // Похождения Чичикова, или Мертвые души. Поэма. Второй том. В первоначальном виде. Сочинения и письма Гоголя. – М., 1857.
Т. IV. – 1857. – С. 257.
28. Русская старина. – 1872. – Январь. – С. 88.
29. Там же. – С. 89.
30. Там же. – С. 88–89.
31. Русский вестник. – 1872. – Январь. – Т. 97. – С. 410.
32. Подделка под Гоголя (литературный курьез) // Русская старина. – 1873. – Август. – С. 245.
33. Там же. – С. 246–247.
34. С.-Петербургские ведомости. – 1873, № 210. – С. 2.
35. Чижов В. П. Последние годы Гоголя / В. П. Чижов // Вестник Европы. – 1872. – Кн. 7. – С. 445.
36. Оболенский Д. А. Указ. источник. – С. 556.
37. Ястржембский Николай. Изложение дела о варьянтах "Мертвых душ", напечатанных в январской книжке "Русской старины" за 1872 год / Николай Ястржембский // Голос. – 1873. – № 278. – С. 2.
38. 315 страниц рукописи второго тома "Мертвых душ" Гоголя представлены в США [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
[http // news gala net/? Cat=108rid=327798](http://news.gala.net/?Cat=108rid=327798). – Заглавие с экрана ;
Выкупить "Мертвые души" [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
[http // www.versii.com/news/176936/](http://www.versii.com/news/176936/). – Заглавие с экрана.
39. Самойленко Г. В. Новонайденный список второго тома "Мертвых душ" Гоголя / Г. В. Самойленко // Самойленко Г. В. Творча спадщина М.Гоголя на перетині епох. – Ніжин, 2009. – С. 118–139 ; Юбилейная международная конференция, посвященная 200-летию со дня рождения Н.В.Гоголя : тезисы. – Москва : ИМЛИРАН, 2009. – С. 98–101.
40. Кузовкина Татьяна. Каким явился Гоголь через двести лет. Юбилейная международная научная конференция, посвященная 200-летию со дня рождения Н.В.Гоголя / Татьяна Кузовкина // Новое литературное обозрение. – 2010. – № 103. – С. 406.
41. Краткий указатель архивных фондов отдела рукописей / под ред. П. А. Зайончковского и Е. Н. Коншиной. – М., 1949. – С. 55–56.
42. Городецкий Б. П. Описание автографов Н.В.Гоголя в собрании Института литературы Академии наук СССР // Литературный архив. Материалы по истории литературы и общественного движения. – Т. 1. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР. – 1933. – С. 432–474.

Соотношение континуального и дискретного времени в сатирических романах И.Ильфа и Е.Петрова

У статті розглядається співвідношення дискретного і континуального часу в сатиричних романах І.Ільфа та Є.Петрова. Доводиться, що сюжетно-композиційні особливості діалогії, що визначають тип її темпоральної організації, є тими вагомими складниками поетики романів, за допомогою яких актуалізується сатирична спрямованість та виражається основна ідея романів. Ключові слова: дискретний і континуальний час, сатиричний роман, І.Ільф і Є.Петров, сюжетно-композиційні особливості.

В статье рассматривается соотношение дискретного и континуального времени в сатирических романах И.Ильфа и Е.Петрова. Доказывается, что сюжетно-композиционные особенности диалогии, определяющие тип её временной организации, являются теми весомыми факторами поэтики, посредством которых актуализируется сатирическая направленность и выражается основная идея романов. Ключевые слова: дискретное и континуальное время, сатирический роман, И.Ильф и Е.Петров, сюжетно-композиционные особенности.

The article deals with the correlation between the discrete time and continuum time in the I.Ilf and E.Petrov's satirical novels. We prove that the plot-compositional features of novels that determine the type of temporal organization are the fundamental factors of poetics which actualize the satirical thrust and express the basic idea of the novels. Key words: discrete and continual time, satirical novel, I.Ilf and E.Petrov, plot and compositional peculiarities.

Романы И.Ильфа и Е.Петрова "Двенадцать стульев" и "Золотой телёнок" вошли в историю русской литературы как яркие образцы советской сатирической прозы. На протяжении нескольких десятилетий в советской критике господствовала идея о том, что в романах высмеивается всё чуждое социалистическому строю. При этом советскими литературоведами неоднократно подчёркивалось несовершенство художественной формы диалогии, и романы, по их мнению, представляли интерес только как произведения, актуализирующие один из тезисов философии социализма о том, что "богатый частный

собственник невозможен, нелеп, бессмыслен в социалистическом обществе" [2, с. 15].

В современном литературоведении утвердился совершенно иной подход к изучению диалогии И.Ильфа и Е.Петрова. В частности, речь идёт о том, что произведения этих авторов, "несмотря на свою карикатурную и фарсовую поэтику <...>, дают глобальный образ своей эпохи" и не сводят "картину советской России ни к безоговорочной романтической идеализации <...>, ни к полному осуждению..." [5, с. 7–8].

В контексте актуального для современного литературоведения поэтологического анализа романов И.Ильфа и Е.Петрова особую значимость приобретает проблема определения своеобразия репрезентированной в диалогии модели советской действительности. Поэтому в нашей статье мы предпринимаем попытку рассмотреть особенности художественного мира диалогии с точки зрения его временной организации.

Цель статьи заключается в том, чтобы выявить темпоральные характеристики художественного мира и проследить характер соотношения категории темпоральности как одной из основных категорий поэтики с жанровым своеобразием романов "Двенадцать стульев" и "Золотой телёнок".

Цель статьи связана с нашим предположением о том, что темпоральная характеристика романов и коррелирующие с ней сюжетно-композиционные особенности являются определяющими поэтику романов факторами, посредством которых актуализируется сатирическая направленность и выражается основная идея диалогии.

Выбор категории времени в качестве предмета исследования мотивирован тем, что время – это одно из центральных понятий философии. Как некая идеальная субстанция время существует наряду с происходящими в мире материальными процессами, но при этом не зависит от них. Присущее человеку чувство времени способно вызывать иллюзорные представления, благодаря которым время воспринимается как длительный процесс, состоящий из периодов, протекающих с различной степенью интенсивности.

В каждой культуре общество "питает определённое, характерное лишь для него временно́е пристрастие – в зависимости от того, в какой мере оно акцентирует своё внимание на прошлом, настоящем или будущем" [7]. Запечатлённые в общественном сознании события прошлого, а также отношение к прошедшему и к будущему лежат в основе культурных концепций времени.

Концепция континуального времени базируется на представлении о том, что история состоит из непрерывно протекающих про-

цессов, сменяющих друг друга так, что настоящий момент является результатом того, что уже произошло, а предшествующее состояние непрерывно переходит в последующее. Иной тип отношения ко времени лежит в основе концепции о дискретной структуре времени и встречается в культурах, где длительность бытия определяется длительностью существования конкретных качественных состояний.

В литературе характер функционирования времени обусловлен жанровым своеобразием произведений. На тип временной организации романов существенным образом влияет композиционное построение сюжета, а также линия поведения персонажа как субъекта действия.

Так, сюжет дилогии И.Ильфа и Е.Петрова состоит из отдельных эпизодов – приключений главного героя Остапа Бендера. На протяжении всей сюжетной линии главный герой сталкивается с трудностями, которые ему необходимо преодолеть для того, чтобы найти выход из сложившейся ситуации и в дальнейшем достичь поставленной цели. В романе "Двенадцать стульев" Остапа одолевает желание найти спрятанные в одном из стульев гамбсовского гарнитура бриллианты мадам Петуховой, и он на правах технического руководителя "концессии" занимается организационными вопросами. В финале романа выясняется, что пока концессионеры пребывали в поиске, драгоценности уже были найдены и использованы во благо советского общества.

В романе "Золотой телёнок" великий комбинатор вместе с "антилоповцами" отправляются в Черноморск для того, чтобы отыскать миллионера Корейко и изъять у него один из его миллионов. Однако даже тогда, когда искомый миллион стал достоянием Бендера, этот герой оказался не в силах воплотить в жизнь мечту своего детства и уехать в Рио-де-Жанейро – в город, где "полтора миллиона человек, и все поголовно в белых штанах" [3, с. 30].

Сюжет дилогии И.Ильфа и Е.Петрова опирается на традиции авантюрно-плутовского романа, а образ Остапа Бендера принадлежит к литературному типу авантюрных героев. Образ плута, или авантюриста, является носителем антагонистических идей и настроений. И в этой связи мир авантюрного героя противопоставлен окружающей его действительности.

Особенностью авантюрного событийно-временного ряда является то, что авантюрное время "живёт <...> достаточно напряжённой жизнью; на один день, на один час и даже на одну минуту раньше или позже – имеет повсюду решающее, роковое значение" [1, с. 240]. Интенсивность авантюрного времени мотивирована сюжетно-композиционной структурой, специфика которой заключается в том, что

"сами же авантюры нанизываются друг на друга во вневременной и, в сущности, бесконечный ряд; ведь его можно тянуть сколько угодно, никаких существенных внутренних ограничений этот ряд в себе не имеет" [1, с. 241]. С этой точки зрения авантюра как составляющая авантюрно-приключенческого сюжета определяет его эпизодический характер и обуславливает тем самым дискретную структуру авантюрного времени романов.

Дискретный характер авантюрного событийно-временного ряда зависит от смысловой специфики авантюрно-приключенческих сюжетов. В произведениях такого жанра важную роль играет случай. М.Бахтин, подчёркивая, что именно случаю, а не герою принадлежит инициатива, называет случай основной управляющей силой авантюрного времени. Авантюрное время – это, прежде всего, "время случая", когда в человеческую жизнь вторгаются иррациональные силы [1, с. 241].

В романе "Двенадцать стульев" в качестве такой силы выступают "демоны", повлиявшие на поведение Воробьянинова, который, вопреки своему обычному бережному отношению к деньгам, вдруг решил, что в такую ночь деньги не имеют для него большого значения: "Демоны просыпались в нём. Мнился ему замечательный ужин <...> Совершенно разошедшиеся демоны, не торгуясь, посадили парочку на извозчика и повезли в кино "Арс" [2, с. 195]. Славившийся когда-то в Старгороде "воспитанностью и умением вести разговор с любой дамой" [2, с. 196], он неожиданно для себя "навалился на Лизу плечом и стал хватать её руками", звал с собою "в номера", "потом он долго плакал и, ещё плача, купил у старушки все её баранки вместе с корзинкой" [2, с. 200]. То, что произошло ночью, не мог объяснить даже сам Воробьянинов. Ночная прогулка Воробьянинова закончилась в отделении милиции, а "из двухсот рублей, которыми он так позорно начал ночь наслаждений и утех, при нём оставалось только двенадцать" [2, с. 200–201].

Воробьянинов совершил оплошность, потратив бо́льшую часть суммы, полученной им с Бендером от "старгородских заговорщиков", и в результате концессионерам не хватило тридцати рублей для того, чтобы оплатить квитанции за купленные на аукционе десять стульев. Аукционный торг, с которым была связана надежда обретения сразу же всех стульев, завершился позором для героев: и Бендера, и Воробьянинова попросили покинуть зал, после чего стулья были распроданы по отдельности.

История с аукционным торгом представляет собой типичное для авантюрно-приключенческого сюжета "авантюрное положение" (термин М.Бахтина), то есть "такое положение, в котором может очутить-

ся всякий человек, как человек" [6]. С субъектом авантюрного сюжета "всё может случиться, и он всем может стать. Он тоже не субстанция, а чистая функция приключений и походов" [6].

В то же время авантюрный герой, как правило, полагается на случайность, которая заключает в себе опасность. Оказавшись в авантюрном положении, герой не в силах предугадать исход событий и предвидеть все возможные последствия. И в этой связи авантюрный сюжет "опирается не на то, что есть герой и какое место он занимает в жизни, а скорее на то, что он не есть и что с точки зрения всякой уже наличной действительности не предрешено и неожиданно" [6].

В дилогии И.Ильфа и Е.Петрова главный герой в большинстве случаев осознаёт, насколько серьёзными, а порой и опасными могут быть последствия совершаемых им поступков. В ситуации с организованным сеансом одновременной игры на ста шестидесяти досках Бендер признаётся Воробьянинову в том, что "конечно, риск есть. Могут и баки набить" [2, с. 320]. Но, вопреки своим опасениям, а также предупреждениям Воробьянинова, Бендер, выдавая себя за гроссмейстера, начинает игру с васюкинскими шахматистами. Его не останавливает даже то, что до этого он играл в шахматы лишь один раз в жизни. Тем не менее концессионерам всё же удаётся спастись от разгневанных васюкинцев, которые, распознав в Бендере жулика, поняли, что "план превращения Васюков в Нью-Москву рухнул и что гроссмейстер увозит из города пятьдесят кровных васюкинских рублей" [2, с. 327]. Сидя в лодке и увидев плывущий навстречу развороченный стул, Бендер задумывается о жизни и делится с Воробьяниновым своими размышлениями: "Знаете, Воробьянинов, этот стул напоминает мне нашу жизнь. Мы тоже плывём по течению. Нас топят, мы выплываем, хотя, кажется, никого этим не радуем" [2, с. 330].

О том, насколько разным может быть восприятие времени, повествуется в романе "Двенадцать стульев": "Между тем как одни герои романа были убеждены в том, что время терпит, а другие полагали, что время не ждёт, время шло обычным своим порядком. За пыльным московским маем пришёл пыльный июнь..." [2, с. 307].

Отношение персонажей ко времени определяет, в первую очередь, их мировоззренческая позиция. Поступками авантюрных героев так же, как и тех, которые заявляют о своей непричастности к миру социализма, движут интересы, как правило, не совпадающие с интересами советского общества в целом. Так, великий комбинатор сообщает Шуре Балаганову о том, что не хочет принимать участие в строительстве социализма и потому намерен уехать из страны, с которой у него "возникли за последний год серьёзнейшие разногласия" [3, с. 30]. Своё нежелание быть причастными к общему делу

выражают и другие персонажи, такие, например, как герой романа "Золотой телёнок" – пациент сумасшедшего дома Кай Юлий Старо-хамский, "значившийся в паспорте бывшим присяжным поверенным И.Н.Старохамским" [3, с. 190]. Кай Юлий заявляет о своём отказе работать "на ихний социализм" и, сравнив жизнь в Советской России с жизнью в сумасшедшем доме, решил, что "сумасшедший дом – это единственное место, где может жить нормальный человек" [3, с. 190].

Отличие авантюрного времени от времени, функционирующего в мире социализма, состоит в том, что ему свойственен дискретный характер, то есть, если время социализма течёт непрерывно, представляя собою единый темпоральный континуум, то для авантюрного героя время существует в виде конкретных темпоральных моментов, в которых этот герой и воспринимает окружающий мир.

Контрастное сочетание темпоральных характеристик авантюрного мира и мира социализма представляет собой особенность временной организации анализируемых нами романов.

Разные типы организации временного ряда наблюдаются в одном из эпизодов романа "Золотой телёнок", повествующем о том, как "антилоповцы" вслед за Корейко отправились в Северный укладочный городок. Кроме Остапа, никто не знал конечной цели этого путешествия и потому не понимал, зачем нужно оставлять Черноморск и ехать в неизвестном направлении. В дороге сначала развалилась "Антилопа", превратившись в "безобразную грудку обломков" [3, с. 282]. Трудности пути не перенёс старый Паниковский. Он долго жаловался на усталость, на боль в спине и неожиданно для всех умер, как объяснил Остап, от паралича сердца. Отказался идти дальше Козлевич. Не видел смысла продолжать путь и Шура Балаганов. Он предпочёл вернуться к привычному для него занятию: "Пойду в дети лейтенанта Шмидта – и всё" [3, с. 288]. Печальная сцена прощания Бендера с Козлевичем и Балагановым сменяется утопической картиной, изображающей жизнь страны строящегося социализма: "... короткий блестящий поезд с размаху влетел на станцию. Засияли широкие стёкла мягких вагонов <...> перрон сразу наполнился весёлым русским говором и иностранной речью. Вдоль вагонов висели хвойные дуги и лозунги: "Привет героям – строителям Восточной Магистральной" [3, с. 227–288].

Авантюрное время отличается от организации временного ряда топоса социализма характером протекания и степенью интенсивности: авантюрное время управляется случаем, его ход зависит от неожиданностей и определяется действием авантюрного героя.

В репрезентированной же в диалогии художественной модели социализма воплощена идея о континуальном времени. В панорамах,

посвящённых социализму и основным его стройкам, в метафорической форме реализуется идея непрерывного движения вперёд. Так, символизирует "путь в новую жизнь" торжественное открытие Турксиба [5, с. 36]. А последняя часть романа "Золотой телёнок" вообще "вся построена на ироническом контрапункте торжественной эпике социализма и его будничной прозы" [5, с. 8].

Отношение ко времени как к непрерывному процессу актуализирует значимость будущего момента по сравнению с прошлым. Настоящее необходимо лишь для того, чтобы сконструировать модель будущего, которое "предстаёт качественно отличным от прошлого, являясь не столько его продолжением, сколько результатом" [8].

В то время, как авантюрные герои воспринимают будущее социализма в качестве чего-то невероятного, и потому не возлагают на него особых надежд, другие герои – например, заведующий музеем из романа "Золотой телёнок" – наоборот, равнодушен к истории и культуре своего народа. Он с гордостью рассказывает о произошедших за последние годы изменениях в его родном городе. Любезно согласившись показать Бендеру и Корейко достопримечательности, молодой человек отправился на ту улицу, где когда-то находился погребок "Под луной". Несколько лет назад Бендер бывал в этом погребе, а посему надеялся снова приятно провести в нём время. Однако Остап не узнал старую улицу – это была "прямая европейская улица, которая обстраивалась сразу во всю длину. Стояли заборы, висела алебастровая пыль, и грузовики раскаляли и без того горячий воздух" [3, с. 341]. А на вопрос великого комбинатора, как в городе обстоят дела с "кабачками в азиатском роде", юноша отреагировал с возмущением, назвав подобные заведения "вертепом" [3, с. 343].

Интересы молодого заведующего устремлены в будущее. Он демонстрирует путешественникам проспект имени Социализма и, "с удовольствием втягивая в себя алебастровую пыль", восклицает: "Что здесь будет через год! Асфальт! Автобус! Институт по ирригации! Тропический институт!" [3, с. 342]. В конце экскурсии молодой человек подвёл миллионеров к "маленькому камню, отгороженному решёткой", и значительно сообщил: "Здесь будет стоятьobelisk <...> Колонна марксизма!" [3, с. 344].

Концепция континуального времени базируется на отношении ко времени как к длительному процессу, непрерывно эволюционирующему в направлении к будущему. Такой способ восприятия времени обусловлен социалистическим учением о возможности преобразования общества на социалистических принципах. Как отмечает М.Капустин, философия марксизма всегда была футуроориентированной, а

все "социальные ожидания неизменно были связаны с временем будущим, хронологически нечётким" [4, с. 347].

Таким образом, использование категории времени в качестве предмета анализа романов позволило нам выявить темпоральные особенности их художественного мира, а также установить, что характер временной организации романов зависит от сюжетно-композиционной структуры диалогии.

В частности, дискретность авантюрного времени обусловлена эпизодичностью событийного ряда романов и, кроме того, детерминруется властью случая – одним из основных мотивов, имеющим отношение к продуцированию подобного типа времени. В свою очередь, концепция континуального времени социализма базируется на восприятии времени как непрерывного процесса, направленность которого определяют ориентированные в будущее социальные ожидания. И в этой связи мы можем сделать вывод о том, что темпоральная организация и её корреляция с сюжетно-композиционным построением романов являются основными факторами поэтики, посредством которых актуализируется сатирическая направленность и выражается основная идея диалогии.

Литература

1. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1975. – 504 с.
2. Ильф И. А. Собрание сочинений : в 5 т. / И. А. Ильф, Е. П. Петров ; вступ. статья Д. Заславского. – М. : Художественная литература, 1961.
Т. 1. – 1961. – 564 с.
3. Ильф И. А. Собрание сочинений : в 5 т. / И. А. Ильф, Е. П. Петров. – М. : Художественная литература, 1961.
Т. 2. – 1961. – 564 с.
4. Капустин М. П. Конец утопии. Прошлое и будущее социализма / М. П. Капустин. – М. : Новости, 1990. – 594 с.
5. Щеглов Ю. К. Романы И.Ильфа и Е.Петрова. Спутник читателя / Ю. К. Щеглов. – Wien, 1991. – 578 с.
6. Бахтин М. Проблемы творчества Достоевского [Электронный ресурс] / М. Бахтин. – К., 1994. – Режим доступа:
<http://www.vehi.net/dostoevsky/bahtin/04.html>. – Название с экрана.
7. Пригожин И. Порядок из хаоса / И. Пригожин, И. Стенгерс [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
http://www.scorcher.ru/art/theory/determinism/order_from_chaos.php. – Название с экрана.
8. Штейнзальц А. Понятие времени в еврейской традиции [Электронный ресурс] / А. Штейнзальц. – Режим доступа:
<http://www.judaicaru.org/steinsalz/time.html>. – Назва з екрану.

Мотив смерті у прозі Данила Киша

У статті розглянуто мотив смерті у прозі сербського письменника другої половини ХХ ст. Данила Киша в семантичному та поетикальному аспектах із залученням психоаналізу.

Ключові слова: Танатос, смерть, танатопоетика, Ерос, зовнішня і внутрішня смерть, некрофіл, вбивство.

Статья рассматривает мотив смерти в прозе сербского писателя второй половины ХХ века Данила Киша в семантическом и поэтикальном аспектах с применением психоанализа.

Ключевые слова: Танатос, смерть, танатопозтика, Эрос, внешняя и внутренняя смерть, некрофил, убийство.

The article deals with the motif of death in the prose by Danilo Kiš, well-known Serbian writer of the 2nd half of XX century in the semantic and poetical aspects with the application of psychoanalysis.

Key words: Thanatos, death, thanatopoetics, Eros, outside and inside death, necrophile, murder.

Тема смерті поширена в культурі настільки, що в гуманітаристиці виокремилася ціла наука про смерть – танатологія, "філософський досвід опису феномену смерті" [4, с. 245], важливим аспектом якої стали психоаналітичні дослідження інстинкту смерті, або Танатосу. Можна говорити про широке значення Танатосу в літературі (загальне розуміння смерті в різних її проявах) і вузьке (потяг до самознищення). Друге З.Фрейд охарактеризував як несвідоме прагнення будь-якого організму до неорганічного, "вихідного стану, який жива істота одного разу залишила і до якого прагне знову обхідними шляхами розвитку" [2, с. 405], що узгоджується з циклічною моделлю життя.

Російський дослідник Р.Красильников звертає увагу на існування літературознавчої танатології (танатологічного літературознавства, танатологічно орієнтованого літературознавства) як наукової дисципліни і літературної танатології (літературного досвіду осмислення феномена смерті як об'єкта її вивчення) [8, с. 25]. В літературознавчій танатології нерідко вживається термін Аге А.Ханзен-Льове "танатопоетика", який, щоправда, обмежений тільки формальними особливостями літературних творів [8, с. 29].

Мотив смерті присутній у всіх малих і великих прозових творах Киша. В дослідженнях творчості письменника, серед яких найваго-

мішими є праці сербських авторів Йована Деліча, Михайла Пантича, Петра Піяновича, Драґана Бошковича, Слободанки Владів-Гловер, в Україні – Алли Татаренко, тема смерті розкрита фрагментарно, як така, що сама собою розуміється, – тому цілісний аналіз мотиву смерті в усіх романах і збірках оповідань Кіша становитиме інтерес для літературознавчої науки.

Мета статті – вивчити проблему смерті в прозових творах Кіша у семантичному аспекті, застосувавши при аналізі текстів герменевтичний підхід із його можливостями інтерпретації, розуміння тексту, а також у поетикальному ключі, звернувшись до мотивів, композиційно-нарративних прийомів, персонажів, просторово-часових і предметних образів, залучивши при нагоді психоаналіз та шизоаналіз.

Поширеність танатологічних мотивів пов'язана, насамперед, із катастрофізмом, яким сповнені твори про людську долю, центральну у Кішевих текстах. Одним із найважливіших проявів смерті в його прозі є вбивство як невідворотний ефект панування тоталітарного режиму з притаманною йому агресією. Смерті підлягають "спільні вороги" системи й ті, хто раніше були слугами системи, але засумнівалися в її благості – Гоулд Верскойлс, лікар Таубе, Новський.

Для Бориса Давидовича Новського – героя оповідання "Гробниця для Бориса Давидовича" з однойменної збірки (1976), який знаходився у слідчому ізоляторі, життя перестало бути цінністю, бо щоденні масові знищення стали повсякденними і нікого більше не вражають. Перед героєм завдання вищого порядку – зберегти своє добре ім'я і репутацію революції. Новський сам шукає смерть, яка дасть йому свободу і зупинить репресії інших людей. Оповідання "Лютня і шрами" розповідає про останній період життя покоління, що пережило репресії та війну. В очікуванні смерті, яка є кінцем життя і його підсумком, Варя Іванівна Страховська (в прізвищі якої натяк) констатує: "Ми жили так, ніби були мертвими". Особливо уваги заслуговує тема духовної смерті в умовах тоталітарного режиму (метафізична смерть Стеви Лічини в оповіданні "Поет"), перетворення людини на політичну тварину (на прикладі Мікші з оповідання "Ніж із трояндового дерева").

Вбивства звершуються руками натовпу, "людьми без обличчя", як в оповіданні "Червоні марки з Леніним", бездумною сірою масою, керованою вказівками згори і сліпою вірою. В натуралістичному оповіданні "Пси та книжки" спостерігаємо страшну картину карнавалу смерті, влаштовану фанатичними християнами в середньовіччі, які вирізали всіх євреїв, не згодних хреститися, на сторінках оповідання "Книга королів і дурнів" – історію книги, що спричинила масовий терор в Європі, літератури як засобу контролю над черню. Похорон повії із оповідання "Посмертні почесті" (збірка "Енциклопедія мертвих" (1983)), яка уособлює революцію, перетворюється на бенкет агресії та деструкції.

В романі "Псалом 44" (1962) проблему вбивства розкриває кульмінаційна розмова нацистського і єврейського лікарів. Лікар-фашист Ніче піднімає питання гуманності медичних дослідів над одними людьми заради блага інших. Він відстоює фахову і наукову користь своїх експериментів, а єврей Яків – гуманістичну позицію, право вибору для піддослідних. Перед катом стоїть вибір – виконувати доручення владної верхівки всупереч совісті й моралі або лишатися людиною, не вбивати, але стати ворогом держави.

Головну героїню роману Марію охоплює передчуття наближення біди, присутності смерті в усіх речах. Текст роману часто переходить у потік свідомості, розкриває технологію Еросу і Танатосу: "Присутність смерті завжди викликає любов. Ерос і Танатос (...) Полярна пара любові, що збудовує, і кличе до деструкції" (переклад мій. – М.Г.) [12, с. 48]. Біди, спричинені тоталітарними системами, приводять до висновку про людську схильність до деструкції. Тяжіння до агресії помітне і в протагоністах – в образі Едуарда Сама, який бачить себе батьком-карателем, Богом-Отцем, що палає праведним гнівом, в образі різника і члена таємної організації Мікші, який без сумніву вбиває Ханну Кшижевську, немов біблійний Янгол Смерті.

У сюжеті роману "Псалом 44" Кіш трансформує біблійну історію про народження Ісуса. Матір дитини носить ім'я Богородиці. Ян народився на солоні в бараці Аушвіцу, ніби Месія в яслах. Немовля стало "Вифлиємським дивом" – життям посеред смерті (тут же присутня ідея незнищенності єврейства). Вночі втікає від смерті в Освенцимі і Марія з дитиною, як Йосип і Марія зі Спасителем, рятує чись від Вифлиємської різни.

Міф про Орфея й Евридіку використаний у першому романі Данила Кіша "Мансарда" (1962) про смерть кохання. Імена закоханих апелюють до сумної міфологічної історії про втрату Евридіки, коли Орфей визволяв її з підземного царства Аїда, – мансардівський Орфей повторює помилку свого прототипа. Письменник описує стадії "вмирання" почуття Орфея – від заперечення того, що сталося, гніву, депресії до факту прийняття і забуття. Після смерті минулого (кохання), за фольклорно-міфологічною циклічною моделлю буття, приходить нове життя, нова жінка.

Танатологія "Мансарди" виражена художніми засобами, зловісними прикметами – вбиті собаки на шляху, на шиї однієї знайдено медальйон із написом "Злочин любові" (алюзія на вірш Поля Верлена "Crimes amoris"), з якого персонаж зробив собі перстень, несвідомо перебравши на себе прокляття. Дія відбувається пізньої осені вночі, коли "листя чіпляється пазурями за землю", "гілля дерев голі, мов труби", в ексцентричному місці – на околиці міста біля колії, де "вночі

плачуть невідомі поїзди, (...) мучать своїми зойками" [5, с. 42]. Пси, які супроводжують закоханих, – мовчазні, що, за Фройдом, є також вказівкою на смерть. Головний герой тяжіє до Танатосу: до зустрічі з Евридікою одним із питань, що обговорювали на мансарді молоді літератори Орфей і Цап-Мудрун, було "Смерть чи самогубство?" На початку роману протагоніст зізнається коханій, що нездоланий страх штовхає його під колеса потягу і просить захистити, обійняти. Вбити кохання означає вбити себе самого, сповненого тим коханням: "Чи не накладеш на себе руки, Лютняре? Знаю, що без Евридіки ти лише тінь" [5, с. 84]. Зрештою, персонаж здійснює самогубство в нереальному часі – на острові Школь, кинувшись із кручі, ліквідувавши Орфея, закоханого в Евридіку. Після "метафізичного самогубства" персонаж воскресає, починається новий цикл життя з тяжінням до Еросу, творчості, конструкції (освітлює сонцем "Мансарду", виходить поза межі свого егоїзму, турбується про навколишніх людей, пише роман).

У збірці оповідань "Ранні печалі" (1969) осіння погода "створює настрої втраченого раю дитинства, коли герой "випадає" в не надто приятний світ" [9, с. 97]. Втрата міста дитинства, локусів, що володіють індивідуальною і колективною пам'яттю, спонукає Анді Сама хоч на мить воскресити втрачений рай, який є ще й раєм дитинства. Місто ніби вмерло, а те, що герой застав після війни, – зовсім інша, чужа для нього реальність.

Танатологічно знаковою є фігура батька Анді Едуарда Сама (Е.С.) з "Родинної трилогії" як символ смерті історії після Аушвіца. Посилаючись на психоаналіз Фрейда, можна вважати, що тривале писання творів, в центрі яких стоїть батько, є травмою самого письменника, адже його прототипом був Кіш-старший, що загинув у концтаборі Освенцима. Тіло Е.С. у вступній частині роману "Клепсидра" (1972) – асиметричне, подається у розмитій перспективі, формально викривлене через мерехтіння газової лампи у темній кімнаті, – таке, яким бачив би його шизофренік. Інстинктивно батько сприймає власне тіло чужим і мертвим. Зовнішній вигляд Е.С. також сигналізує про його внутрішню мертвість для довколишнього світу: "Виглядає він давно мертвим, в попільниці вже догорає його "Симфонія" (переклад мій. – М.Г.) [7, с. 219], "забальзамована рука звисала з ліжка, як сторожа його тіла, заспала сторожа і показувала дулю – останню капость, яку мій батько міг вигадати: дуля, скручена під ніс усьому світу і снам, яким більше не вірив" [7, с. 220]. Е.С. справляє враження душевнохворого (і це підтверджують лікарняні документи його прототипа), однак його шизофренія в романі "Сад, попіл" із зовнішньою перспективою спостерігача життя Е.С. – не психіатричне, а соціально-політичне поняття, пов'язане з цілковитою негацією соціуму і життям за

законами "бажаючого виробництва" [1, с. 475]. В романі "Клепсидра", зосередженому суто на особистості Е.С., божевілля – це шлях у забуття, втеча від "шаленої ясності думок", усвідомлення, що смерть поряд, боротьби з абсурдом умирання, надання сенсу власному життю.

За класифікацією типів Еріха Фрома, Е.С. – некрофіл [11, с. 229], тобто той, хто тягнеться до смерті, в тексті роману "Клепсидра" – "вагітний смертю", "носить в собі насіння смерті". Рідні відвідали його в гетто через п'ятнадцять днів, "ніби сходили до нього на гріб", востаннє Е.С. бачили тоді, коли він носив на рукаві чорну стрічку: "сидів у оточенні п'яниць і гаряче доказував їм, що носить її з власної волі, і нема нікого, хто би жалкував за ним", "нема нікого, хто би провів Едуарда Сама до гробу, до Голгофи. Тільки одне бідне цуценя скавулить за ним. Одне бідне, розумне цуценятко" (переклад мій. – М.Г.) [7, с. 296]. Щойно протагоніст залишає дім, будівля відразу розвалюється, ледве не роздавивши батька своїми уламками, "помирає" разом зі своїм господарем, як і роман разом зі своїм персонажем. Потяг до смерті / страх смерті виходить назовні у батькових снах: мертвий солдат цілує Е.С. поцілунком смерті (Танатос), а чорна дама, втілення еротичних фантазій, боронить його (Ерос). Е.С. зустрічається зі смертю в дзеркалі: "Інший, та інша моя істота – то я після своєї смерті: мертвий Е.С., що вийшов із мого власного сну і втілювався, загнивдився біля живого (...), моє боягузливе, роздвоєне Я" (переклад мій. – М.Г.) [7, с. 502]. Іншого разу він впізнає себе у літографії, яка містить сюжети від гріхопадіння в Едемському саді до картинок, де Е.С., перший Адам, спускається сходишками, ніби в царство Аїда, і доходить до стадії неіснування, коли його віддзеркалення відвертається від нього. Потяг до смерті як вихід у вічність простежується у мотивах польоту, міфі про Ікара (прагнення до небес, вічності), у снах. Смерть не фіксована в часопросторі, вона "мандрує" із персонажем по тексту, є радше процесом вмирання, а сам факт загибелі залишається поза твором.

Життя Е.С. у романі "Сад, попіл" (1965) – циклічне, відповідає фольклорно-міфологічній парадигмі, є історією постійного вмирання і оживання: "так сильно змучений восени і взимку, вбитий влітку, весною оживав у ньому егоїзм, незадоволено скерований бунт проти світового порядку і людей, і той його бунт, вершина снаги, пишність думки і крові знову поверталися до життя", а сам герой констатує, що "знання про циклічний рух сонця, Місяця і планет, про циклічну зміну дня і ночі провадить до усвідомлення невідворотної смерті, коли навіть творчий задум не може відвернути циклічної змінності дня і ночі" [7, с. 159–160].

Тяжіння Е.С. до смерті у романі "Сад, попіл" пов'язане також із його суспільною позицією, месіанством: "Він розглядав себе як жертвоне

ягня, зачеплений гордістю гіпохондрика і невдахи, він хотів, щоб усі знали, що він – Жертва, що він той, хто жертвує, про кого написано, що жертвує, хотів, щоб усі це цінували і щоб навіть приходили до нього як до Жертовного" (переклад мій. – М.Г.) [7, с. 171]. Уподібнення до образу Христа знаходимо і в моменті арешту батька, коли той спав, "широко розмахнувши руками, ніби розіп'ятий", в лісі (алюзія на Гетсиманський сад) [7, с. 226]. У колоні наляканих і приречених людей, яких зганяють до гетто, щоб потім відправити до Аушвіцу, Е.С. іде на чолі "як пастир серед жертовних овець, як равин із паствою, як професор поміж учнів" (переклад мій. – М.Г.) [7, с. 80]. Роман характеризується апокаліптичним світовідчуттям, виявленим у передчутті трагедії (війни, Аушвіцу), проголошенні Самом кінця світу разом зі своєю загибеллю. Постійний страх Е.С. стосується скоріше не власної загибелі, а переживань за родину – дружину і двох малих дітей, що очевидно із нав'язливо-невротичних фантазмів про варіанти загибелі родини.

Смерть персонажа відображається в структурі роману "Сад, попіл". Ю.Лотман пов'язує смерть головного героя із кінцівкою твору [9], і ця теза виправдана в романі – коли "геніальна фігура мого батька зникла із цієї розповіді, в романі все розсипалося, розгнуздалося" [7, с. 299]. Його потужна поява, авторитет, його ім'я, славні реквізити були достатніми для утримання ключа оповіді у твердих рамках" (переклад мій. – М.Г.) [7, с. 299–300]. Контраст, викликаний зникненням ключової фігури, здефінував назву твору – з батьком сад, без нього – попіл.

Оповідання "Енциклопедія мертвих" наближене до традиції житійної літератури, корпус твору складається з біографічної статті про батька головної героїні. Смерть вершить справедливість, зрівнюючи всіх людей, не залежно від соціального статусу: батько потрапляє в енциклопедію, присвячену небіжчикам, імен яких немає в жодному виданні. Смерть в оповіданні постає зовні – об'єктивно, з позиції невидимих спостерігачів-авторів енциклопедії. Потрапити в енциклопедію означає потрапити у вічність (пам'ять). Позаяк мистецтво, за Фройдом, є вираженням несвідомого, персонаж несвідомо переживав зустріч зі смертю – почав малювати свою смерть, ракову пухлину у формі квітки, шойно захворів. В документальній деталізованій оповіді Кіш експресивно відтворює життя в очікуванні смерті – через погляд, яким попрощався батько з дочкою: "... в ньому все життя, весь жах усвідомлення смерті. Все, що жива людина може знати про смерть" [6, с. 54].

Остання збірка оповідань Кіша "Лютня і шрами" (1996), видана посмертно, сповна реалізує досліджуваний нами мотив, артикулюючи потребу самого автора приготуватися до смерті. Герої закінчують

життя переважно в самотності. Оповідання "Апатрид" розповідає про останні дні життя пана без батьківщини в чужому Парижі, який спілкується із героєм знаками, що на кожному кроці віщують смерть. Фінальним є посмертний монолог письменника, що у вічності розмірковує про власну самоідентичність, місце свого народження, місто дитинства. Смерть показана зсередини – із самої свідомості людини при смерті, як факт цього усвідомлення. В оповіданні "Юрій Голець" смерть постає втечею від самотності у великому чужому і байдужому місті ("Через вуличний гамір і байдужість людей у великих містах ніхто, певно, не почув пострілу" [6, с. 261]). Твір реалізує модель романтичного розуміння смерті: суїцид для старого письменника – слідування за покійною дружиною, яку поховав місяць тому, як і для героїні оповідання "Червоні марки з Леніним", що мріє зустрітися з коханим Осипом Менделем на тому світі). Танатос бере гору і в творчості – Юрій Голець в передсмертній записці просить спалити всі свої рукописи.

Отже, мотив смерті у текстах Кіша втілений через концепт вбивства як продукту тоталітарної системи, духовної смерті (смерті митця, особистості шляхом перетворення людини на політичну тварину), метафізичної смерті кохання, смерті як вічності і як природного компонента циклічного життя з постійним протистоянням Еросу й Танатосу. На поетикальному рівні письменник вибудовує наратив за допомогою художніх засобів – пейзажів, відчуттів, символів, алюзій. Оскільки в більшості творів Кіша сюжет зав'язується навколо особистості, смерть показана з перспективи оповідача, що вмирає, а також оповідача-спостерігача, зображена переважно зсередини (із самої свідомості людини при смерті, як факт цього усвідомлення, як смерть для себе, а не для тих, що залишаються живими). В оповіданнях, де танатологічна нарація ведеться з позиції автора чи оповідача-спостерігача, смерть показана зовні – з позиції живих.

Література

1. Енциклопедія постмодернізму / за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора ; пер. з англ. В. Шовкун ; наук. ред. пер. О. Шевченко. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2003. – 503 с.
2. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия / Зигмунд Фрейд // Фрейд З. Психология бессознательного. – М., 1990. – С. 382–424.
3. Лотман Ю. М. Смерть как проблема сюжета / Ю. М. Лотман // Ю. М. Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М., 1994. – С. 417–430.
4. Исупов К. Г. Танатология / К. Г. Исупов // Культурология, XX век : энциклопедия : в 2 т. – СПб., 1998. Т. 2. – 1998. – С. 245–246.

5. Киш Данило. Мансарда : сатирична новела / Данило Киш ; пер. з серб. Олена Дзюба // Слов'янське віче – XXI століття. – 1997. – № 4. – С. 42–94.
6. Киш Д. Книга любові і смерті : трикнижжя оповідань / Данило Киш ; пер. з серб. А. Татаренко. – Львів : ЛА "Піраміда", 2008. – 300 с. – (Серія "Майстри Українського Перекладу").
7. Киш Д. ПОРОДИЧНИ ЦИРКУС: Рани яди. – Башта, пепео. – Пешчаник / Данило Киш. – Београд : Просвета, 2001. – 660 с. – (Библиотека великих романа. Нова серија. Пето коло, књ. бр. 3).
8. Красильников Р. Л. Образ смерти в литературном произведении: модели и уровни анализа / Р. Л. Красильников. – Вологда : ГУК ИАЦК, 2007. – 140 с.
9. Лотман Ю. М. Смерть как проблема сюжета / Ю. М. Лотман // Лотман Ю.М. и тартуско-московская семиотическая школа. – М., 1994. – С. 417–418.
10. Татаренко А. Поетика форми в прозі постмодернізму (досвід сербської літератури) : монографія / Алла Татаренко. – Львів : ПАІС, 2010. – 544 с.
11. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М., 1994. – 229 с.
12. Kiš D. Psalam 44 / Danilo Kiš. – Beograd : BIGZ, 1995. – 131 str. – (Sabrana dela Danila Kiša).

УДК 908 (477)

О.Ю.Москаленко

Про що говорить топоніміка Прилуччини?

У статті досліджується процес формування топоніміки Прилуччини. Аналізується етимологія гідронімів і ойконімів та розкривається їх роль і значення як джерела пізнання історії рідного краю.
Ключові слова: Прилуччина, топоніміка, гідроніми, ойконіми.

В статье исследуется процесс формирования топонимики Прилутчины. Анализируется этимология гидронимов и ойконимов, раскрывается их роль и значение как источника познания истории родного края.
Ключевые слова: Прилуччина, топонимика, гидронимы, ойконимы.

The article investigates the formation process of the toponymy of Pryluky area. It analyses the etymology of hydronyms and oiconyms. The author reveals the meaning of these terms and their role as the source of knowledge about the history of native land.
Key words: Pryluky area (Pryluchchyna), toponymy, hydronyms, oiconyms.

У своїх краєзнавчих студіях дослідники дедалі частіше звертають увагу на топоніміку як важливе джерело пізнання історії рідного краю. Логічно виникає питання, а в чому ж полягає історико-інформаційний потенціал топоніміки? Загальна характеристика відповіді може бути наступною: географічна назва, як і будь-яке власне ім'я, є соціальною. Вона виникає з практичної потреби людей назвати той чи інший географічний об'єкт. Але яка з його характеристик виявиться тією, що дасть основу назві, залежить від історичної епохи з її етнічними, політичними, економічними, культурними складовими та соціальної психології людей. Епоха завжди накладає відбиток на власне географічне ім'я. Це є аксіома топоніміки. Наголосимо ще на одній суттєвій обставині: функція кожного топоніма є подвійною – ім'я власне має вирізняти один географічний об'єкт від іншого і, разом з тим, ставити ці об'єкти у топонічний ряд.

Для ілюстрації пізнавальної історико-краєзнавчої інформативності топоніміки Прилуччина обрана не випадково. Край має багатовікову історію, він розташований на перетині трьох великих історико-етнографічних регіонів України – Полтавщини зі Слобожанщиною, Середнього Подніпров'я та Полісся. Усе це не могло не позначитись на її топонімічному спектрі. Отож буде цікаво дізнатись, про що ж говорить топоніміка Прилуччини. Не претендуючи на повноту відповіді, ми робимо тільки одну з перших спроб її розв'язання. В статті територіальні межі Прилуччини охоплюють не тільки сучасні адміністративно-територіальні контури краю, а й попередні, коли Прилуцький округ включав у себе Варвинський, Срібнянський та частини Ічнянського і Талалаївського районів Чернігівщини.

Напрацювання топонімістів засвідчують, що вивчення етимології, з'ясування мовного субстрату топонімічних об'єктів доречно розпочати з гідронімів. Зазначена обставина є не випадковою. Назви водойм, особливо великих річок, дуже стійкі у часі. Навіть за умов масового заселення краю прийшлим населенням, витіснення чи асиміляції автохтонної людності гідроніми, як правило, не зазнавали докорінних змін і лише частково деформувались, будучи пристосованими до мови прибульців. В першу чергу тривалість у часі існування гідронімів залежить від параметрів об'єкта називання, від його ролі в житті місцевого населення. Відомий історик-краєзнавець і дослідник гідронімії Полтавщини С.С.Стрижак підкреслював у цьому сеансі наступне: "Чим більша річка, чим більшу територію вона перетинає, тим значніша її транспортно-комунікативна роль, тим більше людей нею користуються. У зв'язку з цим менша залежність назви від випадкових місцевих подій і явищ, більша тривалість її існування" [1]. В минулому річки Прилуччини були значно повноводнішими, ширшими та глибшими. Про це свідчать знахідки на їх дні або поруч з сучасним річищем решток дерев'яних суден, якорів, грецьких, римських, візантійським та арабських монет [2]. По-друге, на найменування річок та стійкість у часі суттєво впливали виразна ландшафтно-географічна специфіка місцевості, у межах якої пролягає річище, а також характерні особливості самого річища – його гідрографічний режим, зокрема рівень водності протягом року, напрям і швидкість течії води, ширина та глибина, колір води, форма річища, характер дна і берегів, особливості рельєфу довкілля тощо.

У процесі дослідження топонімії Прилуччини встановлено, що її гідронімія – складне утворення, яке формувалося носіями різних етносів щонайменше протягом останніх чотирьох тисяч років. Відповідно у назвах річок простежується індоарійська, давньоіранська і слов'янська мовні основи індоєвропейської мовної сім'ї та половецько-татарська

мовна основа алтайської мовної сім'ї. В контексті зазначеного назва річок Прилуччини можна поділити на дві основні групи: етимологічно прозорі гідроніми та непрозорі, або "темні", чия назва не піддається зрозумілому поясненню.

Річка УДАЙ, права притока Сули, є найбільшою водною артерією Прилуччини. Її довжина становить 327 км, а площа водного басейну – 7030 км² [3]. Прилуцький краєзнавець О.А.Савон, співставивши погляди дослідників на етимологію назви річки, дійшов висновку, що у слові Удай є відозмінений корінь "дан" [4]. У північносхідній групі давньоіранських мов, зокрема скіфській та сарматській мовах, "дан" означає "річка". В середині I тис. до н.е. територія Прилуччини входила до складу ранньодержавного утворення Велика Скіфія. Біля сіл Іваниця, Переволочна, Миколаївка, Погреби виявлені поселення скіфського часу, збереглися скіфські поховальні пам'ятки. Тому версія про давньоіранський мовний субстрат у назві річки є досить аргументованою. Водночас, на думку лінгвіста Ю.С.Виноградського, свою назву річка могла отримати і від індоарійського слова "дан", що може тлумачитися як "водний потік", "хвиля" [5]. На нашу думку, друга версія назви є більш достовірною і може означати "хвилясту водну поверхню". Різниця, як ми бачимо, несуттєва, тим паче що у III тис. до н.е. індоіранці становили ще недиференційовану мовну єдність у межах ямної культурно-історичної спільності. Тоді витоки назви Удай сягають у бронзовий вік, а це II тис. до н.е. Протягом його першої половини Приудайський край входив до ареалу розселення племен катакомбної культури та культури багатоваликової кераміки. Їх етнічними носіями знані фахівці у царині індоаріки та іраністики В.О.Берзін, Е.А.Грантковський, Г.М.Бонгард-Левін, Л.С.Клейн вважають не індоіранцями взагалі, а ідентифікують конкретно з індоарійською спільністю [6]. В українській мові слов'янської гілки індоєвропейської мовної сім'ї ця назва тільки дещо змінилася.

ВАРВА – ліва притока Удаю, вона ж Варвиця. Ймовірно, в основу назви покладено індоарійське в а р, в а р і – "вода бурхлива, кипляча". У слов'янських мовах слово "вар" означає "воду, яка б'є ключем", "вода, яка кипить", "окріп" [7]. Ні у минулому, ні зараз вода у Варві не відзначалась геотермальними властивостями, але річка у давні часи була повноводнішою і бурхливою, вода у ній пінилась, особливо під час весняних повеней, створюючи враження окропу. Тому її назва може тлумачитися як "піна на воді".

Інші водні об'єкти Прилуччини середніх параметрів отримали свої назва пізніше, у часи виходу на історичну арену східного слов'янства та середньовіччя. Наприклад, річка ЛИСОГОР, ліва притока Удаю, є прозорим гідронімом слов'янського походження. Вона несе свої води

горбкуватою місцевістю, на якій вершини пагорбів в більшості випадків вкриті трав'яним покривом, а дерева ростуть біля їхнього підніжжя. Сам виток Лисогору знаходиться під Лисою Горою, яка є найвищою точкою Чернігівської області – 192 метри над рівнем моря [8]. Цілком очевидно, що саме такі характерні особливості ландшафту дали підстави людям до відповідного найменування річки. Прозорим є і гідронім Срібнянка, вода у якій переливалася сріблом [9].

ІЧЕНЬКА. За Ю.С.Виноградським, назва річки походить від татарського слова "ічень", що означає "питво", "водопій", "напоїти", та виникненням у часі відноситься до другої половини XIII–XIV ст., коли Прилуччина разом з іншими українськими землями перебувала під золотоординським ігом [10]. Аналогічної точки зору дотримуються прилуцькі краєзнавці Д.О.Шкоропад та О.В.Савон [11]. Не заперечуючи належності гідроніма до алтайської мовної сім'ї, куди входить і татарська мова, ми припускаємо можливість віднести появу назви "Іченька" до більш раннього часу (XII ст.) та адресувати її до половецької мови, яка також входила до алтайської мовної сім'ї. Половці протягом другої половини XI–XII ст. неодноразово проходили цією місцевістю під час грабінницьких наскоків на південно-східні рубежі Київської Русі. Приводили половецькі загоны і чернігівські князі як союзники у боротьбі за великокнязівський київський стіл під час міжкнязівських усобиць. У цій мальовничій місцині, багатій різнотрав'ям та чистою річною водою, вони давали відпочинок собі і коням, пили воду, поїли нею своїх чотириногих друзів, надавши річці відповідну назву, яка й закріпилася серед мешканців.

Решта річок Прилуччини є невеликими і навіть пересихаючими влітку водними об'єктами. Поява їхніх сучасних найменувань відноситься до XVI–XVIII ст., часів, коли відбувалася активна козацько-селянська колонізація краю. Відповідно топонімічний спектр малих гідронімів доволі різноманітний і у ньому простежуються своєрідні топонімічні ряди.

Назви водойм, які відображають гідрографію, поділяються на ті, що характеризують колір води (Іржавець, Руда, Рудівка, Рудка, Рудочка, Синьківка, Срібнянка); тип дна (Грузька, Грузький Довжик, Грузький Яр), особливості ґрунту річища (Глинна); заболоченість берегової смуги (Болотниця, Гнилиця, Гнилка); параметри річки (Велика Галка, Мала Галка, Многа); бурхливу течію (Буримня); непроточність води (Ставище); відсутність води, ймовірно, у спекотні літні місяці (Безводівка, Суха Березовиця, Сухополов'янський струм, Сухий Яр); наявність проходу дном річища (Бродок); поєднувально-каналну функцію (Перевод) тощо.

У топонімічних рядах, які відображають природні умови Прилуччини, виділяються назви, що містять інформацію про навколишній рослинний і тваринний світ, підкреслюють розмаїття його флори (Березівка, Березовиця, Вільшана, Івка, Калиновиця, Кропивна, Лозова, Полова, Тополя, Тростянець, Тростянка, Яблунівка) та фауни (Боброва, Веприк, Козинка, Лисиця). Назви В'юночка, Линовиця вказують, швидше за все, на наявність у річці певних порід риб або їхню зарибленість взагалі – Рибець, Рибчик; птахів – Горобіївка, Галка, Журавка, Куликівка, Селезень, Утка.

До етимологічно непрозорих гідронімів відносяться найменування Боршня, Смож, Ушива. Первинний зміст зазначених назв загубився з плином часу.

Поряд з гідронімами значна варіативність найменувань має місце в ойконімічних пластах Прилуччини. Аналіз топонімічного матеріалу показує, що найчисельнішим за своїм складом є ряд антропонімічного походження. Як правило, ці назви виникли стихійно та пов'язані з іменами, прізвищами, прізвизьками першопоселенців-засновників або власників. Саме до таких ойконімів належать Артеменків, Антонівка, Бажанівка, Васюків, Богданівка, Васьківці, Володимирівка, Гнатівка, Гмирянкa, Гнідинці, Горбачівка, Іваниця, Іценків, Єгорівка, Миколаївка, Ковтунівка, Мармизівка, Манжосівка, Мохнівка, Никонівка, Обичів, Онищенків, Остапівка, Товкачівка, Петрівка, Харитонівка, Ступаківка, Стасівщина, Хукалівка, Чернецьке, Шевченкове, Юрківці, Яценкове. З-поміж депропреативів, які утворені шляхом антропонімізації, наявні Біленки, Даценки, Дідівці, Івківці, Левки, Леляки, Лиски, Мільки, Мокляки, Кроти, Ряшки, Савинці, Сокиринці, Гурбинці, Сорочинці, Олексинці, Охиньки, Хаєнки.

З прадавніх часів люди оселялися в місцевостях з розмаїттям трав, дерев, там, де водились тварини і дичина, птахи, були багаті рибні угіддя. Все це відбилось у назвах населених пунктів Прилуччини в топонімооснові яких рослини, породи дерев, види тварин, птахів та риб. У ряд фітотопонімів групуються назви населених пунктів Березівка, Барвінкове, Вільшана, Вишнівка, Грабів, Калиновиця, Липове, Лозове, Полова, Тополя, Яблунівка. У цей ряд доречно включити топонімооснови, які містять у своєму складі лексеми на позначення ландшафтно-рослинних особливостей місцевості – Дубовий Гай, Зелений Гай, Сухоліски, Сухополова. З-поміж зоотопонімів наявні Веприк, Воронівка, Галка, Голубівка, Горобіївка, Журавка, Козин, Лебединці, Щурівка. Варто, однак, зауважити, що в зоотопонімах не все так етимологічно прозоро, як може здатися на перший погляд. Досить проблематично пов'язати апелятиви г о л у б, ж у р а в е л ь, щ у р я к назви птахів та тварин з відповідними вищенаведеними зоотопонімами.

Більшість дослідників топоніміки схильні вважати, що у таких випадках має місце антропонімічний зв'язок.

Ойконім Линовіця пов'язаний своїм походженням з однойменною річкою, яка була багата рибою – линами.

Поверхня Прилуччини переважно рівнинна, з незначними коливаннями відносних висот. Пагорби мають місце лише на сході краю, у межах сучасних Варвинського, Срібнянського та Талалаївського районів. Вказані особливості рельєфу теж стали топонімоутворюючим чинником. На топографічній карті виділяються села з характерними назвами Поділ, Пологе, Глибоке, Високе, Гора. Зокрема, ойконім Пологе має у своїй основі апелятив "пологий" (раніше так називався хутір, від якого пішла назва села), означає рівнину, яка полого спускається до берега річки. Інший апелятив "дол" означає долину, рівну низину, тобто село розташоване на рівнині у низині. Найменування Високе та Гора, навпаки, розташовані вище, на підвищенні, на горі.

Досить прозорий ряд ойконімів відбиває особливості ґрунтів або вказує на поверхневий покрив рельєфу довкілля – Глинщина, Глинний та Кам'янка. У цьому випадку характерною особливістю поверхні виступають глина і камінь. Своєрідність ґрунтів та поверхні місцевості також простежується у найменуваннях, похідних від лексеми "болото", "грузький", "калюжа": села Болотниця, хутір Грузька та село Калюжинці.

Мають місце в топоніміці Прилуччини назви, в основу яких покладені деякі види виробничої, господарської діяльності людей, професія або фах. Краєзнавчі матеріали засвідчують, що село Буди, похідне від апелятива б у д а, своєю назвою пов'язане з підприємствами, на яких протягом XVII–XVIII ст. виготовляли поташ, котрий використовувався у процесах миловаріння, фарбування тканин та обробітку шкіри. Назва хутора Броварки походить від броварників-пивоварів, які були його першопоселянцями-засновниками. Одноimenний історико-побутовий район є у Прилуках між центром і передмістям Кустівці. Ойконіми Рудівка, Рудка своїм походженням завдячують невеликим залізоробним заводам – рудням, на яких майстри залізоробної справи отримували метал з болотних руд. З часом залізо місцевого виробництва за кількістю та якістю перестало задовольняти потреби ринку і не могло конкурувати з металургійними підприємствами. Вже на початку XIX ст. рудні зникають, залишивши пам'ять про себе у вищевказаних ойконімах. Назва ще одного села – Дігтярі, яке вперше згадується у Переписних книгах 1666 р. під назвою Дехтярка, пов'язана з виробництвом дьогтю, який місцеві мешканці виробляли в урочищах Сотницьке і Десятки [12].

Серед назв населених пунктів сільської місцевості є такі, що в своїх назвах містять інформацію сухопутні та річкові шляхи сполучен-

ня з наявністю на них заїжджих постійних дворів, волоків, переправ. Село Заїзд розташоване поблизу перехрестя шляхів, які сполучають Чернігів з Прилуками та Київ зі Срібним, Ромнами та іншими центрами. Подорожуючи у своїх справах, люди зупинялися у цьому селі, розташованому у мальовничій місцевості, яке й отримало відповідну назву. Дуже давнім селом на Прилуччині є розташоване на річці Удай Переволочна. Вперше вона згадується в Іпатіївському літописі 1092 р. як "град", але була зруйнована під час монголо-татарської навали у 1239 р. Відродження відбулося вже у XVII ст. Назва походить від апелятива "волок", яким в часи середньовіччя перетягували, "волокли" дерев'яні річкові судна. Раніше наголошувалося на судноплавності річища Удаю у минулому, і там, де розташоване село, існував "волок" або "переволока" для суден. Знавець Лівобережної України історик О.М.Лазаревський зазначав, що у цій місцевості річка Удай робить крутий поворот на південний схід, утворюючи невелику, але дуже характерну луку завдовжки у 7 верст. Краї цієї луки настільки зближуються між собою, що частина Переволочни, розташована усередині луки, стоїть ніби на острові, з'єднаному з материком лише вузькою перемичкою твердої землі 100 сажнів завширшки (близько 200 м). Саме тут "переволочували" судна, суттєво скорочуючи водний шлях [13].

До ряду ойконімів, утворених від назв різноманітних будівель, споруд оборонного призначення, відносяться найменування Погреби, Валки та Городня. За місцевими переказами, свою назву Погреби, село, яке раніше називалося Перевод, отримало після своєї руйнації татарами у 1658 р. Коли переводські землі знову почали заселятися, то відновлене село отримало назву "Погребці" – ймовірно, від погребків, які тільки і лишилися від зруйнованого Переводу [14]. Назва Валки вказує на наявність валу або насипу довкола населеного пункту. Саме село вперше згадується 1629 р. як володіння князя Я.Вишневецького і відіграло певну роль у обороні місцевості від татарських наскоків, у першій половині XVII ст. ще доволі частих. Городня – це укріплення з подвійного ряду колод і паль, заповнене землею чи камінням. У 1886 р. відмічалось, що "в колишні часи тут, в 2-х верстах від нинішньої Городні, при злитті річки Городенки з уже неіснуючою річкою Безводнівкой і Дубогрязкой стояло древнє місто Городище" [15].

Поодинокі ойконіми вказують на їхнє розташування поблизу гідротехнічних споруд, зокрема водяних млинів, невід'ємною частиною яких була земляна гребля через річку. Це, зокрема, населені пункти Нова Гребля та Гречана Гребля.

На розташування села в лісостеповій смузі, де вкриті лісом території чергуються з відкритою степовою місцевістю, вказують ойконіми Бірки, Лісові Сорочинці, Сухоліски, Степове та Степ.

Протягом XVII–XVIII ст. феодали, які володіли землями Приудайського краю, з метою пришвидчення процесу залюднення і господарського освоєння своїх маєностей надавали тимчасові пільги новопоселенцям термінами на 5–10–15 років. Утворювались слободи – поселення, де проживали такі поселенці. Ймовірно, так виникли ойконіми Слобідка, Слободо-Бирдівка та Слободо-Петрівка.

Відображення у назвах героїчної доби козаччини, нагадування про козацьку вольницю знайшло своє втілення в ойконімах Козацьке та Хортиця.

Географічна назва часто допомагає зрозуміти напрямок руху поселенців, які заселяли благодатні землі Прилуччини. Так, села Заудайка (їх на Прилуччині два), Заудаївське розташовані за річкою Удаєм відносно маршруту розселення; з іншого боку річки вони будуть радше "Передудаївськими". Аналогічно й ойконіми Запереводське та Зарудка, розташовані, відповідно, за річками Переводом і Рудкою. В цей топонімічний ряд доречно включити і ойконім Замісття. Село розташоване на березі Удаю за мостом у напрямку до Київсько-Сумського тракту.

Ойконім Займище вказує на ділянку місцевості, придбану на правах займанщини, тобто права першого заняття вільної землі з метою її наступного господарського освоєння і використання.

Зрідка у назвах населених пунктів Прилуччини зустрічається числова основа. Загалом вона є поширеною в Україні, про що свідчать назви з характерною вказівкою – Дворіччя, Трипілля, Триліси, П'ятихатки, Шостка, Осьмачки, Стодоли. Об'єднує їх у топонімічний ряд основа – числівник, переважно у зміненій і пристосованій до нової ролі формі. Водночас, як зауважує відомий український топоніміст А.П.Коваль, серед цих чисел ми майже не бачимо найпершої – одиниці. На його думку, вона не викликала у людей ні добрих, ні злих сподівань [16]. Але саме на Прилуччині є один з небагатьох винятків з цієї числової палітри – ойконім Однольків, котрий містить у своїй основі число один.

Назв населених пунктів, отриманих за місцевою церквою, залишилося на Прилуччині небагато: Вознесенське, Воскресенське та Покрова. Дали про себе знати перейменування радянської доби. Селище міського типу Ладан, за місцевою легендою, своє найменування отримало від Лади – дохристиянського бога добробуту, весілля, кохання і щастя давніх слов'ян. Начебто до запровадження християнства на місці сучасного селища була божниця Лади. Встановити

достовірність цієї легенди неможливо, але на околиці містечка є могильник давньослов'янських часів, отже, тут проживали і люди.

Невеликий топонімічний ряд протиставлення включає ойконіми Велика Дівиця – Мала Дівиця, Полова – Сухополова.

Як наголошує П.О.Масляк, назви сіл можуть бути пов'язані не тільки з об'єктами як такими, але й зі станом душі людини, закоханої у свій рідний край, з її надіями та сподіваннями [17]. Неповторна чарівність і мальовничість Приудайського краю знайшла своє віддзеркалення у назвах Одрада, Тиха, Мирне, Мудре, Світличне.

Свій слід у топоніміці Прилуччини залишила радянська доба. У відповідному топонімічному ряді знайшли місце такі колоритні ойконіми, як Боротьба, Жовтневе, Знам'янка, Комуна, Новий Лад, Перше Травня, Пролетарське, Червоний Пługатар. В більшості випадків такі найменування давалися селам в адміністративному порядку, хоча й були пов'язані з певними історичними подіями і новими явищами у житті селянства.

Адміністративний центр краю місто Прилуки розташоване на річці Удай. В добу Київської русі воно було одним з протиполовецьких укріплень на її південно-східних рубежах. Своєю назвою воно, швидше за все, зобов'язане своєрідному розташуванню. Дитинець, або історичне ядро Прилук, знаходився на високому правому березі річки, звідки відкривається чудовий краєвид на вологі низинні лівобережні луки, розташовані напроти дитинця. Окрім цього, самі луки розташовані у закрутті Удаю, де річка робить крутий вигин – прилуку.

Отже, Прилуччина відзначається різноманітністю географічних назв, зобов'язаних своїм походженням з особливостями заселення, заснування, розміщення, природними і ландшафтними умовами, різноманітними історичними подіями і явищами.

Джерела

Прилуцкий и Пирятинский районы. Топографическая карта масштаба 1 : 100 000. – К. : Киевская военно-топографическая фабрика, 1985.

Література

1. Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини / О. С. Стрижак. – К. : Вид-во АН УРСР. – 1963. – С. 5.

2. Шкоропад Д. О. Прилуччина : енциклопедичний довідник / Д. О. Шкоропад, О. А. Савон ; за ред. Г. Ф. Гайдая. – Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2007. – С. 471 ; Савон О. А. Удай тихоплинний / Минувле і сучасне річки та її притоки : довідник / О. А. Савон. – Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2007. – С. 29.

3. Кудрицький А. В. Чернігівщина : енциклопедичний довідник / А. В. Кудрицький (відповідальний редактор). – К. : Українська Радянська Енциклопедія, 1990. – С. 816.
4. Савон О. А. Удай тихоплинний... / О. А. Савон. – С. 17
5. Стрижак О. С. Назви річок Полтавщини... / О. С. Стрижак. – С. 66–67.
6. Давня історія України : в 3 т. / П. П. Толочко (голова), В. Н. Станко (відпов. ред.). – К. : Наукова думка, 1997.
Т. 1. – 1997. – С. 401.
7. Коваль А. П. Знайомі незнайомці: походження назв поселень України / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – С. 43.
8. Савон О. А. Удай тихоплинний... / О. А. Савон. – С. 112.
9. Сапон В. П. Таємниці назв наших міст і сіл / В. П. Сапон. – Чернігів : Чернігівські обереги, 2005. – С. 49.
10. Виноградський Ю. С. Назви міст, сіл і річок Чернігівщини / Ю. С. Виноградський // Мовознавство. – 1957. – Т. XIV. – С. 31.
11. Сапон О. А. Удай тихоплинний... / О. А. Сапон. – С. 19.
12. Шкоропад Д. О. Прилуччина : енциклопедичний довідник... / Д. О. Шкоропад, О. А. Савон. – С. 147.
13. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии / А. Лазаревский. – К., 1902.
Т. 3 : Полк Прилуцкий. – 1902. – С. 155.
14. Шкоропад Д. О. Прилуччина : енциклопедичний довідник... / Д. О. Шкоропад, О. А. Савон. – С. 342.
15. Савон О. А. Удай тихоплинний... / О. А. Савон. – С. 105.
16. Коваль А. П. Знайомі незнайомці... / А. П. Коваль. – С. 277.
17. Масляк П. О. Хрестоматія з географії України : посібник для вчителя / П. О. Масляк. – К. : Генеза, 1994. – С. 443.

УДК 930:94(477)"17"

А.Г.Бровко

**Воєнне мистецтво Війська Запорозького Низового 1734–1775 рр.
в історичних дослідженнях XVIII–XIX ст.**

*У статті проаналізовані праці дослідників XVIII–XIX ст., що стосуються військової служби запорозького козацтва часів Нової Січі.
Ключові слова: історіографія, Нова Січ, запорозьке козацтво, військова служба.*

*В статье проанализированы труды исследователей XVIII–XIX вв., что касаются военной службы запорожского казачества времен Новой Сечи.
Ключевые слова: историография, запорожское казачество, Новая Сечь, военная служба.*

The article the analysed labours of researchers of XVIII–XIX of century that touch military service of the zaporozhian cossacks of times of New Sich.

Key words: historiography, New Sich (1734–1775), zaporoghian cossacks, Downstream Army Zaporozhye, military service.

Перші праці, в яких знаходимо відомості про військове мистецтво запорожців часів Нової Січі, з'явилися вже у 40-х рр. XVIII ст. Однією з характерних рис цього періоду є компілятивна структура більшості історичних творів. Компілятивність як методика і, частково, методологія написання історичних праць була закономірним етапом розвитку як української, так і російської історіографії на цьому етапі розвитку історичної науки [1]. Особливістю цього періоду є те, що праці написані учасниками та сучасниками тих подій, серед яких знаходимо представників російської історіографії і козацької старшини, причому останні були основоположниками української історичної науки. Проте залежність викладу подій від політичних настроїв та інтересів правлячої верхівки вимагає критичного підходу до оцінки цих видань.

Перші згадки про військову службу запорожців часів Нової Січі знаходимо на сторінках "Истории о козаках запорожских" князя С.Мишецького, що була написана в 1740 р., проте вперше опублікована 1847 р., а в повному обсязі вийшла друком лише в 1852 р. Інженер за фахом, С.Мишецький перебував з 1736 до 1740 р. на Запорізькій Січі, де займався фортифікаційними роботами. Будучи особисто знайомим із запорожцями, автор "Истории..." все почуте і побачене ним серед запорожців описав у своїй праці. Присвятивши один із розділів військовій діяльності запорожців, С.Мишецький коротко торкнувся їх участі у російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. часів Нової Січі. Зокрема, дізнаємось про походи та битви Війська Низового у складі російської армії під Перекопом, Кінбурном, Козловим, Бахчисараєм, Очаковом, в яких, за словами С.Мишецького, запорожці "храбро и верно поступали" та показали себе "зело исправными" [2, с. 15]. Водночас, характеризуючи воєнну діяльність запорожців, С.Мишецький бойові дії Війська Запорозького зводив до грабунків та взяття полонених, за яких "давалась им особливая сумма" [3, с. 16]. Одним реченням згадує С.Мишецький і про похід запорожців на Польщу, за що вони отримали грошову винагороду. Як бачимо, згідно з оцінками автора, участь запорожців у військових походах зводиться до їх прагнення збагатитися.

Отже, незважаючи на те, що військовій службі запорозького козацтва часів Нової Січі відведено лише невелику згадку, проте цінність праці полягає у спробі автора одним із перших висвітлити це питання

в російській історіографії, тим самим поклавши початок подальшому дослідженню проблеми.

Військовій службі запорожців у роки Нової Січі відведена певна увага представником дворянської російської історіографії академіком Г.Міллером, який прагнув довести втрату Військом Низовим свого воєнного значення. Такий підхід до оцінки бойової діяльності запорожців був викликаний не чим іншим, як політичною ситуацією, що склалася на той час у російській державі. Усвідомлюючи автономістські тенденції січових козаків, Г.Міллер, як і саме російське урядове правління, у своїх працях всіляко намагався показати несумісність існування Запорожжя з державним побутом Росії та подати запорожців у негативному світлі, обґрунтовуючи недоцільність подальшого їх існування [4, с. 89]. Слід зазначити, що саме праці Г.Міллера поклали початок створенню ідеологічної основи трактування ролі запорозького козацтва в Російській імперії, що знайде своє відображення як у маніфесті самої імператриці щодо причин ліквідації Січі, так і в працях офіційних істориків, у яких яскраво виражені антикозацькі тенденції.

Написавши незадовго до ліквідації Січі "Примітки про запорожців", Г.Міллер вмістив у них цілий ряд звинувачень, спрямованих проти Війська Запорозького. Зауважимо, що вперше "Примітки" були опубліковані у кінці XVIII ст. у збірнику "Silva rerum". Згодом, у 1889 р., вони були перевидані українським археографом О.Лазаревським на сторінках журналу "Кіевская старина" [5].

Розглядаючи участь запорожців у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., Г.Міллер зазначає, що вони становили незначну військову силу, якій була притаманна недисциплінованість і користоловність. Єдина користь від запорожців, за твердженням автора, полягала у збільшенні чисельності армійського складу, тоді як допомога від них була "весьма мала" [6, с. 630]. Звинувачує історик козаків і в небажанні нести військову службу, що негативно позначилось на кількісному складі військових загонів січовиків. За підрахунками Г.Міллера, кількість козаків, здатних до служби, сягала 40 тис., проте у військовій кампанії участь брало значно менше, оскільки більшість козаків залишалися "у присмотра домов" своїх. Кількісним вимогам не відповідали і якісні. Переважно військову службу в піхоті несла сірома, яку замість себе відправляла заможна верхівка козацтва: "... Пеших козаков не более быть может, как тысячи четыре, должность которых отправляют с них в пехоте всякий, неимеющий ремесла и пропитания, бродяга, убегая работы, за плату из казны 12 р. жалованья и провианта", – зазначалося у виданні [7, с. 631]. До цього Г.Міллер додає ще й особливості воєнної організації запорожців, які полягали у створенні команд козаків тільки на початку воєнної кампанії та несенні

військової служби лише декілька місяців. Так, не віддаляючись далеко від своїх земель, запорожці уникали зустрічі з ворогом, тоді як основний тягар був покладений на донських і малоросійських козаків.

Подібний підхід до оцінювання запорозького козацтва спостерігається в працях О.Рігельмана, Д.Бантиша-Каменського та М.Маркевича [8; 9; 10], в яких досліджувана нами проблема не знайшла належного висвітлення, а ті відомості, що містяться з приводу російсько-турецької війни часів Нової Січі, стосуються більше російської армії, аніж запорожців.

Так, будучи учасником російсько-турецької війни, О.Рігельман у своїй праці "Оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі", хоча і відзначає відважну хоробрість козаків, проте, виступаючи виразником інтересів російського самодержавства та діючи в руслі імперської політики самодержавної Росії стосовно України, факт ліквідації Січі розглядав як логічний, політично виправданий і закономірний факт, а запорожців змальовував як злодіїв, розбишак та грабіжників. Не випадково, що автор навів текст маніфесту Катерини II з приводу ліквідації Січі відразу після змалювання "всех предезостей" запорозьких козаків [11, с. 71].

Фрагментарні згадки про воєнне мистецтво запорожців Нової Січі знаходимо на сторінках праці генерала Х.Манштейна "Записки историческе, гражданские и военные о России с 1727 по 1744 год, с дополнением достаточного сведения о войске, о флоте, о торговле и проч." [12], що була перекладена з французької мови на російську та опублікована в 20-х рр. XIX ст. Будучи учасником воєнних подій 1735–1739 рр., автор, очевидно, був особисто знайомим з запорозьким козацтвом. Проте перебуваючи під впливом пануючої суспільно-політичної думки, Х.Манштейн свої відомості про запорожців звів до мінімуму, наголошуючи, що в ході російсько-турецької війни Військо Низове проводило розвідувальну діяльність та здійснювало постійні грабежі.

Окреме місце в історіографії XVIII ст. належить українській історичній літературі, представниками якої були вихідці з козацької старшини П.Симоновський та В.Рубан. Вивчаючи українську історію, вони виявляли першорядний інтерес і до питань, пов'язаних з українським козацтвом. Така позиція істориків насамперед пояснюється прагненням підняти роль козацтва, а головне – довести давнє і "шляхетське" походження козацької старшини для обґрунтування її претензій на дворянство у Російській імперії [13, с. 4]. Такий підхід позитивно позначився і на висвітленні запорозького козацтва часів Нової Січі. Щоправда, йому в працях відведено небагато місця.

Так, будучи бунчуковим товаришем у відставці, П.Симоновський у 1765 р. склав "Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах" [14], в якому коротко торкнувся і воєнної служби запорозького козацтва часів Нової Січі. Розглядаючи аспекти воєнної історії Запорожжя 1735–1739 рр., П.Симоновський вказав на участь запорожців у походах на Очаків, Крим та у взятті Перекопа [15, с. 147].

Через два роки після зруйнування Січі побачила світ праця В.Рубана "Кроткая летопись Малої Росии с 1506 по 1776 год" [16]. Описуючи російсько-турецькі війни, що припадали на часи існування Нової Січі, історик жодним словом не згадав про участь у них Війська Низового. Цей факт, на нашу думку, можна пояснити не чим іншим, як політикою самого царського уряду, який, зруйнувавши "гніздо" свободи, заборонив будь-які згадки про запорожців.

Отже, аналіз історичної літератури цього періоду, показав, що воєнне мистецтво запорожців часів Нової Січі не було предметом вивчення істориків, а вміщені там відомості настільки фрагментарні та мізерні, що не дають змоги скласти цілісне уявлення про збройні сили Війська Низового та про їхню роль і внесок у хід російсько-турецької війни. Не слід забувати і того, що праці з історії України окресленого періоду подавалися авторами з погляду тогочасних правлячих кіл суспільства, а події трактувались за встановленими межами панівної верхівки, що спричинило відсутність об'єктивного висвітлення, замовчування та викривлення історичних фактів. Водночас певний відхід від методи викладу історії козацтва, що спостерігаємо в працях козацької старшини, пояснюється також відстоюванням власних інтересів. Незважаючи на негативний образ козацтва, притаманний працям цього періоду, їх цінність насамперед полягає в тому, що вони дають можливість з'ясувати ставлення уряду до запорозького козацтва й оцінити умови перебування козаків у тогочасному суспільстві.

Переломний момент у дослідженні козацтва припадає на другу половину 40-х рр. XIX ст., що започаткував наступний період досліджуваної нами проблеми, який умовно тривав до початку XX ст. Особливістю цього періоду виступає відхід від компілятивного вивчення історії козацтва та прагнення істориків більш об'єктивно підійти до вивчення досліджуваної проблеми, розібратися з причинами тих чи інших подій, використовуючи при цьому архівний матеріал. Найбільш широко досліджувана нами проблема висвітлена в працях А.Скальковського та Д.Яворницького, тоді як решта істориків лише побіжно торкалися військової тематики.

Вагомим внеском у розвиток воєнної історії запорозького козацтва часів Нової Січі стала діяльність дослідника південного краю, члена

Одеського товариства історії і давностей А.Скальковського. Саме він знайшов у Катеринославі залишки запорозького архіву, який перебував у його розпорядженні з 1839-го до 1898 рр. Результатом опрацювання архіву стало видання книги "Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького" [17], в якій автор намагався піднести роль запорозького козацтва.

У своїй праці А.Скальковський запорожців подав як незамінних воїнів у боротьбі проти ногайців та кримців. Війна з мусульманами була метою запорозького життя. Саме тому, за твердженням автора, Військо Запорозьке війну з Туреччиною зустріло з радістю. Маючи у своєму розпорядженні значну частину архіву Коша Запорозького, А.Скальковський значно ширше відтворив картину бойових рейдів запорожців під час російсько-турецької війни. Вказавши на основні битви, в яких брало участь протягом війн запорозьке козацтво, історик уперше описав такі види військової діяльності запорожців, як авангардна, аванпостна та розвідувальна служби. Особливо, як стверджує автор, високо цінувалася російським керівництвом розвідувальна служба козаків, яку вони виконували вміло та добросовісно, здобуваючи необхідну для ведення бойових дій інформацію.

Значно менше уваги збройним силам Війська Низового часів Нової Січі приділив у своїх працях Д.Яворницький. Серед них слід згадати такі видання, як "Історія запорозьких козаків" [18] та "Вольності запорозьких козаків" [19]. Деяко ширше ця проблема розглянута Д.Яворницьким у першому томі "Історії...", де в окремих розділах висвітлено питання про склад та кількість Війська Низового, збройні сили та бойові засоби запорожців, озброєння та оборону кордонів, сухопутні і морські походи козаків XVI–XVIII ст.

Не стала предметом дослідження військова діяльність запорожців часів Нової Січі і в написаних пізніше працях учених-істориків. Переважно зіштовхуємося з невеликими згадками, які висвітлюють той чи інший бік військової служби козаків. Так, короткими відомостями про військове мистецтво у зазначений період обмежився у своїх розвідках М.Семетовський [20]. Він торкається проблеми участі Війська Низового у військовій кампанії 1768–1774 рр. та розкриває цілий ряд питань, що стосується озброєння та тактики боротьби козацтва як на суходолі, так і на водних шляхах.

Окреслене питання коротко дістало відображення в праці Г.Надхіна "Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи" [21], в якій війну історик називає ремеслом запорожців.

Окремі аспекти військового мистецтва в період існування Нової Січі розглядалися в працях М.Марковина [22], М.Костомарова [23], Г.Данилевського [24], Д.Масловського [25], О.Маркевича [26].

Воєнні події часів Нової Січі дістали певне відображення у праці Д.Міллера. Розглядаючи війну запорожців із нехристиянськими народами, насамперед із татарами і турками, як один із головних обов'язків козацтва, історик зазначає про її ведення як на території Російської імперії, так і на території ворога – Османської імперії [27, с. 24]. Основними завданнями служби Війська Низового, за Д.Міллером, були визволення полонених і відвоювання в татар степової території.

Аспекти досліджуваної нами проблеми висвітлені на сторінках московського журналу "Русская старина" та журналу "Кіевская старина". Мова йде про виклади П.Єфименка, П.Короленка та ін. [28; 29].

Слід відзначити статтю під криптонімом "С.Е." "Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию" [30], що містить уривки самих "Записок" та передмову і післямову автора. Використовуючи текст "Записок", автор подає короткі відомості щодо участі запорожців у військовій кампанії 1768–1774 рр. Взявши цей документ за достовірний, історик цілком погоджується з автором "Записок" про встановлення домовленостей між Калгой-султаном та запорожцями про так званий нейтралітет у ході війни. Як доказ автор статті наводить аргумент щодо виступу запорожців у війні на боці російських військ лише наприкінці 1769 р., коли ті здійснили ряд переможних походів.

Початок ХХ ст. позначився певними зрушеннями в розвитку історичної науки. Проте, незважаючи на появу ряду праць, присвячених запорозькому козацтву, воєнне мистецтво козаків періоду Нової Січі так і не стало предметом дослідження, залишаючись на периферії дослідницької уваги українських істориків. В основному це видання, в яких тією чи іншою мірою розкривається питання військової служби запорозького козацтва часів Нової Січі. Зокрема, це праці О.Єфименко [31], В.Біднова [32], М.Драгоманова [33], А.Сокульського [34], В.Антоновича [35; 36], М.Грушевського [37], М. Мандрика [38] та ін. Серед напрацювань цієї групи дослідників слід відзначити історичний нарис П.Андріанова "Славное Низовое Запорожское войско" [39]. Хоча при розгляді першої російсько-турецької війни часів правління Катерини II дослідник головну роль у ній відводить саме російській армії та її полководцям, проте цінність праці полягає у прагненні автора піднести роль і значення Війська Низового. Про боротьбу запорожців із татарами в досліджуваній нами період дізнаємося і з праці М.Комара "Про запорозькі Вольності" (1907) [40].

Значно ширше ця проблема віднайшла відображення в розвідках А.Кашенка [41] та Є.Загоровського [42]. Оpubлікувавши у Катеринославі 1917 р. "Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове", розглядаючи участь січовиків у російсько-турецьких війнах, зазначає,

що запорожці протягом війни перебували на послугах у російській армії та діяли без власної ініціативи [43, с. 299].

Отже, аналіз праць другої половини 40-х рр. XIX – початку XX ст. дає змогу твердити, що проблема воєнного мистецтва запорожців часів Нової Січі, що розглядалася головним чином крізь призму російсько-турецької війни, не знайшла належного висвітлення. Причому лишається фактом те, що більшість істориків лише побіжно зупиняються на проблемі, як правило, в контексті вивчення запорозького козацтва як феномена українського народу. Вагомим внеском в історіографію на цьому етапі стали історичні праці А.Скальковського та Д.Яворницького. Незважаючи на літописний виклад матеріалу, невиправдане скорочення цитованих документів, А.Скальковському вдалось зруйнувати стереотипи, закладені у дворянській історіографії щодо козацтва, тим самим зробивши вагомий внесок у висвітлення військової служби запорозького козацтва, що лягло в основу багатьох історичних праць дослідників пізнішого періоду. В свою чергу, Д.Яворницький, підійшовши більш комплексно до висвітлення військової майстерності запорожців, заклав тим самим підвалини до подальшого ґрунтовного вивчення досліджуваної нами проблеми.

Період середини XIX – початку XX ст. позначений певними зрушеннями і в російській історичній науці, причиною чого став інтерес до збройних сил Російської імперії. Одними із перших, хто почав розробляти цю проблему, стали історики А.Петров та А.Байов. У своїх багатотомних працях, висвітлюючи бойові дії російської армії в ході військових кампаній XVIII ст., історики торкнулися і воєнної діяльності запорозького козацтва часів Нової Січі як одного з учасників російсько-турецької війни. Щоправда, запорозькому війську в них відведено значно менше уваги, ніж іншим військовим угрупованням, причому далеко не найкращу роль. Тому, враховуючи, що оцінки подій у цих викладах здійснювалася під впливом пануючої ідеології та традиційної для російської історіографії методології вивчення козацтва, зміст праць вимагає критичного підходу.

У період з 1866 до 1874 рр. побачила світ п'ятитомна праця генерал-майора А.Петрова "Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год" [44], для написання якої було використано рукописні матеріали архіву Генерального штабу. Проте, незважаючи на використання джерельного матеріалу, праця не дає змоги створити цілісну картину бойової діяльності запорозьких козаків, оскільки перенасичена цитуванням архівних документів, а власні наукові висновки автора зведені до мінімуму. Водночас, характеризуючи військову службу січовиків, історик відзначає високий рівень воєнного мистецтва козаків. Однак, що стало традиційним для

російської історіографії, історик стверджує про наявність постійних грабежів запорожців, якими завершувались військові рейди проти ворогів.

Більш негативного відголосу запорозьке козацтво набуло у праці генерал-лейтенанта А.Байова, основоположника археографічного напрямку в російській воєнно-історичній науці. Опублікувавши у 1906 р. у Санкт-Петербурзі двотомне видання "Русская армия в царствование Императрицы Анны Иоановны" [45], історик пролив світло на хід російсько-турецької війни 1735–1739 рр.

Змальовуючи запорожців як недисциплінованих вояків, які переймалися лише власним збагаченням, автор, в свою чергу, звинувачує їх і у втраті духовного зв'язку з Росією: "Не будучи в состоянии забыть своей вольности, они не могли подчиняться никакой дисциплине. Развращенные перебиванием в подданстве у Турции, они потеряли всякую духовную связь со своей родиной и в своей службе руководствовались только одними корыстными расчетами, это вызывало крайнее недоверие к их верности и вынуждало принимать особия меры для удержания их на службе России" [46, с. 83].

До цих звинувачень А.Байов додає і неякісне виконання запорожцями покладеного на них завдання – здійснення розвідувальної служби, в ході якої козаки займалися більше грабунками в польських володіннях, ніж виконанням покладених на них обов'язків [47, с. 346].

Отже, попри певні зрушення в історичній науці, література цього періоду має переважно фрагментарний та заідеологізований характер. Тому їй притаманне викривлення історичних подій та подання помилкових припущень. Однією з рис періоду перебування українських земель у складі російської держави є висвітлення запорожців із негативного погляду, що, відповідно, відобразилось і на оцінках їхньої бойової діяльності. Основну причину цього слід вбачати в політичних чинниках. Так, у роки царювання Катерини II негативне змалювання запорожців мало на меті дати логічне пояснення щодо репресивних дій уряду проти козацтва. Після ліквідації Січі в 1775 р. таке зображення козаків мало виправдовувати знищення Запорозьких Вольностей. Як переконуємось, ці праці дають змогу усвідомити характер епохи, зрозуміти, в яких умовах доводилося нести службу Війську Низовому та чому воєнне мистецтво не стало предметом окремих досліджень. Аналіз дворянської та дореволюційної історіографії, представлених невеликою кількістю праць, присвячених козацтву, засвідчує, що військова служба козаків Нової Січі не стала темою дослідження істориків. Переважно надibuємо невеликі фрагментарні згадки, які не дають змоги скласти цілісну картину військової служби запорожців і з'ясувати їхню роль у ході військових кампаній XVIII ст.

Література

1. Дзира Я. І. Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України / Я. І. Дзира // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К. : Наук. думка, 1969. – Вип. 2. – С. 158–178.
2. Мышецкий С. И. История о козаках запорожских / С. И. Мышецкий. – М., 1847. – С. 15.
3. Там само. – С. 16.
4. Князьков Ю. П. Г.Ф.Миллер о запорожском и украинском казачестве / Ю. П. Князьков // Наук. праці історичного факультету. – Запоріжжя, 1993. – Вип. 1. – С. 89.
5. Лазаревский А. Запорожье в конце XVIII века (Современная записка) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVII. – С. 628–637.
6. Там само. – С. 630.
7. Там само. – С. 631.
8. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. Рігельман ; вст. ст., упоряд. та прим. П. М. Саса, В. О. Щербак. – К. : Либідь, 1994. – 768 с.
9. Бантыш-Каменский Д. И. История Малой России / Д. И. Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993. – 656 с.
10. Маркевич М. История Малороссии : в 2 т. / М. Маркевич. – М., 1842–1843.
Т. 2. – 1842–1843. – 637 с.
11. Ермолаева Є. М. Козацтво в історії Українського Приазов'я: історіографія питання (друга половина XVIII – початок XIX століття) / Є. М. Ермолаєва // Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району : матеріали Всеукр. наук. конф., 10–11 жовтня 2002 р. – Нікополь–Запоріжжя–Херсон : РА "Тандем-У", 2002. – С. 71.
12. Манштейн К. Г. Записки исторические, гражданские и военные о России с 1727 по 1744 год с дополнением достаточного сведения о войске, о флоте, о торговле и проч. : в 2 ч. / К. Г. Манштейн. – М., 1823.
Ч. 1. – 1823. – 329 с. ; Ч. 2. – 1823. – 344 с.
13. Федоровський Ю. Р. Історія українського козацтва : навчальний посібник / Ю. Р. Федоровський. – Луганськ : Глобус, 2006. – С. 4.
14. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах / П. Симоновский. – М., 1847. – 159 с.
15. Рігельман. – С. 147.
16. Рубан В. Краткая летопись Малой России с 1506 по 1776 год... / В. Рубан. – СПб., 1777. – 242 с.
17. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський ; передм. та комент. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Січ, 2003. – 678 с.
18. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : в 3 т. / Д. І. Яворницький ; гол. ред. П. Сохань та ін. – К. : Наук. думка, 1990.

Т. 1. – 1990. – 578 с.

19. Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків / Д. І. Яворницький ; пер. із рос. Т. С. Завгородньої. – Дніпропетровськ : Січ, 2002. – 359 с.

20. Сементовський Н. М. Старина малороссийская, запорожская и донская / Н. М. Сементовский. – СПб., 1846. – 64 с.

21. Надхин Г. Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи / Г. Надхин. – М., 1877. – 69 с.

22. Марковин Н. Очерк истории Запорожского казачества / Н. Марковин. – СПб., 1878. – 78 с.

23. Костомаров Н. Фельдмаршал Миних и его значение в русской истории / Н. Костомаров // Вестник Европы. – 1884. – Т. IV–V. – С. 510–564.

24. Данилевский Г. П. Сочинения : в 6 т. / Г. П. Данилевский. – СПб., 1884. Т. 2. – 1884. – С. 99–176.

25. Масловский Д. О. Записки по истории военного искусства в России / Д. О. Масловский. – СПб., 1894. – Вып. 2 : Царствование Екатерины Великой.

Ч. 1. – 1894. – 240 с. ;

Ч. 2. – 1894. – 507 с.

26. Маркевич А. И. Южная Русь при Екатерине II / А. И. Маркевич. – Одесса, 1893. – 31 с.

27. Миллер Д. И. Заселение Новороссийского края и Потемкин / Д. П. Миллер. – Х., 1895. – 24 с.

28. Єфименко П. С. Калнишевський останній кошевої Запорожської Сечи 1691–1803 / П. С. Єфименко // Русская старина. – 1875. – Кн. XIV. – С. 405–420.

29. Короленко П. Азовці / П. Короленко // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIV. – № 7–9. – С. 53–74.

30. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию (С предисловием и послесловием С.Е.) // Киевская старина. – 1883. – Т. VII, октябрь–сентябрь. – С. 135–198.

31. Єфименко А. Я. История Украины и ея народа / А. Я. Єфименко. – СПб., 1907. – 174 с.

32. Беднов В. Последний кошевой Запорожья П.И.Калнишевский / В. Беднов. – Б.м., 1903. – 18 с.

33. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків / М. Драгоманов. – К. : Дніпро, 1991. – 43 с.

34. Новицький Я. П. Народна пам'ять про козацтво / Я. П. Новицький, А. П. Сокульський, В. І. Шевченко. – Запоріжжя : Інтербук, 1991. – С. 151–154 с.

35. Антонович В. Коротка історія Козаччини / В. Антонович. – 3-те вид. – К. : Україна, 1991. – 156 с.

36. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – 3-те вид. – К. : Дніпро, 1991. – 238 с.

37. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський ; упоряд. Й. Брояк. – Нове доп. вид. – Донецьк, 2003. – 733 с.

38. Мандрика М. Останні часи Січі Запорозької і початок козацького війська Чорноморського / М. Мандрика. – Катеринослав, 1919. – 64 с.
39. Андрианов П. Славное Низовое Запорозькое войско : исторический очерк / П. Андрианов. – Одесса, 1910. – 30 с.
40. Комар М. Про запорозькі вольності / М. Комарь. – Одесса, 1907. – С. 14.
41. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове / А. Кащенко ; упоряд. М. А. Шудря. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – 493 с.
42. Загоровский Е. Взаимоотношения Запорозья и русской правительственной власти во времена Новой Сечи / Е. Загоровский // ЗООИИД. – 1913. – Т. 31. – С. 54–74.
43. Там само. – С. 299.
44. Петров А. Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769 по 1774 год. : в 5 т. / А. Н. Петров. – СПб., 1866.
- Т. 1. – СПб., 1866. – 510 с. ;
- Т. 2. – СПб., 1866. – 485 с. ;
- Т. 3. – СПб., 1874. – 322 с. ;
- Т. 4. – СПб., 1874. – 391 с. ;
- Т. 5. – СПб., 1874. – 210 с.
45. Байов А. К. Документы, относящиеся к войне России с Турцией 1736–1739 г. : в 2 т. / А. К. Байов // Русская армия в царствование Императрицы Анны Иоановны – СПб., 1906.
- Т. 1. – 551 с. ;
- Т. 2. – 347 с.
46. Там само. – С. 83.
47. Там само. – С. 346.

УДК 94(477.51)"16"

О.В.Ростовська

Наукові інтерпретації Магдебурзького права та його запровадження на Чернігівщині

У статті на основі опублікованих документів, історіографічних робіт висвітлюється процес виникнення та поширення Магдебурзького права, визначається його суть і значення. З'ясовуються історичні обставини запровадження Магдебурзького права на Лівобережжі, зокрема, на Чернігівщині. Порівнюється соціально-економічний стан розвитку міст, їх ступінь самоуправління.

Ключові слова: українські землі, правові норми, Магдебурзьке право, місцеве самоуправління, Чернігівщина, пільги, промисли, ремесла, торгівля, ярмарки.

В статье на основе опубликованных документов, историографических работ освещается процесс возникновения и распространения Магдебургского права, определяется его сущность и значение. Выясняются исторические условия внедрения Магдебургского права на Левобережье, в частности, на Черниговщине. Сравнивается социально-экономическое состояние развития городов, их степень самоуправления.

Ключевые слова: украинские земли, правовые нормы, Магдебургское право, местное самоуправление, Черниговщина, льготы, промыслы, ремёсла, торговля, ярмарки.

The paper is based on the published documents and scholar works. Author illuminates the historical conditions, genesis and implementation of the Magdeburg law on the Left-Bank Ukraine, in Chernihiv region, in particular. The article gives us the comparing of the social and economic development, and the level of the self-government in the local towns.

Key words: Ukrainian lands, regulation, Magdeburg law, local government, Chernihiv, benefits, promysly, crafts, and trade, market.

Мудру заповідь залишив нащадкам видатний український письменник і громадянин Олесь Гончар: "Треба прагнути, щоб з багатющого матеріалу історії... творчо видобувати моральний, гуманістичний досвід, співзвучний потребам нової епохи, дух людяності... Не розпалюванню ворожнечі, не ескалації ненависті, а лише цілям гуманізації життя повинна служити історія".

Процес українського державотворення та розширення повноважень місцевого самоуправління, спрямованого на створення сприятливих умов життєдіяльності людей, потребує зваженого підходу до вивчення історії функціонування Магдебурзького права, досвіду Польської і Литовсько-Руської держав, опісля – Речі Посполитої, звідки воно прийшло на більшість українських земель. Назва топонімічно пов'язана з німецьким містом Магдебург, яке в 1188 р. отримало грамоту-привілей на самоврядування. Галицько-Волинська Русь за часів князювання Данила Романовича (1238–1264), посилюючи вагу міст для розвитку промисловості та торгівлі після "Батієвого погрому", залюднювала їх чужоземними колоністами, яким надавалася самоуправа у формі "так званого німецького або магдебурзького права" [1]. "Літопис руський" вустами галицького книжника свідчить, що Данило "почав закликати умільців; приходили німці і Русь, інозячичники і поляки; йшли день за днем і підмайстри і майстри різні, що втекли від татар: сідельники, і лучники, і тульники, і ковалі по залізу, міді і сріблу. І настало пожвавлення!" [2, с. 3].

Вже у XIII–XIV ст. складається система правових норм, що поширюється в ряді німецьких земель, Польщі, Литві, Чехії, Сілезії,

Угорщині. Першими містами України, мешканці яких отримали передбачені Магдебурзьким правом пільги та вольності, були Володимир-Волинський (1324), Сянок (1339), Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Житомир (1444), Київ (1494) та інші. Протягом XV–XVII ст. Магдебурзьке право поширювалося на українських землях і заклало підвалини європейського лібералізму та демократії, сприяло соціально-економічному розвитку. Для центральної влади, як-от литовський князь або ж польський король, Магдебурзьке право було важливим чинником державного управління, оскільки вона розширювала свою соціальну базу, тримала під контролем магнатів, шляхту й отримувала в державну казну фіксовані податки. Для міщан (жителів міст) Магдебурзьке право було певною автономією в державі, оскільки правові основи (як побачимо на прикладі м.Ніжина) мали захищати від сваволі й деспотизму, зазіхань великих землевласників, що вимагали від міст натуральних податків, повинностей. Прикладом може бути коронний гетьман, ніжинський староста Микола Потоцький, найбільший магнат на лівому березі Дніпра, володіння якого сягали від Ніжина на півночі до Кременчука на півдні [4]. Чітко і вдало охарактеризував суть Магдебурзького права Д.Дорошенко: "Суть Магдебурзького права полягала в увільненні міського населення від юрисдикції урядової адміністрації і в наданні місту самоуправи на корпоративній основі. Міщани складали свою громаду з власним судом і управою – на основі окремих в кожному випадку грамот. На чолі управи ставали виборні бургомістри й ратмани, на чолі суду – вїйт і лавники" [5]. Запровадження Магдебурзького права частково "європеїзувало" міське життя, вводило чіткі правові межі: виборність системи органів міського самоуправління та суду; визначення їх функцій; регламентація діяльності купецьких об'єднань і цехів; регулювання питання торгівлі, опіки, спадкування; визначення заходів кримінального покарання тощо.

Отже, поява Магдебурзького права в середньовічній Європі була значним кроком на шляху суспільного поступу, оскільки це право тісно пов'язане з державотворчими процесами тієї доби [6].

Огляд історіографії засвідчує, що Магдебурзьке право – досить складне соціально-політичне явище, тому при вивченні його слід розрізняти формальну юридичну сторону та її втілення в життя, яке часто проходило по-різному в різних містах і різних регіонах. Цим, очевидно, пояснюються неоднозначні, суперечливі погляди вітчизняної історіографії. Питання щодо генезису, сутності та особливостей Магдебурзького права в Україні висвітлювалися як в загальних працях із історії розвитку українських міст, так і в різноманітній юридичній та історико-економічній літературі [7]. Про переважно негативний вплив Магдебурзького права на розвиток східнослов'янських земель писали

М.Владимирський-Буданов, В.Антонович, М.Грушевський, а також більшість радянських істориків. Здебільш позитивно до наслідків його поширення ставилися Д.Багалій, Д.Дорошенко, А.Василенко, І.Лінниченко, А.Яковлів та ін. Сучасні дослідники Т.Гошко, Н.Білоус, П.Музиченко, Р.Делімарський, Н.Яковенко, М.Кобилецький, П.Кулаковський та інші намагаються об'єктивно аналізувати феномен Магдебурзького права, враховуючи його як позитивний, так і негативний вплив на тогочасне українське суспільство. Зокрема, Н.Яковенко у праці "Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України" (К., 2005) наводить фрагмент із юридичного коментаря Бартоломея Гроїцького до зводу Магдебурзького права, вперше виданого друком у 1565 р. та надзвичайно популярного у Польщі та Україні аж до кінця XVIII ст. Цей документальний фрагмент описує права й обов'язки міської ради ("рада" та "лава" – виборні органи, що мали спільну назву "магістрат"):

"Обов'язком ради й бурмистрів є принаймні раз на тиждень, або кожний раз, коли вимагатиме потреба, збиратися в ратушу, радитися про добро громади, здобувати нові користі для громади і запобігати шкодам, залагоджувати й розсуджувати всілякі спори, вишукувати способи, щоб їжа і напої у місті не були дорогими, і карати продавців, які порушуватимуть розпорядження райців або загальні ухвали. Окрім цього, вони мають наглядати за пекарями, різниками і шинкарями, пильнувати обману в мірах і вагах під час продажу їжі, напоїв та іншого товару... Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сирот і вдів та викорінювати шкідливі й безчесні ігри – карти, кості й таке інше негідне. Кожного року рада мусить складати рахунки з усіх міських прибутків перед старшими й визначнішими людьми з громади" [8].

Сприймається текст досить позитивно та злободенно. Водночас, виникають порівняння з демократичними засадами руського права, яке запозичували литовці, та розуміння того, що відбувалися взаємовпливи і переплетіння різних правових систем. На думку польського вченого В.Мойцецького, міська община привілейованих міст Речі Посполитої була "магдебурзькою тільки за назвою", а самою суттю залишалася самобутньою, слов'янською [9].

Коли ж і за яких історичних обставин Магдебурзьке право з'явилося на Чернігівщині та як воно вплинуло на розвиток цього регіону?

Слід відмітити, що донедавна історія Чернігівщини в період перебування її в складі Речі Посполитої була малодослідженою, або ж ідеологічно заангажованою, тобто наводився вибірковий об'єктивний фактаж, який піддавався соціально-політичній характеристиці та відображав класово-формаційну концепцію. Наприклад, в досить солідному виданні "Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область"

(К., 1983) стверджується: *"Хотя Чернигову и было предоставлено магдебургское право (1623 г.), должностные лица органа местного самоуправления – магистрата во главе с войтом не избирались, а назначались королевской администрацией. Первым черниговским войтом стал шляхтич Ян Куповский, исполнявший наряду с этим обязанности коменданта крепости... Основная масса горожан жестоко эксплуатировалась властями, городской верхушкой. С них взимались различные налоги в пользу магистрата и государства. Они привлекались также к ремонту дорог, мостов, городских укреплений, несению сторожевой службы..."* [10]. Посилання зроблені на "Журнал Министерства народного просвещения (СПб.), 1892, №1. Встановлюємо, що у ньому опублікована праця Д.Багалія "Магдебургское право в левобережной Малоросии". Читаємо й уточнюємо, що автор, крім своєрідно прокоментованої вище інформації, на цих же сторінках пише: *"Ярмарки и торги, заводимые в городах, получивших магдебургское право, должны были с одной стороны способствовать экономическому росту городов и обогащать городскую "скариньку", а с другой – увеличивать материальное благосостояние каждого мещанина в отдельности. И вот, в Чернигове были назначены 3 ярмарки ... сроком каждая по 2 недели. ... Мещане, как сословие, получили важные льготы относительно промыслов и торговли. Всякий мещанин имел право свободно курить горилку, варить пиво и мед, делать солод и торговать даже привозными винами"*. Далі в тексті праці Д.Багалія відмічено, що за свободи і привілеї, – які були для них найважливішими та за яких вони міцно трималися аж до позбавлення на початку ХІХ ст., – жителі міст змушені були вносити "известные денежные поборы, размеры которых били не везде и не всегда одинаковы. В Чернигове и Нежине ежегодно всякий мещанин уплачивал по 2,5 злотых *капцизных* от каждого напитка; в Стародубе по грамоте 1620 г. – по 2 таляра, а по грамоте 1625 г. – по копе литовской и сверх того, с дома и огорода по 15 грошей и с каждого морга земли по 3 гроша литовських..." Відповідно, за послуги на казенних млинах потрібно було надавати гроші та робочу силу. Д.Багалій відмічає, що міщани Чернігова та Ніжина були звільнені від всіх важких робіт та натуральних повинностей: підводної, поштової, сторожової тощо [11]. Показово, що дослідник стверджує про значні переваги міст з Магдебурзьким правом порівняно з населенням інших міст. Віддаючи належне радянським історикам у наведенні фактологічних матеріалів, переконуєшся, як наукові принципи досліджень супроводжувалися політичними (партійними) оцінками, що відображали класово-формаційну концепцію. Ще більшою ілюстрацією може бути Ніжин за часів функціонування в ньому Магдебурзького права. На

сторінках згаданої "Історії міст і сіл Української РСР. Чернігівська область" при посиланні на дослідження Д.Багалія, А.Єршова та М.Петровського (останні 2 прізвища в списку літератури не названі, а лише збірник, де опубліковані їх статті) відмічено: *"Магдебурзьке право способствовало дальнейшему экономическому развитию города. Уже в 30–40-е годы XVII в. в Нежине существовало 8 цехов: сапожный и кожевенный, портняжный и скорняцкий, мясницкий, пекарский, горшечный, музыкантский, ткацкий, а также кузнечный, слесарный и котельный. В последнем в 1634 г. насчитывалось от 38 до 42 ремесленников-мастеров, в ткацком – от 14 до 21 мастера. Накануне освободительной войны 1648–1654 гг. в Нежине было не менее 100 цеховых мастеров. Они изготовляли сельскохозяйственные орудия, оружие, хозяйственно-бытовые предметы, одежду, обувь и другие изделия"* [12]. Далі в тексті пишеться про жорстоку експлуатацію, утиски та рішучий протест населення Ніжина, їх участь у селянсько-козацьких повстаннях ... І такі явища були.

Сучасний дослідник, автор ґрунтовної монографії "Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)" (К., 2006), науковець національного університету "Острозька академія" П.Кулаковський зазначив: "... трьома авторами й обмежується перелік дослідників, що намагалися більш-менш цілісно охарактеризувати польську добу в історії Чернігово-Сіверщини". Ними були О.Лазаревський, польський історик О.Яблоновський, М.Василенко. Водночас, "значне коло дослідників ... вивчали окремі аспекти цієї історії" [13]. Серед них – Магдебурзьке право, яке досліджували: М.Петровський "Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році", А.Єршов "Ніжинські цехи в першій половині XVII ст." (К., 1928), Д.Багалій "Магдебурзьке право в Лівобережній Малоросії" (Х., 1928) та ін. Серед сучасних краєзнавців проблему Магдебурзького права в Ніжині висвітлювали І.Костенко, О.Морозов, О.Пономар, В.Симоненко, О.Уривалкін та ін. Зокрема, у квітні 1993 р. у м.Рівне на міжнародній науково-практичній конференції із проблем розвитку міст та міського самоврядування В.Цибульський, П.Пиріг розглянули тему "Справи магістрату Ніжина за 1651–1657 рр. – важливе джерело з історії міста середини XVII ст."

При яких історичних обставинах і з якою метою містам Чернігівщини надавалося Магдебурзьке право?

Чернігово-Сіверська земля за Деулінською угодою 1618 р. між Росією і Річчю Посполитою увійшла до складу Речі Посполитої. Увійшовши до нової держави з "патріархальним укладом економіки, слабким ступенем освоєння природних ресурсів, доволі розмитим адміністративним апаратом, регіон вступив у фазу відносної і запізнолі модернізації". Внаслідок запровадження та поширення західноєвропейського типу

устрою та права "чернігово-сіверські території стали одним з колонізаційних анклавів, куди потягнулося населення правобережжя Дніпра під тиском вкрай несприятливих умов Руїни другої половини XVII ст. Притік колоністів, що часто були представлені носіями неабияких політико-адміністративних, економічних та гуманітарних знань, сприяв перетворенню колишнього менш розвиненого порівняно з іншими воєводства у регіон, який надовго став центром українського духовного розвитку" [14].

Важливе значення у цьому процесі відводилося містам. Усі міста Лівобережної України (Малоросії) А.Шафонський в роботі "Черниговского наместничества топографическое описание" (К., 1851) поділяв за ступенем їх самоуправління на 2 групи – привілейовані і ратушні. В перших було магістратське управління, у других – ратушне. Міст із Магдебурзьким правом на Лівобережжі було 11: Київ, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Стародуб, Ніжин, Погар, Мглин, Остер, Козелець і Полтава [15].

Першим на Чернігівщині отримав Магдебурзьке право Стародуб, в 1620 р., Чернігів отримав в 1623 р. (27 березня), Ніжин – у 1625 р. (26 березня) від короля Речі Посполитої Сигізмунда III. Ці пограничні міста для польського уряду мали важливе стратегічне значення, тому, крім оборонної лінії, він сприяв заселенню придбаних земель, намагався утримати симпатії місцевого населення, надаючи їм пільги та привілеї для швидкого соціально-економічного розвитку. На основі польських джерел П.Кулаковський встановив, що про слабку заселеність, певне спустошення та занедбаний економічний стан "рекуперованих" територій "відзначив король Сигізмунд 3 на сеймі 1623 р., відповідаючи на закиди шляхти про повільне впровадження конституцій, що цих територій (Чернігівського князівства) стосувалися" [16]. Першочергово, перед наданням грамот містам на адміністративне та господарське самоврядування, уряд відводив площу навколишніх земель. Так, наприклад, прагнувши перетворити Ніжин на один із форпостів Речі Посполитої, у 1624 р. йому відвели велику площу земель на обох берегах річки Остер [17]. Заселення регіону розпочалося із заходу, і найважливішим опорним пунктом його колонізації став Ніжин. Його городище розпочало заселятися невдози після Деулінського перемир'я. У середині 1624 р. королівський ревізор Ієронім Цеханович, відзначивши зріст населення і подальше прибуття людей до міста, визначив межі міських ґрунтів на вигони, поля, фільварки й сіножаті, "з яких ніжинські міщани по завершенню своєї слободи ... повинні будуть платити". Інтенсивність прибуття людей до Ніжина не зменшувалася, й менше ніж через рік місто отримало Магдебурзьке право.

Доцільно детальніше розглянути зміст грамоти, який досить повно проаналізував М.Петровський. Автентична грамота Ніжина на Магдебурзьке право 1625 р. до нас не дійшла. Її зміст наводиться в королівському привілеї Ніжину, який видав місту король Ян Казимир у 1659 р. Як повідомляє М.Петровський, ця автентична грамота Яна Казимира знаходилась між рукописами Ніжинської міської Думи, а з весни 1922 р. – в книгозбірні Ніжинського інституту народної освіти (рукописний відділ), звідки зникла на початку 30-х рр. Досі доля цього унікального документа невідома.

Документ розпочинається проголошенням мети, з якою надається Ніжину грамота: заселення міста, його укріплення для оборони рубежів. Король Сигізмунд III стверджував у жалуваній грамоті: "Городище наше Ніжин, що у князівстві Чернігівському розташоване, тепер новозаселене, щасливо з рук неприятельських завойоване. Ми, враховуючи, що це городище прикордонне, Ніжин знаходиться на місці оборонному і має вали, не тільки приступи ворожі стримати, а й кордоном нашим коронним захистом бути може, дуже того бажано, щоб воно найкраще кріпилось та до оздобы приходило" [18].

З цією метою польський король надає такі пільги: "... ніжинські міщани, купці, ремісники, шинкарі, перекупці і всякий люд міської кондикції звільняється від іншої юрисдикції як своїми особами, так і майном, підлягають праву Магдебурзькому і юрисдикції міського уряду Ніжина" [19]. Для кращого розвитку торгівлі і ремесла міщанам Ніжина надано ще й низку інших пільг. Зокрема, їм було дозволено варити пиво, мед, робити солод, виробляти горілку і торгувати товарами не тільки свого виробництва, але й привозними виробами (зокрема винами). За користування цим правом міщани повинні були платити восени "капцизну" – 2,5 злотих від кожного промислу. Цей податок міщани повинні починати платити з 1626 р. Надано ще міщанам Ніжина пільгу бути вільним від підводної повинності старостам, повинності ходити на ловецтво для старост, на рибальство й возити листи. Давати ж підводи міщани ніжинські повинні були за наказом королівським. Звільняючи міщан від обов'язків ходити на рибальство для старост, королівський привілей надавав їм одночасно право ловити вільно рибу в Острі та інших річках.

Для усунення конкуренції ніжинським міщанам з боку приїжджих купців останні мали право продавати свій товар у місті тільки оптом, так що роздрібна торгівля цілком залишалася в руках ніжинців.

Щодо структури міського уряду: створювався орган міського уряду – магістрат, який очолював війт. Першим війтом був хорунжий новгородський і ніжинський Щасний Вишль, який отримав за відбудову і заселення Ніжина містечко Борзну. Після його смерті війтів

(обов'язково з християн) повинен був призначати король. Бургомістрів, лавників і ройців (радників) в Ніжині за грамотою повинні були обирати міщани напередодні Нового року з католиків і православних. До обрання першого міського уряду й принесення присяги керувати Ніжином повинен був королівський ревізор. Офіційною мовою в Ніжині мала бути мова польська.

"На утримання міського уряду була відпущена земля: на війтівство 20 волок, на бурмістрів – 12 волок, на писарів – 4 волюки, на ратушний фільварок – 30 волок і млин Овдіївський на річці Остер" [20]. Крім того, на утримання міських інституцій було введено низку міських податків – торгівельне мито від привозних товарів, вагові, мостові та інші повинності. На ці прибутки мала бути в першу чергу збудована ратуша з годинником, два будинки для приїжджих: з інших міст польсько-литовської держави – в самому місті; а другий – для московських купців – в околицях міста, а також повинні бути збудовані лазня та деякі інші будови. Міському урядові надавалося право утворювати в разі потреби відповідні цехи.

Для оборони міста міщани повинні були налагоджувати в разі потреби міські укріплення і бути готовими до оборони. Королівським коштом наймалися "сотні рицарства городової козацької служби", зокрема саме вони стали основою для формування в 1648 р. Ніжинського козацького реєстрового полку.

Про позитивний вплив Магдебурзького права на економічний розвиток Чернігівщини свідчать досить переконливі факти. Так, у промислах спостерігається будівельна діяльність: зведення гребель на водних артеріях, млинів; розвиток рибальства через створення ставків, ловлю, заготівлю та вивіз риби; налагодження виробництва селітри; виготовлення пороху та простих рушниць; вилловлювання за допомогою "жезл" (масивні залізні капкани) бобрів та видр тощо [21]. Поблизу значних міст – Чернігова, Ніжина та ін. виникла густа мережа млинів, які зводилися і коштами міської громади. Зокрема, міській громаді Ніжина належав Овдіївський млин, зведений на Острі. Мала власні млини й чернігівська громада. "Втім, наявність млина у місті не завадила внесенню до привілею на магдебурзьке право Ніжину 1625 р. пункту про обов'язкову переробку міщанами збіжжя на солод і борошно в млинах, належних королівському скарбу. Крім того, громада зобов'язувалася ремонтувати один з найближчих до міста скарбових млинів: поправляти греблю, возити солому, хмиз, дерево, камінь. Такі ж повинності покладалися магдебурзьким привілеєм 1623 р. і на чернігівських міщан". Показово, що право курити горілку та виробляти інші алкогольні напої мали міщани, які користувалися Магдебурзьким правом [22].

Досить активно на Чернігівщині йшов процес розвитку ремесел і торгівлі. Якщо в магдебурзьких привілеях Чернігову 1623 р. та Ніжину 1625 р. згадуються різники та пекарі, то на кінець 1638 р. у Чернігові існували ще й кравецький, кушнірський, шевський цехи. Тоді ж чернігівський воєвода М.Калиновський дозволив цеховикам двічі на рік ситити мед для канунів. Віск з цих медів вони мали віддавати на руську церкву. У 1640-х рр. у Чернігові існував ковальський цех. До нього входили ковалі, слюсарі, димарники, мечники, котлярі, золотарі, конвісарі, римарі, токарі, склярі, стельмахи, теслі, колодії, тертичніки та млинарі. Незважаючи на скупі відомості щодо ніжинських цехів, вдалося А.Шафонському та А.Єршову відтворити палітру ремісників, яка була аналогічною чернігівським, але мала ще й цехи пекарський, гончарський і музичний [23]. Існування цехів у Ромнах, Мені, Кролевці, як встановив П.Кулаковський, виявили А.Лазаревський, К.Лазаревська.

Про стан розвитку ремесел, промислів яскраво свідчить внутрішня торгівля. Основною формою її ведення виступали ярмарки та торги, які виникали внаслідок видання королівських привілеїв. Як стверджує П.Кулаківський, опрацювавши джерельну та історіографічну базу соціально-економічних досліджень, правом проведення ярмарків та торгів володіли міста, що отримали Магдебурзьке право. "Таких міст у Чернігівському воєводстві налічувалося п'ять: Чернігів, Ніжин, Липове, Кролевець, Мрин". Із них Липове (пізніше слобода Роменської волості А.Казановського) не реалізувало це право. Ймовірно, що і Новгород-Сіверський і Погар отримали привілеї. Ніжин повторно, 15 березня 1645 р., отримав окремий привілей на проведення 3-х ярмарків. "Серед товарів, які згадує цей привілей, фігурують віск, шкури, лій, хутро, сукна, блавати, вірменські товари, худоба, зокрема воли й коні" [24]. Завдяки Магдебурзькому праву Ніжин став розвинутим промисловим, торгівельним центром Лівобережжя.

Ступінь самоуправління міст Чернігівщини був не однаковим і визначався головним чином їх торгово-економічним або політичним значенням: Ніжин і Стародуб, славилися торгівлею. Чернігів і Переяслав стояли в цьому відношенні значно вище від Остра, Новгорода-Сіверського, Мглина, Почапа. Останні з трудом відстоювали свою магдебургію, і були моменти, коли вона в них зовсім замирала, уступаючи місце так званому ратушному управлінню. Д.Багалій, порівнюючи ефективність діяльності магістратських порядків різних міст, відмітив: *"В Нежине... они достигли наибольшей полноты и цельности; наоборот, в таких городах, как Остер или Козелец, мы видим только бледную тень предмета ... В Нежине, например ... гражданское управление было болем независимо от военного казацкого, чем в Погаре или в Новгород-Северске"* [25].

Наприкінці XVII – початку XVIII ст. становище міст гіршає, заможне козацтво і старшина, зміцнюючись економічно і юридично, конкурують з міщанами в промисловості й торгівлі. Крім того, виникає конкуренція міщанам з боку російського торговельного капіталу. В Ніжині представники російської влади не рахувалися не тільки з міською управою, але й з управою полковою і сотенною, тому міська влада слабшала і зазнавала утиски. Наприклад, Ніжинський магістрат, турбуючись про благоустрій міста, відчував труднощі в поновленні міського бюджету, адже козаки й шляхта, не сплачуючи податків (оскільки мали свої органи самоуправління), становили 55% від населення міста. Невизначене правове становище щодо податків займали й інші групи міського населення та приїжджі купці. Так, накази міщан Ніжина до Законодавчої комісії 1767 р. містять скарги на торгову конкуренцію з боку греків та російських купців, на виснаження бюджету міста в зв'язку з витратами на побудову Єлизаветинської фортеці, на семилітню війну. Депутати вказують на врізані права магістрату з боку царської влади внаслідок законодавчих розпоряджень 1755 р., що зменшили прибутки до місцевої казни і звели компетенцію магістрату до вузької сфери – відати міщанським господарським побутом та малоприбутковими міськими регаліями [26].

Міщани шукали захисту в російського уряду. Цар вловив фатальні для державності України розбіжності між гетьманом, козацькою старшиною і міщанством, і своєю опорою в боротьбі з гетьманом і старшиною зробив міщан, зокрема Ніжина [27]. Це сприяло перетворенню російської політики протекторату в інкорпорацію та переведенню козацької старшини і чиновницького міщанства до рангу дворян. Магдебурзьке право дедалі більше порушувалося. У 1831 р. указом царя Миколи I воно було остаточно скасоване. Його місце посіло централізоване державне управління, але в ментальності українців уже були сформовані нові риси світобачення, якому були притаманні християнські цінності, демократизм, шляхетність, бажання будувати суспільне життя на основі правових норм.

Отже, сучасні дослідники відзначають, що польська доба в історії Чернігово-Сіверщини була періодом якісних економічних змін. Включення регіону в сферу загальноєвропейських господарських впливів, зокрема і через запровадження Магдебурзького права, сприяло економічному поживленню регіону. Вивчення досвіду цього "релікту польської доби" стимулюватиме мешканців міст до кооперації спільних зусиль у підприємницькій та внутрішньоуправлінській діяльності, підніме рівень життя та захист прав жителів міст.

Література

1. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – К., 1991. – С. 122.
2. Літопис руський: за Іпатіївським списком. – К., 1989. – С. 418.
3. Котляр М. Галицько-Волинська Русь / М. Котляр. – К., 1998. – С. 202.
4. Морозов О. Біля витоків польської громади / О. Морозов // Поляки в Ніжині : зб. ст. і матеріалів. – К. : Знання України, 2002. – Вип. 1. – С. 41.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України / Д. Дорошенко. – К., 1991. – С. 122.
6. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К. : Академія, 1999. – С. 98.
7. Резніков А. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій : історико-правовий нарис / А. Резніков. – К., 2007. – С. 250.
8. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2005. – С. 128.
9. Гошко Т. Проблеми надання Магдебурзького права містам України / Т. Гошко // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування : тези міжнародної науково-практичної конференції. – Рівне, 1993. – С. 4.
10. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – С. 104.
11. Багалея Д. Магдебургское право в Левобережной Малороссии / Д. Багалея // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1892. – С. 9–11.
12. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – С. 444.
13. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К., 2006. – С. 11.
14. Там само. – С. 391–395.
15. Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонський. – К., 1851. – С. 36, 60, 87.
16. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К., 2006. – С. 67–251.
17. Москаленко О. Історична топографія Ніжина (кінець Х – поч. XVIII ст.) / О. Москаленко // Ніжин і Ніжинщина: історичний простір провінції : збірник статей. – Ніжин, 2011. – С. 8.
18. Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році / М. Петровський // Чернігів і північне Лівобережжя : оляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 302–303.
19. Там само. – С. 305.
20. Там само.
21. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К., 2006. – С. 355, 357, 359–362, 367.
22. Там само. – С. 368–370.

23. Ершов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. / А. Ершов. – К., 1963. – С. 196 ; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851. – С. 480–483.

24. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К., 2006. – С. 373–374.

25. Багалея Д. Магдебургское право в левобережной Малороссии / Д. Багалея // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1892. – С. 31–36.

26. Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 р. / М. Петровський // Чернігів і північне Лівобережжя : огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 322–325.

27. Кухта Б. З історії української політичної думки / Б. Кухта. – К., 1994. – С. 61.

УДК 930.1(44: 477)"16"(092)

С.М.Луняк

Доля Юрія Хмельницького за свідченнями французького дипломата де ла Кроа

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з перебігом військових дій в Україні у другій половині XVII ст., проаналізовано причини цікавості французьких дипломатів до постаті Юрія Хмельницького, зібрано їхні свідчення про нього.

Ключові слова: Юрій Хмельницький, де ла Кроа, дипломатія, козак, гетьман, Україна, Франція.

В статье рассмотрено состояние ознакомленности французской общественности с ходом боевых действий на Украине во второй половине XVII в., проанализированы причины интереса французских дипломатов к личности Юрия Хмельницкого, собраны их свидетельства о нем.

Ключевые слова: Юрий Хмельницкий, де ла Кроа, дипломатия, казак, гетман, Украина, Франция.

The article reviewed the state of French public familiarity with the course of military operations in the Ukraine in the second half of XVIIth century, analyzed the reasons for the interest of French diplomats to the personality of Yuri Khmelnytsky, collected their testimonies about him.

Key words: Yuri Khmelnytsky, de la Croix, diplomacy, Cossack, hetman, Ukraine, France.

Юрій Хмельницький є, мабуть, найнещасливішим серед українських гетьманів. Він кілька разів брав до рук гетьманську булаву, але жодного разу його правління не було відзначене славетними вчинками. Сходження Юрія на гетьманство було зумовлено радше збігом обставин, ніж його особистими амбіціями. Постає цього очільника України завжди розглядалася крізь призму величі його батька, що ще більше підсилювало різкий контраст між великим Богданом і його безталанним сином. Саме тому особа Юрася Хмельниченка привертала досить мало уваги дослідників, незважаючи на те, що він відіграв активну роль в українській політиці впродовж майже трьох десятиріч. Його біографія рясніє "білими плямами", і достеменно невідомо навіть, де, коли і за яких обставин він прийняв смерть. Маловідомим залишається період стамбульського полону в його життєписі.

Серед сучасних дослідників, що зверталися до вивчення діяльності Юрія, можна назвати Юрія Мицика [4], Валерія Смолія, Валерія Степанкова [5], Тараса Чухліба [6; 7; 8], Єлізавету Літвіненко [2] та ін. При вивченні життєпису Богданового сина важливу роль має залучення нових джерельних свідчень, які раніше залишалися поза увагою істориків, в тому числі іноземних.

Важливе місце у корпусі іноземних джерел посідають тогочасні дипломатичні звіти, реляції та мемуари французьких представників при дворах правителів європейських держав. Французьке королівство, що перебувало тоді у zenіті своєї могутності, уважно спостерігало за великою війною в Україні, яка, спалахнувши у середині XVII ст., тривала майже півстоліття. Значним потрясінням для Європи на тлі цієї довготривалої війни стало просування турецької експансії на північ у 1672–1678 рр. Після захоплення Кам'янця-Подільського та зруйнування Чигирини турки контролювали більшу частину Правобережної України. Створений ними на завойованих територіях український еялет став найпівнічнішим володінням Османської імперії [8, с. 199–200]. Як відомо, після переходу гетьмана Петра Дорошенка під владу Москви турки поставили на чолі України Юрія Хмельницького, використовуючи його особу як останній засіб утримати свій контроль над північними володіннями.

Нове посилення Високої Порти на тлі багатовікової ворожнечі між християнами та мусульманами могло призвести до кардинальних змін у геополітичному переустрої Європи. У зв'язку з цим активізується робота французької дипломатії в Туреччині, Польщі та Росії. Емісари з Парижа складали детальні звіти про бачене та чути ними, що могло бути цікавим для французького уряду й суспільства.

Серед французьких свідчень про Юрія Хмельницького, мабуть, найбільшу цікавість становлять повідомлення секретаря французького посольства у Константинополі в 1670–1685 рр. де ла Круа (сер. 1630-х – 1704), який залишив цілу низку опублікованих і рукописних праць про справи Османської імперії, в тому числі і щодо її політики, пов'язаної з Україною.

Про самого автора відомо небагато. В усіх документах він фігурує лише під іменем "сеньйора де ла Круа". Важко сказати, чи це справжнє ім'я цієї людини, чи псевдонім, адже французьке "*de la Croix*" можна перекласти як "належний Хресту", що цілком годиться як умовне ім'я для представника католицької Франції. Втім саме в той час подібне ім'я мав його трохи молодший сучасник – відомий орієнталіст, популяризатор казок "Тисячі й однієї ночі" в Європі Франсуа Петі де ла Круа (1653–1713), з яким часто плутають вищезгаданого автора через подібність імен і часу життя. Порівняльному аналізу діяльності та творчості обох сходознавців присвятив свою розвідку французький історик Поль Себаг [13].

Аналізуючи відображення минулого України в працях де ла Круа, слід відзначити, що французький дипломат не обмежився лише констатацією подій своєї сучасності, а подав виклад свого бачення козацької історії від початків століття до його завершення, охопивши, таким чином, майже все XVII ст. Це дозволяє, з певними зауваженнями, віднести твір до історичних досліджень.

Звернімо увагу, що твори де ла Круа, присвячені турецьким війнам у Європі, з'явилися в той момент, коли Османська імперія з ролі агресора після поразки під Віднем перетворилася на оборонця своїх володінь, насилу стримуючи натиск держав "Священної ліги". Це свідчило про зростання могутності та впливу в Європі Австрії та Росії.

Постать Юрія Хмельницького була використана турецьким урядом як своєрідний козир у просуванні своєї експансії на північ.

Цінність інформації де ла Круа про цього гетьмана важлива тим, що він повідомляє подробиці маловідомого досі періоду перебування Богданового сина в турецькому полоні та пояснює обставини, що до цього призвели. Автор свідчить, наприклад, про прагнення Юрія усамітнитись у монастирі, про отримання ним нового імені, яке де ла Круа подає як "Гільдезій" (очевидно, йдеться про перекручений варіант чернечого імені Хмельницького Гедеон), про його потрапляння до татарського полону, де справжня сутність колишнього гетьмана України була викрита козаком-ренегатом Миколою, перейменованим на мусульманський манер в Алі, своїм колишнім прислужником, про відправлення шляхетного бранця до столиці Високої Порти, про поведення з ним турків і про його спробу втечі з полону в 1670 р.

Повідомлення про останній факт автор конкретизує найдетальнішими подробицями (опис місця ув'язнення, спосіб втечі, час, наслідки), що викликає довіру до цих свідчень, які могли бути відомі французькому автору в силу його дипломатичної служби. Після того, як невдаха-втікач Хмельницький був ввійманий турками, він зазнав жорстоких покарань, отримавши "багато ударів кийками", "був закутий у залізні ланцюги з шиї до ніг" і перебував під постійним наглядом варти. Лише зрада султана Петра Дорошенка дозволила Хмельницькому в 1677 р. позбутися тортур і принижень й отримати знову гетьманську булаву [11, с. 102–115].

Факт невдалої втечі Хмельницького зі стамбульської в'язниці Єдікуле ("Сім веж") наводив свого часу Т. Чухліб, спираючись на згадку в популярній у Європі в XIX ст. "Історії Польщі перед і під час правління короля Яна Собеського" (1827–1829) Нарциса-Ахіла де Сальванді (1795–1856), яка багаторазово перевидавалася [12]. Щоправда, сам Чухліб, зважаючи на досить віддалене у часі від доби Юрія Хмельницького свідчення Сальванді, ідентифікував його повідомлення як "бувальщину, а можливо й легенду" [6, с. 195; 7, с. 259; 8, с. 154]. Втім оригінальні свідчення де ла Круа, котрий був сучасником і очевидцем подій, пов'язаних з невдалою втечею Юрія, а потім залишив матеріали, які послужили першоджерелом для Сальванді, переконують, що згадані події мали місце насправді.

Слід зауважити, що спроба втечі Хмельницького була пов'язана якраз з прибуттям до Константинополя самого де ла Круа і початком його дипломатичної служби в 1670 р. Він прибув до столиці Високої Порти на військовому кораблі "короля-сонце" Людовіка XIV у зв'язку з ротацією тут французького посольства. Все це супроводжувалося також гучним скандалом, що був пов'язаний із втечею ще одного бранця, який перебував в ув'язненні разом з Хмельницьким і був відомий під іменем "шевальє де Божо", організованої за сприяння емісарів з Версаля. Де ла Круа повідомляє ще й про інших втікачів, які шукали порятунку на французьких кораблях.

Втечі важливих в'язнів, що стривожили турецький уряд, який небезпідставно пов'язував їх із прибуттям сюди французької ескадри, не могли пройти повз увагу дипломата, котрий, вочевидь, мав всі підстави тоді непокоїтися не лише за свою свободу, але й життя. Але, якщо втеча Божо відбулася за сприяння та безпосередньої підтримки його земляків, колишній гетьман намагався визволитися самотужки, на цьому наголошує у спогадах і сам де ла Круа. Якби Юрію Хмельницькому пощастило дістатися французьких кораблів і втекти зі стамбульської в'язниці, це була б, можливо, одна з найавантюристичніших

пригод в історії українського гетьманства. Але добре продуманий план зруйнувався.

Особливу зацікавленість долею бранця, за спогадами де ла Круа, виявляв константинопольський патріарх Парфеній IV, що правив з перервами в 1657–1685 рр. Він неодноразово відвідував Юрія, проводив з ним бесіди, намагався підтримати в'язня у його скрутному становищі. Як свідчить французький дипломат, саме цей патріарх першим дізнався про перехід у 1676 р. Дорошенка на бік росіян і запропонував турецькому уряду призначити новим гетьманом України Хмельницького. Парфеній IV зобов'язувався особисто зняти з останнього чернечі обітниця й повернути до мирського життя. Така активність православного ієрарха свідчить, що той був неабияк зацікавлений долею Юрія. Спонукальним мотивом такої поведінки патріарха могло бути кілька обставин: особиста симпатія до побожного в'язня, намагання вислужитися перед султанською владою, котра змінювала очільників православної церкви на власний розсуд, прагнення зміцнити вплив Константинополя на Україні, щодо якої вже чітко проявилися амбіції Московської церкви, тощо.

Як згадує де ла Круа, коли вартові почали знімати кайдани зі свого багаторічного невільника, той зрозумів, що його готують до страти. Подумки він давно вже прагнув смерті, не в змозі виносити тяжке приниження та знущання над собою. Яким же було здивування Юрія, коли замість ешафоту він опинився "у прекрасному сералі, отримуючи пошану, приймаючи візити та подарунки від турків і всіх найповажніших греків". Звільненого в'язня прийняв особисто великий візир, який закликав того "зберігати вірність Порті, подарував йому кафтан з оленя, прикрашений золотом і соболями, чотири кожухи, два латинського покрою та два суконних, спорядженого коня та двісті цехінів. Цей царедворець збільшив йому щоденну платню вполовину й наказав вигравіювати печатку, яка б містила його ім'я і його становище гетьмана козаків (*sa qualité de Hasman des Cosaques*). Все це було тепер дано тому, хто двома днями раніше був закутий ланцюгами, позбавлений шматочка хліба, змушений спати на соломі у темній в'язниці" [11, р. 112–113].

Дуже детально де ла Круа розглядає події російсько-турецької війни 1676–1681 рр., коли Юрій Хмельницький був проголошений турками "князем України". За словами французького дипломата, до призначеного турками гетьмана приєднався 4-тисячний козацький загін, який брав участь у поході турецько-татарської армії на Україну [11, с. 126]. Де ла Круа зазначає, що головним місцем бойових дій у війні став Чигирин. Він наводить опис військових сил Османської імперії, перелік їх командувачів, відправлених на відвоювання гетьманської столиці, та їхнього шляху, подає яскраві картини битв.

Важливим є те, що він цитує у французькому перекладі важливий документ того часу, текст листа Олексія Михайловича Мехмеду IV, у якому московський цар вимагав у свого адресата визнати факт належності "провінції України" (la province d'Ukraine) саме його державі, апелюючи при цьому до угод, укладених ним з Богданом Хмельницьким, його сином Юрієм і Петром Дорошенком. З приводу цього листа султан навіть скликав особливу нараду, що висловилася за війну з Московією [11, с. 121–122]. Про важливе місце Чигиринських походів у "Турецьких війнах" де ла Круа говорить той факт, що їх опису відведено близько сьомої частини всієї книги (приблизно такий самий обсяг у книзі присвячено викладу подій знаменитої Віденської битви 1683 р.). Аналізуючи захоплення Чигирин, історик відзначає, що перемога військ Мехмеда IV на Україні не була повною, тому що армія Григорія Ромодановського (Ramadanoski) з союзними козацькими загонами не була розгромлена й залишалася повністю боєздатною, а сумнівним здобутком кровопролитної війни для турків стали хіба що руїни Чигирин.

Одним з перших у французькій літературі де ла Круа звертає погляд на особу легендарного кошового отамана Івана Сірка (Cirko, Chirko), якого іменує "ватажком запорозьких козаків" (chef des Cosaques Zaporoches). Він, зокрема, подає свідчення про один з маловідомих походів Сірка на чорноморське узбережжя в 1679 р., коли запорожці завдали сильних поразок туркам і татарам [3, с. 115–118]. За інформацією де ла Круа, саме тоді від рук козаків Сірка, очевидно, й загинув протурецький гетьман: "Юрій Хмельницький був тут убитий" (George Kemielniski у fut tué) [11, с. 147–148].

Безумовно, свідчення де ла Круа про загибель Богданового сина у зв'язку з нападом січовиків Сірка видається помилковим, проте й воно становить інтерес, відбиваючи чутки, що кружляли навколо факту смерті турецького ставленика.

Цікаво, що один з фігурантів історії невдалої втечі Юрія Хмельницького із стамбульської в'язниці, про якого згадувалося вище, також залишив свідчення про смерть цього гетьмана. Йдеться про "шевальє де Божо". Очевидно, під цим псевдонімом приховався військовий офіцер і дипломат, в 1680-х рр. наблизений до польської королеви Марисеньки, Франсуа-Полен Далерак. Цікаво, що французьке поняття *Veaujeu* можна перекласти українською як "гарна гра", що є непоганим прізвиськом для шпигуна.

Крім де ла Круа, про цю авантюристичну особистість повідомляє також інший французький дипломат, маркіз Жан-Луї д'Юссон де Бонак (1672–1738). Він свідчить, що "мальтійський рицар, який звався де Божо, був невільником у Семи Вежах більше двадцяти років", але, на щастя, зміг втекти звідти, дістатися одного з французьких королівських кораблів і таким чином повернутися на батьківщину [10, с. 26].

Щоправда, можливо, Бонак дещо перевищив термін неволі важливого французького в'язня, оскільки не був безпосереднім свідком і сучасником тих подій і писав свої "Історичні мемуари" майже через півстоліття після зухвалої втечі Божо.

Вищезгаданий Божо у своїх "Мемуарах", які охоплюють переважно період 1679–1683 рр., коли він був представником Франції при дворі Яна III, детально розповідає про події в Україні. Зокрема, він свідчить про те, що Юрій Хмельницький був отруєний турками [9, с. 91]. На жаль, це єдине його свідчення, що стосується особи Богданового сина, з яким він, безумовно, був знайомий, якщо перебував у тій самій стамбульській в'язниці.

Час, місце та обставини смерті Юрія Хмельницького до нашого часу залишаються дискусійним питанням в історіографії. Здебільшого зазначається, що він помер між 1681 і 1685 рр., місцем загибелі називаються Кам'янець-Подільський і Стамбул. Найчастіше зазначається, що гетьман-невдаха був задушений турками [1, с. 1017; 4, с. 250]. Хоча Тарас Чухліб обережно припускає, що той "помер дорогою до Стамбула чи був страчений" [6, с. 198–199; 7, с. 267; 8, с. 163]. Втім, якщо розглянути останнє припущення, можна визнати, що воно повністю узгоджується зі словами Божо про отруєння Хмельницького, раптову смерть якого туркам досить легко можна було пояснити природними причинами.

Незважаючи на те, що свідчення французьких дипломатів проливають певне світло на долю Юрія Хмельницького, вона залишається все такою ж загадковою та малознаною й є потенційним об'єктом для серйозних наукових студій, які могли б дати краще уявлення про цю суперечливу постать української історії.

Література

1. Довідник з історії України (А–Я) / за заг. ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К. : Генеза, 2002. – 1136 с.
2. Літвіненко Єлизавета. Гетьманат Юрія Хмельницького крізь призму німецької друкованої хроніки "Theatrum Europaeum" (XVII – початок XVIII ст.) / Єлизавета Літвіненко // Київська старовина. – 2011. – № 1. – С. 110–122.
3. Мицик Юрій. Іван Сірко / Юрій Мицик. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2010. – 160 с.
4. Мицик Юрій. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К. : Варта, 1995. – С. 237–250.
5. Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1999. – 352 с.
6. Чухліб Т. В. Князівство Юрія Хмельницького Сто великих постатей і подій козацької України / Т. В. Чухліб, О. І. Гуржій. – К. : ООО Видавництво "Арій", 2008. – С. 195–199.

7. Чухліб Тарас. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньо-модерної Української держави 1648–1721 рр. / Тарас Чухліб. – 3-тє вид., випр. і доповн. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 616 с.

8. Чухліб Тарас. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. / Тарас Чухліб. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2010. – 446 с.

9. Beaujeu. Memoires du chevalier de Beaujeu, contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des Relations particulieres des Affaires de ces Pays-là, depuis l'année MDMDLXXIX / Beaujeu. – Amsterdam : Chez les Héritiers d'Antoine Schelte, 1700. – 490 p.

10. [Bonnac Jean-Louis d'Usson marquis de.] Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par le Marquis de Bonnac. – P. : Ernest Leroux, 1894. – 370 p.

11. De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte / De la Croix. – P. : Gueroult, 1689. – 314 p. ; Reéd. – La Haye : Chez Jacques Carrel, 1689. – 210 p.

12. Salvandy Narcisse-Achille de, comte. Histoire de Pologne avant et sous le roi Sobieski. – Bruxelles : N.-J.Gregoir, V.Wouters et C-ie, Imprimeurs-Libraires, 1841. – Tome II. – P. 62 ; Reéd. Salvandy Narcisse-Achille de, comte. Histoire du roi Jean Sobieski et du royaume de Pologne. – P. : Didier, Libraire-Editeurs, 1855. – Tome II. – P. 84–85.

13. Sebag Paul. Sur deux orientalistes français du XVIIe siècle : F. Petis de la Croix et le sieur de la Croix / Paul Sebag // Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée. – 1978. – Vol. 25. – P. 89–117.

УДК 94 (477.53)"18"

О.В.Крупенко

Природна специфіка Полтавської губернії та її вплив на економіку регіону другої половини XIX ст.

Стаття присвячена актуальній проблемі економічної історії модернізаційного пореформеного періоду. Авторка на прикладі Полтавської губернії показує вплив природно-кліматичних умов на розвиток господарства краю, використовуючи статистичні матеріали.

Ключові слова: Полтавська губернія, господарство, модернізація, природно-кліматичні умови.

Статья посвящена актуальной проблеме экономической истории модернизационного пореформенного периода. Автор на примере

Полтавской губернии показывает влияние природно-климатических условий на развитие хозяйства края, используя статистический материал.

Ключевые слова: Полтавская губерния, хозяйство, модернизация, природно-климатические условия.

The article deals with the urgent problem of economical history of modernized post-reform period. Using the example of Poltava province, the author shows the influence of natural climatic conditions on province's economy basing on the statistics materials.

Key words: Poltava province, economy, modernization, natural climatic conditions.

Друга половина XIX ст. для Російської імперії стала періодом значних змін як у політичному, так і господарському житті. Відбувся перехід до капіталістичного способу господарювання, з'явилися нові сучасні форми виробництва, змінилася структура соціально-економічних відносин.

У сучасній історіографії посилюється інтерес до проблем економічної історії пореформеного періоду. Ці розвідки присвячені важливим питанням про методи державного регулювання та наслідки політики протекціонізму; формування у державі ринкової інфраструктури як необхідної умови переходу до капіталістичного способу виробництва; історії промислових організацій. Однак недостатньо дослідженою є проблема впливу різних чинників на економічну специфіку окремих регіонів, зокрема, природно-кліматичного. Актуальність дослідження зумовлена її недостатнім вивченням у вітчизняній історії та необхідністю подати всебічний і неупереджений аналіз.

У пореформений період до складу Полтавської губернії входило 15 повітів: Гадяцький, Золотоніський, Зіньківський, Кобеляцький, Костянтиноградський, Кременчуцький, Лохвицький, Лубенський, Миргородський, Переяславський, Пирятинський, Полтавський, Прилуцький, Роменський і Хорольський. Загальна площа території на 1910–1913 рр. становила 4.519.462 десятини, або 43389 квадратні версти. Найбільшими повітами були: Костянтиноградський (542.112 дес.), Золотоніський (392.437 дес.), Переяславський (373.928 дес.), Кобеляцький (329.204 дес.), Кременчуцький (310.098 дес.). Найменшу територію займали відповідно Зіньківський (206.022), Лубенський (221.415) та Гадяцький повіти (222.534).

За кількістю волостей розподіл відбувався порівняно рівномірно, що в середньому становило 20–21 адміністративно-територіальну одиницю (Золотоніський, Кобеляцький, Костянтиноградський, Кременчуцький, Полтавський, Роменський), також 18 – у Хорольському, 16 –

у Гадяцькому, Миргородському, Переяславському, Прилуцькому повітах, 15 – у Лохвицькому, Пирятинському, 12 – у Лубенському [1]. У межах Полтавської губернії існувало 278 волостей для тимчасовозобов'язаних і 160 – для державних селян. В основі такого поділу було покладено принцип неподільності церковних парафій. Такий підхід вважався формальним, оскільки не враховувалися при цьому, а нерідко й розривалися економічні зв'язки між населеними пунктами, які вже склалися історично. Волость виступала нижчою адміністративною одиницею, кількість якої у межах губернії змінювалася [2].

Полтавська губернія розташовувалася практично на одній висоті з Чернігівською, маючи при цьому фізичні особливості, що зумовлювали економічну специфіку краю. Вся її поверхня була досить неоднорідною. Найбільшої висоти досягали північно-східні повіти – Роменський, Гадяцький, Зінківський і Костянтиноградський. Нижче знаходилися Прилуцький, Лохвицький, частини Миргородського, Лубенського і Полтавського повітів. Решта території розміщувалася у долині Дніпра, хоча і в межах таких низовин зустрічались значні підйоми. Зокрема, Переяславський виступ у села Хоці, гори Пивиха Кременчуцького повіту та Колитва Кобеляцького повіту [3].

У цілому поверхня регіону являла собою правильну пологість із двома схилами: один – на південному заході, другий – на південному сході. Саме вони і визначали напрямок головних річок губернії: Дніпра та його приток Сули, Ворскли та Псьол. Варто зауважити, що по всій місцевості зустрічалися яри та балки, атмосферні та ґрунтові води утворювали у них обвали і тріщини. За рахунок цього окремі яри перевищували розміри долин річок, як, наприклад, Борисенківський Костянтиноградського повіту та Середин – Полтавського. Це призводило до періодичних посух, але не було головною причиною висихання річок, особливо в західній частині регіону. Не останню роль при цьому відіграли і торф'яники, які поглинали велику кількість опадів. Паралельно із болотистими місцями траплялися і засушливі на сході, зокрема, на території Гадяцького, Зінківського, Полтавського і Костянтиноградського повітів. Крім того, по всій території губернії знаходилася значна кількість саме очеретяних боліт, які подекуди досягали значних розмірів. Вони переходили у солонці або торф'яники, яке населення використовувало і в корисних цілях. Так, жителі Зінківського повіту як дрібний будівельний матеріал для покрівлі дахів або як паливо. Оскільки багато поселень розміщувалося поблизу річок (наприклад, у 1870 р. близько 85 хат у Лохвицькому повіті; із 621 поселення Кобеляцького повіту, вказаних у Списку населених місць, близько 59% жили у воді), то, з одного боку, популярним було рибальство, а з іншого, процес обробітку землі утруднювався.

Великий вплив на розвиток виробничих сил у губерніях пореформеного періоду мали не тільки залізниці, але й річковий транспорт. Головною водною артерією України був Дніпро. На його басейн припадало 91% судоходних шляхів Лівобережжя, а на 1890 р. по річках курсувало 220 пароплавів, які транспортували вантажі вагою більше 1,2 млн пудів. У цілому, протягом періоду з 1861 до 1895 рр. обсяг товарних перевезень зріс у 10 разів. Ці зміни сприяли розвитку стаціонарної торгівлі – магазинної і лавкової, посиленню ролі фірмової торгівлі й товарно-сировинних бірж. При цьому зберігалось першочергове значення ярмарок, базарів і торгів.

Така ситуація вигідно позначилася на рівні добробуту населення окремих міст. Наприклад, у кінці XIX ст. кременчуцька пристань займала 34 місце у всій Російській імперії. Щоденно з неї відправлялися пароплави до Києва, Пінська, Катеринослава. У найпопулярнішому путівнику того часу "Живописна Росія" писалося: "Кременчук разом із посадом Крюковим являє собою багате торгівельне місто. Кременчуцька пристань – одна із найважливіших на землі. Вигідне географічне положення... зробило із Кременчука важливий торговий пункт" [4]. Таке розташування призвело до збільшення річних перевезень лише в межах одного міста, які на кінець XIX ст. складали: 18,2 млн пудів лісних матеріалів, 1,8 млн пудів дров, 0,7 млн пудів хліба, 0,1 млн пудів солі й 0,6 – решта товарів [5].

Дніпро виступав природнім кордоном у південно-західній частині, відділяючи губернію від Київської, Херсонської і Катеринославської. На півночі, північно-східному і північно-західному рубежах вона межувала із Харківською, Курською і Чернігівською губерніями, нагадуючи своєрідний видовжений чотирикутник уздовж середньої течії Дніпра. У цілому, більша частина річкової системи краю спрямовувалася із північного сходу на південний захід, менша – розташовувалася паралельно до Дніпра і рухалася на південний схід. Залежно від цього річкові долини по всій території мали різний характер, який багато в чому визначав специфіку як розселення людей, так і їх господарську діяльність. Зокрема, місцеві жителі села Гусинець Переяславського повіту згадували неврожайні 1865 та 1877 рр., коли під час весняних розливів навколишні землі були закидані піском, довелося втратити близько 106 десятин лугової землі. Це змушувало населення навколишніх поселень залишати свої хати і переселятися кожної весни на безпечні території, жити в куренях із хмизу до початку спаду води [6]. Схожою була ситуація і в сусідньому Роменському повіті, де розташовувалися численні дрібні озера та болота, які створювали людям додаткові труднощі. Заболоченість місцевості спонукала жителів

шукати кращі землі для обробітку, а часті повені, непрохідні місця, особливо влітку, навіть нові житла [7].

Таку природну специфіку можна побачити на прикладі інших районів. Зокрема, Прилуцький разом із Переяславським і Роменським належав до північної частини губернії. Річка Удай ділила його територію на дві нерівності. Східна розташовувалася значно вище, через неї протікали мілководні річечки, проходили долини і яри, розташовувалися густі ліси. Західний край Прилуччини був порівняно рівнинним і нагадував за кліматом степову місцевість. Топографічні особливості місцевості одного з найменших повітів Полтавської губернії Лохвицького повіту (1/13 частини всієї площі) також багато в чому визначались характером течій річок Сули та Удай. З'єднання цих двох водних систем зумовлювало своєрідну геологічну будову поверхні. Удай, наприклад, двічі змінював свій напрямок руху, що призводило до чергування рівнинної і гористої місцевостей. На території багатьох волостей розташовувалися численні яри, які жителі називали балками. Такі особливості впливали на уклад життя людей, створювали певні труднощі.

Визначаючи специфіку природно-кліматичних умов Полтавщини, доцільно виділити ще один важливий аспект. Характер будь-якої місцевості перебуває у прямій залежності від лісистості території. За даними межування, яке було проведено у 80-х рр. XIX ст. на території Полтавської губернії, можна говорити про достатні запаси деревини, особливо в її північній частині. Так, найбільший відсоток площі, зайнятої під лісом, був у Зінківському (14,3%), Роменському (12,9%), Переяславському (11,8%), Полтавському (11,7%), Гадяцькому (10,9%), Прилуцькому (10,5%), Лохвицькому (10,2%), Миргородському (8,7%) повітах, а найменший відповідно у Лубенському (7,7%), Золотоніському (5,8%), Кобеляцькому (5,2%), Кременчуцькому (4%), Пирятинському (3,6%), Хорольському (2,7%), Костянтиноградському (2,1%). Роблячи аналіз цих даних, можемо говорити, що в загальному по губернії цей відсоток становив 7,6%, або 339717 десятин [8]. Основними породами були дуб, осика, береза, липа, вільха, верба.

Населення використовувало запаси деревини як для власних потреб, так і реалізовувало продукцію переважно на місцевих ринках, отримуючи незначні прибутки. Хоча були і винятки. Наприклад, у 90-х рр. XIX ст. Кременчук зберігав роль головного пункту на Дніпрі з переробки й продажу лісу. Паралельно виникала проблема, пов'язана із нещадною експлуатацією лісових ресурсів. Як і в сусідній Чернігівській губернії, кількість насаджень зменшувалася, а це негативно позначалося на якості землі. Крім того, попит на деревину збільшувався у зв'язку із зростанням чисельності фабрик і заводів, які застосовували

сировину як паливо. Це підтверджує думку про те, що жителі Полтавської губернії змушені були пристосовуватися до особливостей природно-кліматичних умов свого регіону, зважаючи на кризові явища в сільському господарстві.

Важливими факторами, що впливають на економічний розвиток будь-якого регіону, є якість ґрунтів та кількість земель, придатних для заняття сільським господарством. Аналіз статистичних даних дозволяє говорити про те, що на території Полтавської губернії переважало декілька різновидів: чорнозем, солонці, піски. Залежно від цього всю площу регіону можна умовно поділити на три зони: перша – східна частина Роменського і Гадяцького повітів, частини Зінківського, Полтавського і Костянтиноградського; друга – Кобеляцький, Миргородський, Лохвицький, Лубенський, Хорольський і Прилуцький; третя – Переяславський, Пирятинський, Золотоніський і Кременчуцький.

Ґрунти Полтавської губернії у більшості були родючими, тому населення удобрювало землі переважно під технічні культури, зокрема, тютюн і коноплі. Цьому сприяв і помірний клімат, особливо в Полтавському, Кременчуцькому і Костянтиноградському повітах. Улітку максимальна температура становила +25...+26°C, узимку знижувалася до -18...-22°C. У Полтаві середня температура року дорівнювала +4,87°C: влітку +4,15; взимку -3,85; восени +4,15; навесні +5,45 [9].

Основну частину ґрунтів регіону становив чорнозем, який різнився наявністю значної кількості органічних речовин, що зумовлювали родючість землі. Залежно від цього в межах Полтавщини поширеними були два його різновиди: горючий, або чорнозем плато, і долинний, який мав супіщаний характер. Середній вміст перегною в першому варіанті становив 7–9%, а в другому – лише 3–6% [10]. На лісистих територіях домінували так звані лісові ґрунти, які не містили солей і були бідними на гумус – 2–3%. Переважно такі землі розташовувалися вздовж правих берегів Сули, Псла і Ворскли, відповідно на частині територій Полтавського, Зінківського, Лубенського, Лохвицького, Миргородського, Прилуцького та Костянтиноградського повітів. На лісостепових ділянках ґрунти були змішані, а саме лісостепові суглинки.

Доцільно зазначити, що в кожному повіті Полтавської губернії не зустрічалося однотипної землі. Наприклад, у Роменському були сіропіщаники, горючий або суглинистий чорноземи. Ґрунти Прилуччини місцеве населення називало "сірими" із глиняним підґрунтям, де не можна було використовувати тяглову силу, що значно утруднювало сільськогосподарські роботи. А вже на захід від села Ярошівки на землях Бережівки, Загона поверхня ставала рівнинною, переважали чорноземи. Ближче до Ічні Чернігівської губернії ґрунти були кращими,

хоча зустрічалися і піски, й глина. Однак землеробство залишалося основним заняттям жителів повіту. Найбільш поширеними культурами були: жито, пшениця, потім ячмінь, гречка і просо. Навіть у неврожайний 1886 рік було зібрано 63–66 пудів із десятичини озимих культур та 44–65 – ярих [11].

Паралельно із такими, здавалося б, сприятливими умовами для розвитку в регіоні сільського господарства виникали серйозні труднощі. В першу чергу, це збут продукції. Традиційно основну частину товару селяни продавали на місцевих ринках купцям або перекупщикам за низькими цінами. Крім того, не завжди було вигідно його підвозити. Наприклад, із західної частини Прилуцького повіту продукція надходила до станцій Курсько-Київської залізниці, переважно до Бобровиці. Незважаючи на відстань, це коштувало для виробника занадто дорого: від 5 до 12–15 коп., до Ніжина – 5–8 коп., до Талалаївки Чернігівської губернії – від 5 копійок. Хліб із Прилуччини возили до Лібави, де в 1886 р. тариф на залізничні перевезення становив 30 копійок.

Східна частина Переяславського повіту практично вся була вкрита чорноземом, а в інших місцях зустрічалися сіропіщані, глиняні, болотисті місця, які змінювались. Порівнюючи цю територію з іншими, можна говорити про наявність тут найменшого відсотка землі, придатної для обробітки і велику кількість сінокосів. Хоча варто зауважити, що багато підрахунків є досить умовними. Так, на основі військово-топографічної зйомки 1862 р. подається 130 кв. верст сипучих пісків і 150 – боліт. У праці професора Гурова наводяться інші дані – 390 кв. верст пісків, які частково були віднесені до лісів [12]. Такі розбіжності утруднюють дослідникам вивчення природно-кліматичних умов регіону.

Однак можна говорити, що в межах Хоцьківської, Переяславської, Ковалинської, Воронківської волостей Переяславського повіту якість ґрунтів була невисокою і до того ж перебувала під впливом весняних розливів. У долинах річок посіви озимих часто страждали від повеней, а на гористих місцевостях, навпаки, вигорали. Для отримання гарних урожаїв селяни змушені були будувати штучні канали для осушення води. Такі непрості умови потребували від них великих зусиль, тому єдиним виходом із ситуації був пошук нових шляхів заробітку. Переважно займалися перевозом або йшли на заробітки в сусідню Київську, рідше – Чернігівську губернії, а також у Херсонську, Катеринославську, Таврійську, на Дон. Влаштовувалися робітниками на цукрових заводах Київщини, отримуючи немалі гроші. Так, за 4 місяці чоловіки заробляли 70–80 крб, а жінки – 40–50 крб. Наймалися на цукроварні наприкінці грудня або на початку січня. Для цього на місяць

приїжджали управляючі для укладання угод. Хоча кількість таких угод була невеликою, селяни були зацікавлені у будь-якій роботі. Так, мешканці села Процівки жалілися, що внаслідок неврожаю різко впала ціна на цукор, що негативно позначилося на їх заробітках.

Цікавими є спогади сезонних трударів про умови праці на Старшинському цукровому заводі Вороньківської волості. Наймити отримували за час роботи: 1 фунт пшона на людину, 1 фунт сала або масла на 10 осіб, 1 фунт солі на 8 чоловік, певну кількість капусти, картоплі й хліба. При цьому господарі встановлювали високі штрафи та свої норми покарань. Так, за грубість вираховували по 1 крб, а за крадіжку – по 30 коп. за кожну. Найбільшими порушеннями вважалися неявка на роботу або її закінчення раніше від встановленого строку. На Переяславському паровому вітряку робітник заробляв 108 крб на рік, із них на штрафи вираховувалося 30 крб, а люди із села Циблі Хоцьківської волості, які працювали з 1 квітня до 1 листопада 1885 р., отримували щомісяця 6 крб, із яких 10 йшло на оплату штрафів [13].

У окремих випадках існувала й винагорода за сумлінну роботу, але не у грошовому еквіваленті. Зокрема, селяни Баришківської волості за працю в місцевій економії, крім 40 крб на рік, мали ще й окремо сінокіс. У документах згадується козак села Рудницьке Войтовської волості, який за три роки роботи у свого господаря заробляв 10 крб щорічно, 15 пудів зерна, 1 десятину землі під ярові, одну – під жито, 1/8 десятини – під город [14]. У цілому це були поодинокі випадки. Переважно місцеві жителі наймалися на поденні роботи до заможного селянина або поміщика. Вони перевозили хліб, рубали дрова, отримуючи за це мізерну платню. Найчастіше при цьому між сторонами не укладалося жодних письмових угод, тому власники порушували усні домовленості.

Доходним місцем для населення Переяславського повіту була робота у судновласників. Цікавим є договір, укладений 12 лютого 1885 р. жителями села Козинець Переяславської волості із підприємцем: 1) ми, селяни, зобов'язуємося супроводжувати судно вверх по Дніпру до міст Бобруйська, Пінська або Злобина і повернутися самосплавом до Києва, Кременчука, Катеринослава; 2) платня має становити 10 крб на місяць, якісна їжа; 3) на роботу повинні з'являтися в будь-якому разі, не відмовлятися від різних доручень, бути чесними і благородними, не пиячити.

Саме географічне розташування регіону сприяло процвітанню цього промислу. В основному експортували хліб, дрова, сіль. Зауважимо, що займалися цим переважно селяни тих місцевостей, де землеробство не задовольняло їх потреби. Прибутки залежали від товару і дистанції. Жителі села Старого Рогозовської волості за

перевіз сажня лісу на відстань 8 верст 8–12 підводами брали 6 крб Люди села Кального Ковалинської волості постачали ліс на цукровий завод у місто Ржищев за 10 верст по 4,5–5 крб [15]. Незважаючи на різну оплату, це були значні кошти для населення. Особливо пощастило тим, хто жив по сусідству із цукровими заводами, куди вони постачали різну продукцію. Крім цього, популярними були й інші заняття: ткацтво, столярство, теслярство, рибальство.

Слід виділити ще одну відмінність земель Полтавської губернії від Чернігівської – наявність значної кількості солонців. Це можна пояснити історичними обставинами. Цей регіон формувався у південній частині колишнього льодовика, де були запаси легкорозчинних солей. Наприклад, найбільша кількість солонців знаходилася у Переяславському повіті, а у чорноземних солонцях був великий відсоток поживних речовин. На противагу цьому у Зінківському, багатому на лісостепові суглинки, такі ґрунти зустрічалися дуже рідко.

Важливим джерелом дослідження земель саме цього повіту є відома карта В.І.Чаславського, видана Департаментом землеробства і сільської промисловості. На основі її даних можна говорити про те, що Зінківський повіт, як і більшу частину Гадяцького, Полтавського, меншою мірою – Роменського, Миргородського, Хорольського і Кобеляцького складає суглинистий чорнозем, крім долин річок, де домінують піщаники. За свідченнями місцевих жителів, східна і центральна частина регіону має важкий чорноземно-суглинистий ґрунт на глиняній основі. Найкращі землі на півдні й північному заході, де переважав чорнозем без домішок піску й глини. Варто зауважити, що в Полтавському, Кременчуцькому, Миргородському і Зінківському повітах зустрічалися значні запаси глини, яка успішно використовувалася людьми для виготовлення гончарних виробів. Особливо це було поширеним заняттям у Заіченській і Опошнянській волостях Зінківщини.

У цілому можемо говорити про те, що близько 90% землі цієї місцевості було придатним для обробітку, а 10% складали сінокоси і пасовиська [16]. Однак на фоні таких, здавалося б, сприятливих умов для землеробства виникали серйозні проблеми: збільшення кількості населення і зростання числа малоземельних селян, особливо після реформи 1861 р. В такій ситуації люди вдавалися до хижацьких методів, таких як захоплення нових земель шляхом розорення пасовищ і вирубки лісів. Це було поширеним явищем у багатьох губерніях пореформеної доби. Професор Янсон так коментував цю ситуацію: "Коли у населення немає капіталу і знань, то збільшуючись, воно розширює землі за рахунок луків і лісів. Це може призвести до повного виснаження землі" [17].

Цікавими з цього приводу є спогади самих жителів. Так, козак м. Куземина згадував, що яри, які раніше ніколи не оралися, тепер "навіть заступом покопані" [18]. Жителі Шенгерівки викорчували пні, а на їх місці садили спочатку баштанні культури, наступного року – озиму пшеницю, потім – ячмінь. У містечку Борках малоземельним надавалися піски, де ті висаджували гречку й картоплю. Така практика поширювалася по всій території Полтавської губернії. Тому населення змушене було переселятися у пошуках альтернативних шляхів заробітку. Порівнюючи характер місцевості Роменського, Гадяцького повітів із іншими, стає очевидним, що тут був найбільший відсоток землі, сприятливої для вирощування зернових і технічних культур, близько 80%. На основі статистики можна простежити середню врожайність у волостях Роменщини за 1885–1887 рр.: озима пшениця – 76 пудів із десятини, жито – 61 пуд, овес – 58 пудів, ячмінь – 49 пудів, просо – 34 пуди, гречка – 27. Візьмемо ще одні популярні рослини: тютюн – 88 пудів, цукровий буряк – 1059 пудів, горох – 70, рис – 80 [19]. Така специфіка впливала і на рід занять місцевих жителів. Зокрема, у 1887 р. у 17 поміщицьких економія 145 десятин землі було засіяно тютюном. Особливо це було характерним для Роменсько-Олавського району. Ця культура культивувалася як на польових землях, так і на спеціальних плантаціях, вирощувалася в центральних і північних повітах. Переважно продукцію збувало населення у Ромнах. У цілому в 1910 р. на Полтавську губернію припадало 17% усієї площі під тютюновими плантаціями Європейської Росії і 15% всього збору сортового тютюну. Це була найпоширеніша технічна культура на той період [20].

Таким чином, провідною галуззю економіки Полтавської губернії, як і сусідньої Чернігівської, у пореформений період залишалось сільське господарство, яке в нових ринкових умовах переживало кризові часи. Це зумовлювалося рядом чинників: загальна відсталість від західноєвропейських країн; безземелля та грабіжницькі викупні платежі для селян як наслідок незавершеної реформи 1861 р.; на тлі зростання чисельності населення загострення проблеми аграрного перенаселення; малоєфективна урядова політика. Все це змушувало людей шукати нові шляхи заробітку, зокрема, в промисловості. Тим паче, що цьому сприяли й природно-кліматичні умови, ігнорувати які було неможливо. В першу чергу, це наявність сировини, вдале географічне розташування, що забезпечувало формування сучасної інфраструктури, якість ґрунтів. Хоча це в умовах індустріалізації породжувало і значні труднощі.

Література

1. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1913 год. – Полтава, 1914. – С. 12.

2. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–1941 рр.) : довідник з історії адміністративно-територіального поділу. – Полтава : Департамент поліграфії ПП "ЕНТ", 2002. – С. 23–25.

3. Полтавский земский календарь на 1908 год. – Полтава : Издание Полтавского Губернского земства, 1909. – С. 3–4.

4. Литвиненко А. К. Кременчуг финансовый 1571–1941: очерк социально-экономической и финансово-банковской истории Кременчуга / А. К. Литвиненко, А. Н. Лушакова. – Кременчуг, 1999. – С. 38–39.

5. Там само. – С. 40.

6. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии / собрано Статистическим Бюро Полтавского Губернского Земства под руководством Н. Терешкевича. Издание Полтавской Губернской Управы. – Полтава, 1890.

Т. XI. Переяславский уезд. – 1890. – С. 14.

7. Материалы к оценке земель Полтавской губернии под руководством В. В. Докучаева. – Роменский уезд. – СПб., 1891. – Вып. IV. – С. 72.

8. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. – Полтава : Типо-Литография И. А. Дохмана, 1900. – Вып. 1. – С. 43–45.

9. Полтавская губерния. XXXIII. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел / под ред. Н. А. Тройницкого. – 1904. – С. 5.

10. Полтавский земский календарь на 1908 год. – С. 28–29.

11. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии / собрано Статистическим Бюро Полтавского Губернского Земства под руководством Н. Терешкевича. – Издание Полтавской Губернской Земской Управы. – Полтава, 1890.

Т. IX. Прилукский уезд. – 1890. – С. 24.

12. Гуров А. В. Геологическое описание Полтавской губернии / А. В. Гуров. – С. 925–926.

13. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии / собрано Статистическим Бюро Полтавского Губернского Земства под руководством Н. Терешкевича. Издание Полтавской Губернской Управы. – Полтава, 1890.

Т. XI. Переяславский уезд. – 1890. – С. 178.

14. Там само. – С. 182.

15. Там само. – С. 187.

16. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Зеньковский уезд / собрано и обработано Статистическим Бюро Полтавского Губернского Земства под редакцией Н. Терешкевича. – Полтава, 1890.

Т. 1, ч. 1. – 1890. – С. 7–8.

17. Янсон Ю. Э. Сравнительная статистика. – СПб., 1892.

Т. II. – 1892. – С. 28.

18. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Зеньковский уезд.

Т. 1, ч. 1. – 1890. – С. 9.

19. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии / собрано Статистическим Бюро Полтавского Губернского Земства под руководством Н. Терешкевича. – 1890.

Т. XII. Роменский уезд. – 1890. – С. 181–183.

20. Полтавська область. Природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис / за ред. К. О. Маца. – Полтава : Полтавський літератор, 1998. – С. 113.

УДК 947.04(Укр.)

мгр. Емре Акинджи

Громадсько-політична діяльність Олександра Шульгина на поч. ХХ ст.

У статті досліджено громадсько-політичну діяльність Олександра Шульгина в період його становлення як політика, розкрито впливи історичних подій та обставин на формування політичного світогляду українського дипломата, одного з провідних діячів періоду Української Народної Республіки.

Ключові слова: Олександр Якович Шульгин, Українська національна рада у Петрограді, Товариство українських поступовців, Українська Народна Республіка.

В статье освещается общественно-политическая деятельность Александра Шульгина в период его становления как политика. Раскрыто влияние исторических событий и обстоятельств на формирование политического мировоззрения украинского дипломата, одного из ведущих деятелей периода Украинской Народной Республики.

Ключевые слова: Александр Яковлевич Шульгин, Украинская национальная рада в Петрограде, Общество украинских прогрессистов, Украинская Народная Республика.

The article deals with Alexander Shulgyn's social and political activity during the period of his formation as a politician. It was revealed the influence of historical events and conditions on the formation of political world-outlook of Ukrainian diplomat, one of the prominent person of the period of the Ukrainian People's Republic.

Key words: Alexander Yakovlevich Shulgin, Ukrainian national rada (council) in Petrograd, Society of Ukrainian Progressives, Ukrainian People's Republic.

Історія України ХХ ст., що стало часом надзвичайно цікавих, важливих і нерідко драматичних подій, пов'язаних зі становленням української державності, закарбувала на своїх скрижалях не одне ім'я знакових постатей, які брали активну участь у національно-визвольній боротьбі. Серед цих імен почесне місце належить Олександрю Шульгину – визначному дипломатові, політику, громадському діячеві. І якщо правильним є твердження про те, що основи світогляду закладаються в дитинстві, то таким самим правильним може бути твердження про те, що фундамент майбутніх політичних принципів народжується в молоді роки, коли людина вступає в доросле життя і розпочинає свою громадську, а згодом і політичну діяльність.

Сьогоднішня українська персоналістика може справедливо пишатися цілою низкою фундаментальних досліджень, присвячених діяльності провідних постатей української національної революції 1917–1920 рр., але, на жаль, у цій плеяді "великих" немає повноцінної наукової біографії Олександра Шульгіна. Хоча про нього були численні згадки в працях його сучасників [1; 2; 4–6; 10–12], а згодом і професійних істориків [7; 8; 13], починаючи з 20–30-х рр. минулого століття, всебічної біографії створено не було.

Молоді роки О.Шульгіна припали на складний історичний період, сповнений революціями і війнами. Як згадував сам О.Шульгин: "Хтось сказав, що щасливе те покоління, яке живе в добу великих подій. Може й так. І справді, згадуючи дні весни 1917 р. в Києві, скажу, що ми були щасливі [...]. Але на мій вік цих подій, трагедій, перетурбацій, справжніх катастроф було аж забагато" [19, с. 258].

Олександр отримав добру початкову освіту завдяки зусиллям своєї матері, яка була його першою вчителькою. Серед вчителів, які навчали Олександра, добру пам'ять в його душі залишив Василь Михайлович Доманицький – український вчений та історик літератури [19, с. 261]. Тільки з 3-го класу він почав відвідувати 1-му Київську гімназію. Його навчання припало на бурхливі 1905–1908 рр. й мало велике значення для утвердження особистості хлопця. Саме в гімназійні роки Олександр вперше проявив себе як лідер, виступивши на захист національних інтересів України. Згадуючи гімназію, О.Шульгин писав: "Це була державна школа, але не можна сказати, щоб режим у ній був надто суворим і прикрим до учнів" [18, с. 19].

У початкових класах Олександр був найкращим учнем. Однак уже у 5-у класі, за висловом самого О.Шульгіна, "мені було незручно бути

першим учнем в класі, бо це не відповідало типу "революціонера", яким я себе вважав" [19, с. 278]. Тому в 6–7 класах він не тільки не отримував грамот і нагород за добре навчання, але навіть ледве не був виключений з гімназії за революційні настрої. О.Шульгин постійно брав участь у таємних гімназійних сходинах і "нарадах". Клас, де він навчався, вважався найбільш революційним, і поділявся на три групи: невелику праву ("чорносотенну"), помірковану, що складалася з кількох заможних учнів, і демократичну, революційну, до якої належала більшість учнів [18, с. 21]. Представники цієї останньої групи разом з поміркованими називали О.Шульгина своїм "лідером".

Драматичні події на Двірцевій площі 9 січня 1905 р. не могли залишити байдужим бунтівників 6-го класу і їхнього лідера О.Шульгина. Він разом із другом, Левком Чикаленком, і своєю подругою, Лідією Бублик, взяли участь у маніфестації на Думській площі в Києві. На щастя, Олександр і Левко, зробивши фотознімки з масового зібрання, встигли повернутись додому раніше, ніж війська та поліція почали стріляти по людях [17, с. 434]. Свою участь у цих подіях О.Шульгин охарактеризував як "хрещення революцією" [17, с. 274].

Саме в гімназії О.Шульгин вперше виступив на захист прав українців. Він склав грамоту з вимогою введення в гімназії курсу української мови та історії [19, с. 276]. Про сміливість юного Олександра свідчив також той факт, що він особисто прочитав складені ним вимоги перед усім класом і передав резолюцію до дирекції гімназії та всім вчителям. Цікаво, що коли Олександр прочитав резолюцію, найбільший противник всього українського вчитель німецької мови Ю.Яворський засміявся і сказав: "Академії не знають, чи є така мова, а ви хочете, щоб її викладали?" [18, с. 21]. Він помилявся, бо саме в той час Російська академія наук офіційно визнала українську мову за мову інородців. Учні проголосили Ю.Яворському бойкот і, незважаючи на всі переконання дирекції, відмовились відвідувати його лекції. За цей перший політичний виступ Ю.Яворський згодом помстився О.Шульгину. Йому та всім організаторам загрожувало виключення з гімназії без права вступу до будь-якої школи в Російській імперії. Доля Олександра і його товаришів залежала від директора та інспектора гімназії, які досить спокійно поставились до справи і в своєму звіті до окружного керівництва народної освіти пояснили, що ці заворушення були викликані "загальним станом у країні, на який молодь природно відреагувала". Результатом такого заступництва стало звільнення з роботи директора й інспектора гімназії.

У гімназії у Олександра з'явилося чимало добрих друзів на все життя. Ці друзі стали пізніше видатними та відомими постатями. Серед близьких товаришів Олександра по гімназії були: видатний

український вчений-математик В.Дяконенко (1890–1939), відомий юрист О.Гольденвейзер, В.Лисенко, який у 1917 р. брав участь в українізації російської армії, виявивши себе водночас як талановитий художник-декоратор, М.Зеров – поет, перекладач, літературний критик, національно свідомий український діяч, що загинув на Соловках.

О.Шульгин з великою пошаною ставився до своїх друзів і присвячував їм свої публікації. Так, наприклад, у своїй статті "Микола Зеров – юнак" Олександр Якович, згадуючи М.Зерова у гімназійні роки, писав: "Мені здається, що Зеров, на вигляд такий товариський, був дуже самотнім, замкненим у собі і не мав у ті роки ближчих друзів. Що для нього було характерним – це незвичайна начитаність. Учитись йому було легко і він весь вільний час носився з книжками" [18, с. 20]. Після складення останніх іспитів навесні 1908 р. М.Зеров на своїй фотографії, подарованій Олександрові, підписав на звороті: "Борцу и оратору от абсолютной беспринципности" [20, с. 22].

В юнацькі роки Олександр любив читати. Найулюбленишими його творами від молодших класів гімназії були книги Ч.Діккенса "Девід Коперфілд", "Дембі і син", історичні романи В.Скотта, О.Толстого, В.Гюго, І.Тургенєва. Поряд з цим Олександр часто перечитував твори Т.Шевченка. Особливо він полюбляв "Гамалію" та "Катерину", а також байки М.Глібова, твори І.Котляревського, "Іліаду" та "Одісею" Гомера. Величезне враження на нього справила творчість М.Гоголя. Про його "Тараса Бульбу" О.Шульгин пізніше наголошував, що скільки б історики не писали, "такого геніального втілення самого духа української історії ніхто не досягне" [20, с. 249].

Великий слід у пам'яті Олександра залишили його гімназійні вчителі, серед яких він тепло згадував учителя німецької мови О.Берліна та вчителя історії М.Лятошинського, батька видатного композитора [20, с. 250].

Після 8-го класу Олександр вирішив вступати до центрального вишу Російської імперії – Санкт-Петербурзького університету, оскільки там панувала більш ліберальна атмосфера, ніж в Університеті св.Володимира в Києві. Однак мета Олександра отримати золоту медаль в гімназії не здійснилася. Ю.Яворський не міг не помститися О.Шульгину і поставив йому "добре" на іспиті з німецької мови. У зв'язку з цим рада професорів гімназії у 1908 р. нагородила О.Шульгина лише срібною медаллю [19, с. 289].

Гімназія не заповнювала геть усе духовне життя О.Шульгина. У той час по всій Наддніпрянській Україні молодь засновувала гуртки самоосвіти. Був створений такий гурток і при 1-й гімназії у класі Олександра. Цей гурток був великим захопленням юнака і сприяв формуванню його світогляду. Хоча настрої у керівництві цього гуртка

були досить революційними, мета його була більш просвітницька, спрямована на осмислення великих філософських, соціальних і економічних проблем. Душею осередку був О.Шульгин, а керівником і наставником – учитель латинської мови С.Трабша. Останній був поляком за національністю, сповідував демократичні ідеї й дуже прихильно ставився до українства [20, с. 283].

Гімназійні роки О.Шульгина були пов'язані зі складним процесом пошуку світоглядних орієнтирів та ідейної позиції. Свій пошук О.Шульгин почав із захоплення ідеями марксизму. Першим, хто втягнув шістнадцятирічного Олександра до цих ідей, був його товариш Л.Чикаленко. Спершу О.Шульгина зацікавила "Програма робітників" П.Лас-салья. Але критично вивчаючи всі аспекти цього вчення, Олександр почав сумніватися в його достовірності. Так, наприклад, він не міг погодитися з тезою, що робітники є "носіями великої культури". За словами О.Шульгина, "марксизм був ніби вихідним пунктом мого дальшого розвитку. За захопленням прийшла ступнева критика, у якій викристалізовувався мій власний світогляд" [20, с. 284].

Пояснюючи своє ставлення до різних ідеологічних вчень, які були дуже розповсюджені в ті часі, Олександр говорив, що людське життя настільки багатогранне, що всякий "монізм" може тільки викривити його. Але з іншого боку, він наголошував, що під впливом марксизму історична наука стала більше уваги звертати на економічні й соціальні явища. В подальшому О.Шульгин почав заперечувати формулу марксизму, що "вся донині існуюча історія є історією боротьби клас". Аргументуючи свою позицію, він зауважував на тому, що, по-перше, історія й сучасність знали, знають і будуть знати не тільки боротьбу, але й кооперацію різних верств суспільства; по-друге, крім боротьби класів в історії була і є впродовж віків боротьба народів, боротьба держав, і саме вона, на думку О.Шульгина, найбільшою мірою заповнювала сторінки історії. Все це Олександр зрозумів поступово. "Коли я згадую свої тодішні захоплення, – писав він у спогадах, – свої читання, свої сумніви, які бували болісні для мене, а потім яскравість усіх тих великих ідей, які я пережив своєю душею, то думаю, що це дало мені духовну силу на все життя" [20, с. 287].

Незважаючи на своє захоплення марксистськими ідеями, О.Шульгин не належав до соціал-демократичної партії, пояснюючи це тим, що партія "зв'язала б нормальний розвиток моїх ідей, мого світогляду. По натурі я завжди шукав і шукаю внутрішньої свободи і міг належати тільки до тієї партії, яка не знала догми..." [20, с. 291].

В аспекті пошуків життєвих орієнтирів О.Шульгина важливим є питання його відходу від соціалістичних захоплень та переходу до української національної ідеї. Головною причиною зміни поглядів

Олександра були ідеї "народництва", які спонукали багатьох людей в Україні ближче придивитися до свого власного народу, до його звичаїв, мови, історії. Також значним був вплив діяльності таких видатних істориків, як В.Антонович та М.Драгоманов. За словами О.Шульгина, "їх ідеї давали ідеологію для щоденної боротьби з російськими революціонерами" [19, с. 290].

Великий вплив на О.Шульгина справили також зустрічі та розмови з відомими діячами українського національного руху. Зокрема, у домі Є.Чикаленка він уперше зустрівся з С.Петлюрою та В.Садовським. Ці зустрічі мали вирішальне значення в житті О.Шульгина. З С.Петлюрою йому пізніше довелося зустрічатися часто та тісно співпрацювати. Але на той час він і не мріяв про це. Про свою дружбу із Симоном Васильовичем О.Шульгин згадував: "Сходились, розходились, щоб наприкінці життя стати близькими особистими друзями, що цілі вечори вели цікаві, задушевні розмови" [19, с. 292].

В.Садовський теж став добрим другом О.Шульгина, тісно співпрацюючи з ним пізніше в Санкт-Петербурзі в Товаристві українських поступовців (ТУП). Складна доля пошуку політичних переконань В.Садовського була подібна до процесу пошуку ідеологічних орієнтирів О.Шульгина – від перекonanого марксиста до захисника національних українських ідей. Ця спорідненість неодноразово допомагала їм у спільній праці у складі першого українського уряду влітку 1917 р., коли О.Шульгин та В.Садовський могли впливати на В.Винниченка.

Важливу роль у формуванні О.Шульгина як громадсько-політичного діяча та активного захисника прав українського народу відіграв період його життя і навчання у Санкт-Петербурзі. У 1908 р. О.Шульгин став студентом столичного університету, де протягом двох років навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету. Тут він займався антропологією та етнографією України під керівництвом відомого вченого Ф.Вовка. У 1910 р. Олександр перевівся на історико-філологічний факультет, який закінчив у 1915 р. Після закінчення навчання він був залишений на кафедрі всесвітньої історії для "приготування до професорського звання", тобто для написання дисертації і подальшого викладання. Наставником молодого вченого у той час були такі визначні науковці, як М.Карєєв та І.Грімм. У 1915 р. О.Шульгин став членом Імператорського історичного товариства у Петрограді.

Впродовж 1915–1917 рр. О.Шульгин, крім роботи над магістерською дисертацією, займався активною педагогічною діяльністю, викладаючи історію у 1-му Кадетському корпусі, в Українському народному університеті "Наша школа" та в комерційній приватній школі принца Тенічева. У цей час він написав роботу про економічне становище

Франції у XVIII ст., частина з якої була надрукована у "Русському багатстві" за 1917 р. [16, арк. 11].

Напередодні Лютневої революції 1917 р. столиця імперії мала майже стотисячну українську громаду. У Петрограді діяла значна кількість українських громадських організацій. Найавторитетнішими з них були "Общество Т.Г.Шевченко для вспомоществования студентам, уроженцам южнорусского края" на чолі з етнографом і антропологом Ф.Вовком, український клуб "Громада" на чолі з адвокатом М.Корчинським, "Українське літературно-художнє товариство" під орудою С.Жука. Працювала також українська книгарня, український шпиталь, майже в кожному вищому навчальному закладі Петрограда діяло українське земляцтво. Окрім цього, в царській столиці діяли осередки українських партій: радикально-демократичної, соціал-демократичної, соціалістів-революціонерів. Свої політичні симпатії О.Шульгин пов'язував з Українською радикально-демократичною партією, яку внаслідок реорганізації у червні 1917 р. перейменували на Українську партію соціалістів-федералістів. Після перемоги Лютневої революції була організована Українська Національна Рада на чолі з О.Лотоцьким, згодом – Рада Українських організацій у Петрограді, Українське Жіноче Коло, Український політичний клуб. Особливого значення набула діяльність Української Військової Ради в Петрограді під головуванням Є.Нероновича і Ф.Поволжського, яка згодом перетворилась на Український революційний штаб, де чільні місця посідали М.Байздренко та С.Жук [14, с. 20].

Саме в цей час О.Шульгин починає робити перші кроки в громадсько-політичному житті Петрограда. Він як національно-свідомий українець не міг стояти осторонь історичних подій, а тому почав брати активну участь у всіх заходах на підтримку українського національного руху. Одними з таких заходів були постійні українські маніфестації, які свідчили про консолідацію різних національно-політичних організацій та пробудження національної свідомості українців столиці. Вже в перші дні після перемоги Лютневої революції маніфестації змусили владу значною мірою переглянути ставлення до українського питання. Першим серед таких заходів була масова маніфестація 20–25 тис. українських робітників, солдатів, студентів, інтелігенції 12 березня 1917 р. біля Казанського собору на відзнаку перемоги революції та роковин Т.Шевченка під гаслом "Нехай живе вільна Україна у вільній Росії!" [5, с. 13].

У цей час О.Шульгин бере активну участь у громадському житті українського Петрограда. Зокрема, він стає одним із керівників гуртка українознавства при Петроградському університеті, заступником голови Київського земляцтва у Петрограді, бере активну участь в

організованій С.Єфремовим Громаді Товариства українських поступовців. Люди, які знали О.Шульгина у цей період, згадували його як "одного з найбільш благородних, щирих і культурних українських діячів" [10, с. 106].

Саме в Петрограді молодий чоловік уперше починає випробувати свої сили на дипломатичній ниві. Після перемоги Лютневої революції 1917 р. до Тимчасового російського уряду почали надходити декларативні заяви від різних верств населення, але довгий час не було жодної заяви від українців. Тоді ініціативу в цій справі взяли на себе петроградські громади ТУП, активним діячем яких був О.Шульгин. У той час ними було вирішено чимало важливих і невідкладних справ. Зокрема, видруковано у часописах "Декларацію петроградського відділу союзу українських прогресистів", де були викладені основні постулати українського національного руху та найбільш пекучі національні потреби; була організована депутація до прем'єр-міністра, в якій, окрім представників згаданих громад, взяли участь також і делегати від української студентської молоді, робітників і солдатів; були встановлені тісні зв'язки з Радою робітничих і солдатських депутатів, організовано у ній українську фракцію з представником молодшої громади ТУПу на чолі [9, с. 26].

На підставі порозуміння з Тимчасовим урядом для підтримання подальших контактів було створено Українську національну раду, до якої увійшли представники всіх існуючих у Петрограді українських культурних товариств і політичних організацій. Зокрема, до неї увійшли О.Лотоцький (голова), М.Славинський, П.Соболевський, О.Шульгин, П.Стебницький, брати Тимошенки та інші помітні діячі української громади в російській столиці [3, арк. 27–28]. Завдяки Національній раді було проведено величезну національну маніфестацію, яка звернула увагу російської преси і широких кіл суспільства на українську справу.

Українська національна рада підтримувала тісні контакти з Українською центральною радою у Києві, що очолила український національно-визвольний рух за культурне і державно-політичне відродження. В результаті складних взаємовідносин Центральна рада примусила Петроградську громаду працювати за вказівками та погодженням з Києва. Тільки за дорученням Центральної ради Петроградська українська громада могла виступати від її імені перед Тимчасовим урядом, а один із членів громади міг представляти українського комісара при ньому. Однак цей компроміс не був кінцевою точкою у відносинах між Центральною радою та Петроградською українською громадою. Попри це петроградський український осередок і надалі залишався найвпливовішим у Росії. Він сприяв, зокрема, поверненню близько 40 тис. українців зі столиці Росії на українській землі [3, арк. 28].

Вся громадсько-політична діяльність О.Шульгіна як діяча українського руху в Петрограді була спрямована на захист інтересів українства. Крім того, у цей період його заслугою було налагодження та підтримка зв'язків з організаціями інших поневолених народів царської Росії. Своїми виступами перед багатолюдними аудиторіями Петроградського університету, участю в різних громадських об'єднаннях О.Шульгин вирішально вплинув на створення і розвиток у російській столиці надійної групи підтримки для українських визвольних прагнень.

Таким чином, становлення О.Шульгіна як громадського та політичного діяча відбулося у декілька етапів. Першим етапом стали роки революції 1905–1907 рр. У цей час він вперше проявив свій бунтарський характер, пройшов "хрещення революцією", зробив свій перший виступ в обороні прав українців у стінах гімназії. Під впливом революційних подій та "народницьких" ідей О.Шульгин пройшов складний шлях пошуків життєвих орієнтирів. Не зупинившись на популярних у той час ідеях марксизму, він пішов далі, рішуче ставши на захист української національної справи, служінню якій він присвятив все своє подальше життя. Наступним важливим етапом був петербурзький період діяльності О.Шульгіна, коли він долучився до активного громадського життя тогочасної російської столиці. Співпраця та постійне спілкування з провідними діячами, такими як Ф.Вовк, М.Корчинський, дала поштовх для початку активної роботи О.Шульгіна у громаді Товариства українських поступовців. Саме тоді О.Шульгин починає брати активну участь у маніфестаціях та мітингах, стає заступником голови Київського земляцтва та членом партії соціалістів-федералістів. Революційні події 1917 р. у Петрограді підштовхнули його спробувати свої сили у політичній сфері, що дало основу для його подальшої активної діяльності в Центральній раді.

Література

1. Борщак І. Україна в літературі Західної Європи / І. Борщак. – К., 2000.
2. Винниченко В. Відродження нації (1920–1921рр.) : у 3 т. / В. Винниченко. – Київ, Відень, 1920.
Т. 1. – 1920.
3. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 71178-фп.
4. Гольдвейзер А. А. Из Киевских воспоминаний / А. А. Гольдвейзер // Революция на Украине: по мемуарам белых. – М., 1930. – С. 1–63.
5. Гриценко А. П. Діяльність українських організацій на теренах Росії за доби української Центральної Ради / А. П. Гриценко. – К., 1999.
6. Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія для першого початку / М. Грушевський. – К., 1919.
7. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Ужгород–Нью-Йорк, 1930.
Т. 1 : Доба Центральної Ради. – 1930.

8. Збірник на пошану О.Шульгина (1889–1960 рр.). Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. – Париж–Мюнхен, 1969.

Т. 186. – 1969.

9. Лист до керівників Петроградського Українського комітету до Центральної Ради з пропозицією представляти її інтереси перед Тимчасовим урядом, 4 квітня 1917 р. // Сергійчук В. Українська соборність: Відродження українства в 1917–1920 рр. / В. Сергійчук. – К., 1999.

10. Марголін А. Україна і політика Антанти / А. Марголін. – Берлін, 1934.

11. Марголін А. Україна в роки революції / А. Марголін. – Берлін, 1932.

12. Назарук О. До історії революційного часу на Україні: українські політичні партії, їх союзи і теорії / О. Назарук. – Вінніпег, 1924.

13. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / С. Наріжний. – Прага, 1942.

Ч. 1. – 1942.

14. Сергійчук В. Українська соборність: Відродження українства в 1917–1920 рр. / В. Сергійчук. – К., 1999.

15. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. – Відень, 1921.

Т. 1. – 1921.

16. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 178.

17. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк, 1955.

18. Шульгин О. Микола Зеров – юнак / О. Шульгин // Безсмертні. Збірник спогадів про М.Зерова, П.Филиповича і М.Драй-Хмару. – Мюнхен, 1963.

19. Шульгин О. Шкільні роки і революція 1905 (Спогади) / О. Шульгин // Збірник на пошану О.Шульгина (1889–1960 рр.). Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. – Париж, Мюнхен, 1969.

Т. 186. – 1969.

20. Шульгин О. Мої дитячі та юнацькі спогади про місто / О. Шульгин // Збірник на пошану О.Шульгина (1889–1960 рр.). Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. – Париж, Мюнхен, 1969.

Т. 186. – 1969.

УДК 94(447.5)"19":3(043.3)

В.І.Качмала

Сільське господарство Чернігівщини в структурі економіки Лівобережжя на початку ХХ ст.

У статті розглядаються аспекти життєдіяльності аграрного сектору Чернігівської губернії на початку ХХ ст. Визначено основні періоди його еволюції.

Ключові слова: соціально-економічні зміни, сільське господарство, Чернігівська губернія, Лівобережна Україна.

В статье рассматриваются аспекты жизнедеятельности аграрного сектора Черниговской губернии в начале XX века. Определены основные периоды его эволюции.

Ключевые слова: социально-экономические изменения, сельское хозяйство, Черниговская губерния, Левобережная Украина.

In this article we deal with aspects of life of agrarian rural Chernigiv provinces in the early XX c. Defined main periods of its evolution.

Key words: socio-economic change, agricultural, Chernigiv provinces, Left-Bank Ukraine.

На початку ХХ ст. Україна вважалась однією з найбільших житниць Європи. За даними Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ, у сільській місцевості мешкало 84,81% населення, переважна більшість якого була зайнята в аграрному секторі. Характерною рисою аграрних відносин того періоду стало деформоване співвідношення поміщицького й селянського землеволодіння, що спричиняло велику соціальну напругу та призводило до гострих конфліктів. Тим паче, що за 40 років після скасування в 1861 р. кріпосного права сільське населення зросло на 86%, а площа селянських земель – тільки на 31% [1]. Середній розмір приватновласницьких володінь становив близько 90 тис. дес. землі. Зменшувалося дворянське землеволодіння, незважаючи на всебічну підтримку царського уряду. Загалом, проблема земельних відносин має досить солідну історіографію [2] та відповідну джерельну базу [3] для її ґрунтовних наукових досліджень. Тим не менше й сьогодні вона залишається досить суперечливою, незважаючи на свою актуальність в контексті сучасної української економіки на ринкові позиції. В цій статті зроблено справу зупинитися на питаннях, пов'язаних з цією складною та багатогранною проблемою.

Аналізуючи процес невпинного скорочення дворянського землеволодіння, бачимо зменшення питомої ваги поміщицького землеволодіння в цілому. Чому відбулися такі процеси? Вивчаючи їх у 1918 р., московський історик А.Кауфман дійшов висновку, що "активізація продажу землі поміщиками припала на початок ХХ ст., що пояснюється зміною загальних соціально-економічних обставин, остаточним поворотом до буржуазних відносин. Мобілізація землі була прискорена стихійними виступами селян у 1905–1907 рр., цьому сприяло і постійне зростання цін на неї. Наприклад, якщо в 1897 р. середня ціна за 1 дес. становила 77 крб, то в 1907 р. – вже 123 крб" [4]. Саме в цей

час активізується розвиток класу торгово-промислової буржуазії. Хоча в Чернігівській губернії він був незначний, однак суттєво впливав на економічну ситуацію в Лівобережному регіоні. Щоб захопити зростання кількості буржуазії та надати їй впливовості у розвитку економіки, з 1852 р. в Полтаві почав діяти Державний комерційний банк. Головним недоліком у його діяльності було те, що він надавав кредитну допомогу лише підприємцям, решта населення скористатися його послугами не могла [5]. Підприємці з метою збільшення власних прибутків намагались швидше відробити вкладені у бізнес гроші. Власники маєтків, цукрових і горілчаних заводів стали все більше набирати робітників здалеку, уникаючи місцевого населення, намагаючись платити якомога менше сезонним робітникам, залученим до вирощування і збирання буряків та варіння цукру.

Такі зміни в селі не могли залишитися непоміченими. Соціально-економічне становище селянства на початку ХХ ст. різко змінювалось, відбувався поділ селянства на прошарки: бідняки, середняки та заможні селяни. Купівля землі вимагала значних коштів, які були лише у заможних господарів. Ці люди мали на 1 млн дес. землі більше, ніж поміщики, а також у 2,5 рази більше посівів, удвічі більше коней та великої рогатої худоби [6].

За даними історика В. Качинського, напередодні 1905 р. на один селянський двір припадало надільної землі у Чернігівській губернії 6,7 десятин. Наділ площею 5–6 дес. на двір для більшої частини селянства України того часу був межею злиденності [7]. Чимало було дворів, що мали менше однієї десятини: у Городнянському повіті їх нараховувалося 1264, Борзнянському – 709, Ніжинському – 488. Такий стан справ породжував чимало суперечностей і конфліктних ситуацій, змушував гарячково шукати виходу, перешкоджав зростанню продуктивності праці, поліпшенню добробуту населення краю [8]. У забезпеченні селянських господарств землею і встановленні цін на землю, а також у визначенні рівня аграрного перенаселення суттєву роль відігравала густота населення на 1 кв. версту [9]. Вона була різною, навіть в окремих повітах. У Чернігівській губернії у південних повітах господарств було менше, ніж у північних: у Козелецькому повіті середня селянська сім'я становила 5,6 душ; в Городнянському – 5,9; в Мглинському – 6,0; в Суразькому – 6,0 душ. Порівняно з 1902 р. густота населення внаслідок природного приросту збільшилася з 51 до 57,7 на 1 кв. версту в 1905 р. [10].

Сільська промисловість переживала скрутні часи. Було визначено головну закономірність цього процесу – прибутки від сільського господарства не перевищували затрачених сил, коштів та часу. Відкрито висловлювалася туга за тим часом, коли "вся Європа харчувалася

виключно українським хлібом. З'явилися нові конкуренти – США, Аргентина, Індія: питання про підняття ціни на експорт хліба теж неможливе, а може, і зовсім непотрібне, тому що більшість населення Російської імперії систематично недоїдає. Звичайний хліб став розкішшю для більшості населення". Наводилися порівняльні дані про те, що продуктивність праці в США у п'ять разів вища, ніж у Росії. На одну особу, що займалася землеробством, в Америці припадало на продукти харчування 100 крб, а в Росії – 14 крб 30 коп. (рівно у сім разів менше) [11].

Посівна площа в 1910 р. на Чернігівщині дорівнювала 1680 тис. дес., озиминою було засіяно 579 309 дес., гречкою – 265 441 дес., овсом – 226 922 дес., картоплею – 112 337 десятин. Картоплю вирощували переважно в Суразькому, Новозибківському, Сосницькому, Мглинському, Ніжинському повітах. Великі площі засівали ячменем – 38 437 дес., горохом, бобами, чечевицею – 18 865 дес., льоном – 14 272 дес. [12]. У 1891–1910 рр. завдяки використанню нових механізованих знарядь праці, внесенню мінеральних добрив урожайність культур підвищувалась як на полях селянина, так і поміщиків. Урожайність жита в 1891–1900 рр. складала 34, 8 пуд. з десятини, у 1901–1910 рр. – 37,6 пуд., а в деяких господарствах – 42,2 пуди. Урожайність вівса підвищилася з 38, 3 до 56,3 пуд., проса – з 44,7 до 60,3 пуд., картоплі – з 357 до 571 пуда. У 1910 р. загальна площа під цукровий буряк збільшилася до 26 786 десятин [13]. Однією з провідних галузей сільського господарства в Чернігівській губернії було тваринництво. Наприкінці XIX ст. у ній налічувалося: коней – 219 тис. голів, волів – 283 тис., корів – близько 293 тис., овець – близько 1,5 млн, свиней – 338,5 тис. голів. Разом з тим розвиток тваринництва, порівняно з землеробством, був дещо повільнішим. На початку XX ст. відбулося скорочення кількості поголів'я робочих волів. Це вплинуло на забезпеченість господарств робочою худобою, зросли ціни на неї. У заможних господарствах переважала велика рогата худоба, в бідних – дрібна. Ставало все менше селянських господарств, забезпечених худобою. Так, якщо в 1900 р. зі 100 господарств губернії худоби не мали 14,3, то в 1910 р. – 20,2. Тваринництво певною мірою набувало капіталістичного промислового характеру. За переписом 1910 р. у губернії було 500 тис. голів коней, 930 тис. голів великої рогатої худоби, понад мільйон овець, близько 500 тис. свиней [14].

Економічно важливою рослиною для вирощування в Чернігівській губернії була конопля. За свідченням "Черниговского кооператора", в 1911–1918 рр. з Чернігівської губернії експортувалося в середньому 1 030 000 пудів прядива, в Україні залишалося 28 тис. пудів, а за кордон, головним чином до Німеччини, вивозили 620 785 пудів [15]. Друге місце за питомою вагою після вирощування коноплі посідало

тютюництво. За виробництвом махорки Чернігівська губернія посідала перше місце не лише в Росії, а й у всій Європі. Тютюном у ній було засіяно 9 тис. дес., в Конотопському повіті – 2142 дес., Ніжинському – 1905 дес., Козелецькому – 1376 десятин. Окрім простих сортів тютюну, на Чернігівщині вирощували й вищі сорти – сигарні, які користувалися значним попитом у мешканців європейських країн.

Якими були ціни на головні сільськогосподарські продукти за пуд? У 1912 р. жито коштувало 83 коп., гречка – 76 коп., овес – 74 коп., картопля – 18 коп., конопля – 1 крб 34 коп., конопляне волокно – 3 крб 40 коп. [16]. Чи вистачало зібраного хліба Чернігівщині в мирний час? Скільки потрібно його у рік для однієї особи? На думку економіста-статистика М.Рклицького, щорічно людина потребувала 20 пудів хліба. Якщо цю норму знизити до 17,5 пуд., то на Чернігівщині все одно не вистачало 3 млн пуд. щорічно. Тому зерно завозили до неї з сусідніх губерній: Полтавської – 1 млн 251 тис. пуд., Харківської – 282 тис. пуд., Курської – 270 тис. пуд. [17].

Крім хліборобства і вирощування технічних культур, у Чернігівській губернії на початку ХХ ст. було поширене садівництво та городництво. Садівництво охоплювало в основному північно-центральні повіти, де воно мало промисловий характер. У Новозибківському повіті, наприклад, були розсадники плодкових культур, які забезпечували саджанцями яблунь, слив, груш не тільки власну губернію, а й сусідні. У районі Бахмача знаходилися величезні плантації суніці. Десятки пудів цієї культури щорічно відправляли до Росії. З городніх культур найбільш популярними були часник та квасоля, ці культури користувалися попитом не лише на Чернігівщині. Взагалі, під городами в 1912 р. була засаджена площа в 2298 десятин. Підводячи підсумки обстеження Чернігівської губернії, економіст-дослідник А.Іринін зауважив, що землі селяни продовжували обробляти дідівським методом – плугом, сохою, ралом. Із 1095 великих господарств 547 не мали власної техніки, 384 мали її частково (до 25–30%) і лише 164 мали половину потрібної техніки [18].

Потреба в землі була досить значною. Якщо врахувати, що 6 десятин орної землі – мінімум, який міг задовольнити потреби середнього селянського господарства в необхідних життєвих засобах існування, то 3/4 селянських господарств Чернігівщини не були забезпечені землею і орендували її на кабальних умовах у поміщиків. На початку ХХ ст. селяни орендували близько 1 млн дес. поміщицьких земель [19]. Наприклад, у 1905 р. в Козелецькому повіті із загальної кількості 19 005 дворів власники 8584 з них (45,2%) змушені були орендувати землю, у Городнянському повіті показники відповідно становили 17 909, 8713 дворів (48,7%). Очевидно, і в інших повітах

ситуація була такою самою. "На селянина мала великий тиск і влада. Якщо російський селянин платив 25 коп. подушного податку, то український був змушений сплачувати по 2 крб щорічно", – зазначали окремі дослідники [20]. Тому однорічна оренда, що була поширена на Чернігівщині, була не вигідною для простого селянина.

Явище прогресивного подорожчання землі було спричинене прагненням землевласників усіма способами збільшити прибуток свого господарства і віддавати в оренду гіршу землю, до того ж на вигідних для себе і не вигідних для селянина умовах. Порівняємо оренду землі в Чернігівській губернії з іншими регіонами в 1904 р.: Київська – 16,36 крб за 1 дес.; Чернігівська – 12,08 крб; Полтавська – 9,34 крб; Таврійська – 8,65 крб; Волинська – 6,40 крб. Можна сказати, що високі ціни на землю були не стільки наслідком розвитку капіталізму, скільки результатом земельного голоду. Українські селяни споконвічно прагнули мати землю і працювати на ній [21]. Сільські заможні господарі та орендарі-лихварі орендували у поміщиків великі земельні площі, передавали їх за певну доплату суборендарям-селянам. Загальна кількість орендованої селянами землі в Чернігівській губернії становила – 361,6 тис. дес.

У фондах ЦДІАУ знаходяться царські укази 1905–1906 рр. про задоволення нагальних потреб багатомільйонного селянства Російської імперії: 1) згідно з наказом від 3 листопада 1905 р. Селянський поземельний банк повинен надавати безземельним та малоземельним селянам кредит у вигляді позички в повному обсязі оцінки землі; 2) наказом від 4 листопада 1905 р. викупні платежі з селян зменшено вдвічі; 3) наказом від 4 березня 1906 р. затверджено землевпорядні комісії; 4) наказом від 12 серпня 1906 р. дозволено передати Селянському поземельному банку більшу частину удільних земель; 5) наказом від 27 серпня 1906 р. вільні державні землі в межах Європейської Росії передавалися для викупу потребуючим землі селянам; 6) наказ від 5 жовтня 1906 р. знімав з селян обмеження в особистих та сімейних правах; 7) наказ від 9 листопада 1906 р. про встановлення власності на відведені земельні наділи [22]. Кількість індивідуальних покупців землі через банк і прямих покупців (колективні селянські громади, товариства) була незначною: мешканці Чернігівщини робили це з меншою довірою та бажанням, особливо у перші роки. Банк надавав позику під заставу землі, що купувалася, однак кредит був дуже не вигідним для селян – від 7,5 до 8,5% на рік. Давав грошові позики і сільський лихвар, але під 20% і вище, а при натуральній позиці потрібно було повернути на 1/6 чи на 1/4 більше, ніж у нього взято [23].

Організувати міцне господарство на банківські гроші могло тільки заможне селянство. Біднота, взявши позику, не могла її віддати. До них Селянський банк ставився безцеремонно: спродував їхні землі, штовхав до подальшого руйнування господарств [24]. Залишки кріпацтва в сільському господарстві України були значною проблемою на початку ХХ ст.: близько 3,5 млн дворянської землі здавалось в оренду селянам. Значна її частина оброблялася до 1917 р. власним інвентарем селянина [2]. Та все ж більшість поміщиків не могли перетворити свої маєтки на прибуткові капіталістичні підприємства. Потрапивши у грошові борги, вони змушені були продавати свої землі.

За період 1862–1914 рр. дворянське землеволодіння на українських землях зменшилось на 5% [26]. Разом зі скороченням дворянських маєтків збільшувалася частка безземельних і малоземельних селян. У 1905 р. вона становила 55,7% [27]. Водночас збільшувалася кількість середніх та великих селянських господарств. Крім основного заняття – обробітку землі та розведення худоби, серед них зустрічалося чимало осіб, які отримували додатковий прибуток від ремісництва, торгівлі, роботи на підприємствах [28]. Користуючись гострою потребою більшості селян у землі, поміщики здавали частину своїх земель в оренду на виключно не вигідних для орендарів умовах. За даними науковця С. Сідельнікова, "упродовж 35 пореформених років орендна плата збільшилася в середньому втричі, а у малоземельних районах – у п'ять і більше разів" [29]. Унаслідок прийняття селянами орендної кабали питома вага поміщицького землеволодіння з початку 60-х рр. ХІХ ст. скоротилася вдвічі. Разом з тим різко зросла площа земель у багатих селян і капіталістів-міщан, посилилася спеціалізація землеробства, застосування найновіших сільськогосподарських машин і знарядь, дешевої найманої праці [30]. Необхідність наділення селян землею змусила уряд піти на рішучі кроки. Ще 4 березня 1906 р. був виданий указ про заснування Комітету із землевпорядкування та землеробства губернських і повітових комісій. На комісії покладалися такі завдання:

- 1) допомога Селянському банку у продажу поміщицьких земель селянам;

- 2) здавання в оренду та продаж селянам казенних земель;

- 3) сприяння переселенню селян;

- 4) ліквідація існуючого землеволодіння (тобто общин).

Передання урядом малоземельним селянам казенних земель мало неабияке значення для покращення їхнього земельного забезпечення, хоча це і не вирішувало проблему. В газетах з'явилися дані про кількість такої землі в Україні у 1906–1907 рр. Головна управа хліборобства в Чернігівській губернії налічувала 5486 десятин. Як

бачимо, земельний фонд казенних земель був невеликий і дії уряду аж ніяк не вирішували питання земельного голоду [31]. В 1909 р. у Чернігівській губернії ринкова ціна на землю становила 217 крб за десятину, в селян – 146 крб, це становило 54,1% від ринкової вартості [32]. Якою ж була причина зниження вартості приватновласницької селянської землі? Селянам, які переселялися до Сибіру, потрібно було в найкоротший термін продати землю. Цим і скористалися заможні селяни. А оскільки на черезсмужні ділянки банк давав дуже маленькі позики, заможні покупці значно занижували ціни, мотивуючи це тим, що платять готівкою. Внаслідок цього ціна на селянську землю різко впала і скуповували її в багатьох повітах за ціною вдвічі меншою за ринкову [33]. Ще одним вагомим чинником погіршення соціально-економічного становища селянства було зростання його заборгованості перед поміщиками, земськими та державними установами. Так, по окладних земських зборах заборгованість селян Ніжинського повіту Чернігівської губернії зросла з 137 крб у 1893 р. до 1 тис. 190 крб у 1901 р. [34]. Представники місцевої адміністрації, користуючись повною безконтрольністю, часто використовували своє становище для збагачення.

Тяжке економічне становище селянства Чернігівської губернії погіршилося навесні 1902 р., коли розпочався голод, що охопив значну кількість сіл. Почали вибухати грізні селянські заворушення проти поміщиків. Селянство стогнало під тягарем податків та орендних цін, тяжко потерпало від сваволі земських начальників. Повстання набули великої сили на Харківщині, Полтавщині, Київщині [35]. Серед селян сильними були симпатії до царя ("цар добрий, поміщики злі"), зумовлені впливом релігії [36]. Уся селянська образа вихлюпнулася на поміщиків, заможну верхівку села, орендаторів. Більшість виступів мали характер розгрому поміщицьких маєтків. Ось уривок із звинувачувального акта Київської судової палати щодо учасників добре відомого в історії нападу селян навколишніх сіл на маєток і цукровий завод підприємців Терещенків у Хуторі Михайлівському. Виступ відбувся у лютому 1905 р.: "Попереду із гулом та криками проїхали підводи 200 селян села Хінеля, за ними потяглися підводи селян Глухівського повіту. Їхали підводи по декілька в ряд; їх було близько 1000. У декого із селян у руках було видно сокири, ломы та кілки..."

Першим було підпалено будинок, де розміщувалися квартири помічника директора заводу Боровського, бухгалтера Дубовського і службовця заводу Новікова. Незабаром був підпалений і дім, в якому знаходилася квартира директора заводу Гулева. Обидва ці будинки згоріли вщент. Одночасно з цим юрба, що рухалася вперед, розділилася: частина вийшла з господарського двору, де, відбивши замки

сарая, розікрала цукор, а також борошно і крупу. Друга частина попрямувала до заводського двору і, кинувшись до приміщення заводу, при якому розміщувалася квартира керуючого заводом Гусаченка, стала ламати замки, двері, вікна і розкрадати цукор та інше майно, складаючи це на підводи, а потім підпаливши приміщення. Зайнялася контора, склади з цукром, а потім і завод. Останній був підпалений з трьох боків одночасно. Все згоріло..." Збитків, спричинених розгромом, згідно з наведеним підрахунком, було завдано: заводу – на суму до 2 млн крб, економії Хутора Михайлівського – до 8 тис. крб і всім службовцям заводу – до 25 тис. карбованців. Цей виступ був першою ластівкою. Пік селянського руху припадає на осінь 1905 р. Протягом двох місяців (жовтень–листопад) розгромлено 82 маєтки [37].

У другій половині жовтня 1905 р. в межах Городнянського повіту тієї ж губернії серед селян відбулися аграрні заворушення, вони виявлялися в нападах на економії місцевих поміщиків з метою їх пограбування і знищення. У найбільш гострій формі заворушення були в межах Тупичівської волості, де протягом одного тижня було знищено всі великі господарства, а також спалено садиби землевласників Свечина, Дуїна, Барковського, Лизогуба, Калиновського та інших поміщиків цієї волості... У ніч на 7 жовтня такої самої участі зазнала садиба, економія і винокурний завод дворянина Карвольського-Гриневського в селі Вихвостів [38].

Про збройний виступ селян Новозибківського і Новгород-Сіверського повітів у грудні 1905 р. дізнаємося із витягу рапорту сосницького повітового справника чернігівському губернатору: "... селяни с.Погорілець та Лосівки були дуже погано настроєні, ходили якісь схвильовані, до чогось готувались, поміж селян ходили розмови, що вони збираються громити економію. Погром економії Буді-Жемчужникова розпочався близько 5-ї години пополудні... Коли пристав їхав до м.Холми за підкріпленням, то економія Буді-Жемчужникова догоріла дощенту, і натовп з піснями, розділившись на дві партії, пішов на станцію Тополівку до маєтку дійсного статського радника Володимира Івановича Михневича і його винокурного заводу. А також на хутір Аникський, який належить п.Буді-Жемчужникову і знаходиться за п'ять верст від с.Погорілець, які в цю ніч також були спалені. В погромі, як з'ясував пристав, брали участь селяни сіл Погорілець, Тополівка, Лосівка, Орликівка Новозибківського повіту і с.Жадове Новгород-Сіверського повіту... За свідченням деяких очевидців, усі селяни мали при собі сокири, рушниці та інші пристосування, швидко напали на економію і за допомогою якихось пальних речовин спалили дощенту. На сьогодні заарештовано 31 призвідника, арешти продовжуються" [39]. Револьюційні виступи селян Чернігівщини тривали протягом

усього 1906 р., 13 повітів із 15 були охоплені селянськими виступами. Люди почали діяти більш впевнено та рішуче. Уперше за історію селянських повстань вони не обмежилися підпалами та непокорю діючій владі.

Селяни почали звертатися з письмовими вимогами до І Державної Думи: "Ми не раз вказуємо на свої потреби. Перша – недостача землі. Треба зараз же нарізати малоземельним землі до стількох десятин, скільки буде показано нашими виборними людьми на місці. Прибавка землі – це перше і найголовніше, чого мусить вимагати Дума. Земля також мусить бути громадською, а не приватною власністю. Наші міністри хочуть нам дати землі десь аж у далекій Киргизії та Сибіру. Ні, нехай краще вони на ту землю переселять наших панів, а нам дадуть гарну панську землю. От тоді ми побачимо, чи добре там буде жити панам. Як добре їм вийде, так і ми колись до їх переїдемо. Ми всі розуміємо, що головною причиною нашої нужди є і наше безправне становище. Через те ми рішуче вимагаємо:

1. Щоб нас зрівняно правами з іншими станами, ми хочемо, щоб не було ні панів, ні дворян: нехай кожен чоловік сам собі заслужить звання, а не те, що його дід і батько був дворянин, так і він дворянин.

2. Щоб заведено всі свободи, які цар обіцяв у маніфесті 10 жовтня. Та тільки не так заводять свободи, як міністр Вітте заводив, наробивши погромів. Хіба нам погромів треба? Нам землі і волі треба. Вимагаємо, щоб було випущено всіх людей, що гниють по тюрмах за те, що добували народові права і волю.

3. Щоб безплатно вчено нашою рідною українською мовою. Нехай наші діти будуть ученими і правителями в державі, а не самі тільки діти багатих людей. Гірше того, як нам тепер, – не буде". (Підписалося більше трьох тисяч малоземельних козаків і селян) [40].

Зрозуміло, що уряд і влада не могли не реагувати на "селянські бунти". 1 листопада 1905 р. "Чернігівські губернські відомості" вмістили на видному місці такий красномовний документ: "Згідно розпорядження керуючого Міністерства внутрішніх справ вся Чернігівська губернія з 29 жовтня 1905 р. оголошується у стані посиленої охорони, а тому доводжу до відома слідуючі, видані мною обов'язкові постанови:

1. Забороняються зборища на вулицях та площах, а також будь-які народні, громадські, приватні збори, які не одержали особливого на те дозволу.

2. В місті Чернігові особам, які не мають права носити зброю, забороняється мати таку при собі. Будь-яка особа, яка порушить ці постанови, буде піддана, згідно статті 15 Положення про посилену охорону, арешту до трьох місяців і штрафу в 500 крб. Будь-яке

насильство над особою і майном буде захищатися військовою силою з використанням вогнепальної зброї. Губернатор О.Хвостов" [41].

Міністр внутрішніх справ в листі до Чернігівського губернатора від 3 січня 1906 р. закликав вжити найсуворіших заходів для придушення селянських виступів. Дозволялось знищувати цілі села, іншого виходу не було [42]. Запровадження таких жорстоких правил приголомшило місцевих жителів. М.Коцюбинський у листі до В.Гнатюка від 3 грудня 1905 р. писав: "У Чернігові поки що нічого не можна робити. У нас тепер значно посилена охорона. Не маємо права навіть зібратися, хоч би й приватно, під страхом кари в'язницею чи штрафом 3000 крб. Кожного з нас без суду можуть арештувати і вислати бозна-куди у 24 години. Можуть скинути з посади одним розчерком пера, скалічити нагайками або шаблями. Ми стоїмо зараз поза законом. Нерви такі напружені, що ночами взагалі не можемо спати" [43].

Найтяжче доводилося селянам. Проти них були кинуті війська, так звані каральні загони, очолювані генералом-ад'ютантом Дубасовим. Вони з надзвичайною жорстокістю розправлялися з бунтарями. Покарання селян часто набували характеру безглуздої, кривавої розправи. У с.Мокрі Велички жінки з дітьми відправилися до лісу, що належав графу Милорадовичу, збирати гриби та ягоди. Заборони на це не було, проте на них "налетіли" стражники та козаки і побили невинних людей. Постраждало 25 осіб [44].

3 червня 1907 р. були опубліковані царський маніфест про розпуск II Державної Думи і новий закон про вибори до III Думи, відповідно до якого 80% населення Російської імперії позбавлялося виборчих прав. Цей закон надавав перевагу поміщикам та крупній буржуазії при виборах у III Думу, фактично зводив нанівець проголошену в 1905 р. демократію, був рішучим кроком у масштабному наступі реакції. Чернігівська губернія тривалий час перебувала у стані посиленої охорони. Революція 1905–1907 рр. довела, що аграрне питання "переросло" з питання економічного у політичне. Його невирішеність поглиблювала конфронтацію в суспільстві, посилювала соціальну напругу та політичну нестабільність. Необхідні були рішучі дії з боку уряду. Уряд вирішив провести ряд реформ. Рецептів щодо реанімації аграрного сектору було два: міністр зовнішніх справ В.К.Плеве пропонував вирішити протиріччя між селянином та поміщиком за рахунок підтримки збанкрутілого поміщицького землеволодіння. На селі повинна була залишитися селянська община. "Зайвих" селян Дума намітила переселити в райони з неосвоєними землями. Інший рецепт пропонував міністр фінансів С.Ю.Вітте. Він виступав проти збереження общини, за приватну власність, намагаючись зробити селянина повновладним власником землі [45]. Селянський банк повинен був збільшити обсяги

банківських позичок усім бажаючим і допомагати їхньому переселенню. Хоча більшість членів "особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості" підтримали ідею міністра фінансів, Микола ІІ узаконив проєкт В.К.Плеве.

9 листопада 1906 р. був підписаний указ царя про аграрну реформу, що увійшла в історію під назвою столипінської. В її основу були закладені ідеї Вітте, втілити в життя які мав Петро Столипін, на той час голова Ради Міністрів [46]. В основі реформи лежало три головні ідеї: руйнування селянської общини, дозвіл селянину отримати землю у приватну власність (хутір чи відруб), переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу. Аграрними перетвореннями Столипін хотів комплексно вирішити низку важливих завдань: підвищити ефективність сільськогосподарського виробництва, збільшити товарність селянського господарства, зміцнити соціальну опору в селі, вирішити проблеми аграрного перенаселення.

На землях Чернігівщини люди не поспішали виходити із общин, оскільки при цьому значну перевагу мало заможне селянство. Саме вони привласнювали общинні землі й створювали собі великі господарства. "Як шуліки кинулися куркулі скуповувати землю за безцінь. Але що ж з цього виходить? Бідні не бачать ні грошей, ні землі. Продають вони свої нещасні десятини за безцінь", – проводив ґрунтовний аналіз тієї ситуації журнал "Красный Архив" [47]. Біднота продавала свою землю по 30–80 крб за одну десятину, в той час коли ціна на поміщицьку доходила до 250 крб [48]. Село внаслідок реформ вражаюче змінилося [49]. Заможна верхівка мала в своїх руках величезні земельні площі, худобу, сільськогосподарські знаряддя для оброблення землі. Серед них почала вирізнятися сільська буржуазія, яка випереджала поміщицьке господарство в землекористуванні. Крім надільної та купованої землі, біднота орендувала землю у поміщиків, близько 3 млн дес. [50].

У складних соціально-економічних умовах активізувався кооперативний рух. В царській Росії він почав розвиватися в 60-х рр. ХІХ ст. Першими його організаторами були діячі буржуазно-ліберального напрямку. Значного розвитку кооперативний рух досяг лише в 90-х рр. На Чернігівщині процесом зростання кооперативних спілок опікувалося земство. Ще у 1902 р. "Земский сборник" помістив на своїх сторінках доповідь лікаря М.Масютіна "Про кооперацію", виголошену на засіданні Новобасанського сільськогосподарського товариства Козелецького повіту. Доповідач навів чимало прикладів, які свідчили, що об'єднання в кооперативи – шлях до матеріального благополуччя. При цьому він найчастіше посилався на досвід Данії. Щоправ-

да, його спостереження щодо українських селян були маловтішними, він вважав, що "... по всему складу своего характера малорос не любит новизны, он живет по отдаленному заведенному порядку, как жили его деды и прадеды" [51]. Поширення досвіду інших країн було важливим засобом пропаганди корисності кооперації. Цим активно займалася газета "Черниговская земская неделя" – щотижневик, що виходив з 1913 р. На його шпальтах було надруковано статтю А.Савича "К празднованию пятидесятилетнего юбилея существования Российской кооперации". Чернігівська земська управа вирішила взяти на себе керівництво цією справою і зобов'язалася:

1. Визнати бажаною організацію періодичних з'їздів представників кооперативних установ у Чернігівській губернії і виділити на скликання з'їзду в 1906 р. 300 крб.

2. Надавати сільськогосподарським товариствам безповоротну та поворотну допомогу.

3. Асигнувати на придбання або видання популярної брошури про значення сільськогосподарських товариств 150 крб.

З'їзд відбувся у вересні, на ньому були присутні понад 100 представників кооперативних установ. Це були, як писав учасник і очевидець тих подій, "рядові селяни, і сільська інтелігенція, переважно вчителі, і крамарі, і ремісники, і особи вільних професій" [52]. Міська газета "Ніжинець" надрукувала матеріали про кооперативний рух: "Згідно з опублікованими даними кількість кредитних кооперативів у Росії на 1 вересня 1914 р. зросло до 19 325, кількість членів у них – 9 100 000, баланс за 1913 р. – до 800 млн крб. Коли ще 10 років тому в коопераціях рахувалось близько 447 тис. осіб, то зараз їх кількість збільшилась у 20 разів. Якщо додати до цього споживчі товариства – 7266, сільськогосподарські – 4815, молочні кооперативи – 2577 та інші – 394, то можна стверджувати, що в кооперативному русі беруть участь 2/3 всіх селянських господарств Росії" [53]. Пік кооперативного руху припав на роки столипінської аграрної реформи. Лише за 1910 р. в Україні було відкрито 280 нових кооперативів. Засновувались сільськогосподарські, позичкові, позичково-ощадні товариства. Було створено навіть кілька бджільницьких, молочарських, садівничих та інших кооперативних об'єднань. На Чернігівщині протягом 1898–1908 рр. було затверджено статuti 18 кооперативних товариств, 1909–1912 рр. – 31 товариства, 1913–1917 рр. – 76 товариств. Всього на Чернігівщині існувало 332 товариства, із них споживчих – 80, позичкових – 137, позичково-ощадних – 33, сільськогосподарських – 32 [54].

Таким чином, на початку ХХ ст. сільське господарство залишалося головною сферою занять для всього селянства і найприбутковішим джерелом існування поміщиків. Хоча основні соціальні

протириччя в українському селі існували між селянами і поміщиками, у колі селян виникає майнова нерівність. Різко змінюється соціально-економічне становище, відбувається розподіл селянства на прошарки. Концентрація землі в поміщицьких і хутірських господарствах супроводжувалася обезземеленням інших господарств. Столипінська аграрна реформа не змогла остаточно вирішити аграрну проблему в державі, так само як і кооперативний рух. Лівобережне селянство мусило вдаватися для покращення свого соціально-економічного становища до екстремальних заходів.

Література

1. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (к. XIX – поч. XX ст.) / О. П. Реєнт. – К., 1996. – С. 115.
2. Шевченко В. М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії / В. М. Шевченко // УІЖ. – 2007. – № 5. – С. 188–205.
3. Статистическое бюро Полтавского губернского земства // III Подворно-хозяйственная перепись. – Полтава, 1911 ; Материалы по статистике движения землевладения в России – 1895–1917 гг. ; Динамика землевладения в России 1906–1914 гг. та ін.
4. Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России / А. А. Кауфман. – М., 1918. – С. 96.
5. Лановик Б. Д. Економічна історія України / Б. Д. Лановик. – К., 2004. – С. 277.
6. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права / М. А. Якименко // УІЖ. – 1996. – № 1. – С. 10–19.
7. Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905–1907 рр. / В. Качинський. – Х., 1927. – С. 18.
8. Демченко Т. І. Нариси з історії Чернігівщини / Т. І. Демченко. – Чернігів, 1998. – С. 8.
9. Лось Ф. Є. Нариси з історії України / Ф. Є. Лось. – К., 1944. – Вип. IX : Україна в роки столипінської реакції. – С. 61.
10. Статистическое бюро Полтавского губернского земства // III Подворно-хозяйственная перепись. – Полтава, 1911. – С. 41.
11. К вопросу о нуждах сельскохозяйственной промышленности // Хуторянин. – 1902. – № 40. – С. 706.
12. Иренин А. М. Черниговщина: история, естественное и экономическое описание / А. М. Иренин. – Чернигов, 1919. – С. 84.
13. Там само. – С. 85.
14. Статистическое бюро Полтавского губернского земства // III Подворно-хозяйственная перепись. – Полтава, 1911. – С. 132.
15. Рклицкий М. В. Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцева описи 1767 г. / М. В. Рклицкий. – Полтава, 1911. – С. 45.

16. Иренин А. М. Черниговщина: история, естественное и экономическое описание / М. В. Рклицкий. – Чернигов, 1919. – С. 84.
17. Рклицкий М. В. Казаки Золотоношского уезда по данным Румянцева описи 1767 г. / М. В. Рклицкий. – Полтава, 1911. – С. 26.
18. Иренин А. М. Черниговщина: история, естественное и экономическое описание / А. М. Иренин. – Чернигов, 1919. – С. 89.
19. Україна: щорічний статистичний довідник. – Х., 1925. – Вип. 1. – С. 112.
20. Демченко Т. І. Нариси з історії Чернігівщини / Т. І. Демченко. – Чернігів, 1998. – С. 19.
21. Слабченко М. Є. Матеріали до соціально-економічної історії України / М. Є. Слабченко. – Одеса, 1925.
Т. 1. – 1925. – С. 268.
22. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 705, спр. 142, ч. 1, арк. 473.
23. Лось Ф. Є. Нариси з історії України / Ф. Є. Лось. – К., 1944. – Вип. IX : Україна в роки столицінської реакції – С. 65.
24. Лазанська Т. І. Соціальне положення промислової буржуазії в XIX ст. / Т. І. Лазанська // УІЖ. – 1996. – № 2. – С. 65–73.
25. ЦДІАУ, ф. 276, оп. 1, спр. 110, арк. 13.
26. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К., 1993. – С. 235.
27. Історія України / В. Ф. Верстюк, М. В. Демченко та ін. – К., 1992. – С. 19.
28. Покровский М. Н. Об Украине / М. Н. Покровский. – К., 1935. – С. 122.
29. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавства в период империализма / С. М. Сидельников. – М., 1980. – С. 33.
30. Україна. Щорічний статистичний довідник. – Х., 1925. – Вип. 1. – С. 114.
31. Світова зірниця. – 1906. – № 26. – С. 2.
32. Поршнева О. С. Крестьяне, рабочие и солдаты накануне и в годы Первой мировой войны / О. С. Поршнева. – М., 2004. – С. 136.
33. Черниговское слово. – 1916. – 30 октября. – С. 3.
34. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К., 1977. – С. 93.
35. Щербина Й. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба / Й. Т. Щербина. – К., 1963. – С. 215.
36. Впршавчик М. Я. Особливості політичного розвитку Росії наприкінці XIX ст. / М. Я. Впршавчик // УІЖ. – 1991. – № 7. – С. 84–89.
37. Демченко Т. І. Нариси з історії Чернігівщини / Т. І. Демченко. – Чернігів, 1998. – С. 9.
38. Революція 1905–1907 гг. на Украине : сборник документов. – К., 1955.
Т. 2. – 1955. – С. 56.
39. Україна: щорічний статистичний довідник. – Х., 1925. – Вип. 1. – С. 361.
40. Україна: щорічний статистичний довідник. – Х., 1925. – Вип. 1. – С. 414.

41. Черниговские губернские вестн. – 1905. – № 211. – С. 2.
42. ЧОДА, ф. 145, оп. 3, спр. 1275, арк. 8.
43. Чернигову 1300 лет / сост. С. М. Мельник. – К., 1990. – С. 109.
44. Демченко Т. І. Нариси з історії Чернігівщини / Т. І. Демченко. – Чернігів, 1998. – С. 11.
45. Ігнатова Л. Р. Аграрна реформа П.А.Столипіна та її здійснення в Україні 1906–1914 / Л. Р. Ігнатова. – О., 2002. – С. 14.
46. Там само. – С. 13.
47. Красный Архив. – 1928. – № 6. – С. 214–215.
48. Кругляк Б. А. Внутренняя торговля России / Б. А. Кругляк. – Самара, 1992. – С. 59.
49. Щербина Й. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба / Й. Т. Щербина. – К., 1963. – С. 222.
50. Рубач М. А. Селянство України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції / М. А. Рубач. – К., 1967. – С. 14.
51. Демченко Т. І. Нариси з історії Чернігівщини / Т. І. Демченко. – Чернігів, 1998. – С. 15.
52. Там само. – С. 16.
53. Нежинец. – 1914. – № 2. – С. 11.
54. Лось Ф. Є. Нариси з історії України / Ф. Є. Лось. – К., 1944. – Вип. IX : Україна в роки сталинської реакції – С. 69.

УДК 930.1:[94(477)"08/09"]

С.О.Кириленко

Проблема походження Русі в радянській історичній науці кінця 20–40-х рр. ХХ ст.

Стаття розкриває політико-ідеологічні умови зміни концепції походження Русі в радянській історичній науці кінця 20–40-х рр. ХХ ст. Автор акцентує увагу на особливостях концептуальних підходів та персональний внесок видатних радянських вчених у дослідження цієї проблеми.

Ключові слова: історична наука, наукова компетенція, Русь, історична парадигма, методологічний підхід.

Статья раскрывает политико-идеологические условия изменения концепции происхождения Руси в советской историографии конца 20–40-х гг. XX в. Автор акцентирует внимание на особенностях концептуальных подходов и персональном вкладе известных советских ученых в исследовании данной проблемы.

Ключевые слова: историческая наука, научная концепция, Русь, историческая парадигма, методологический подход.

The paper analyzes political and ideological conditions of change of the theory of origin of the Rus in the Soviet historiography of the end of 1920–1940th. The author emphasizes the specifics of conceptual approaches and personal contribution of prominent Soviet scholars to the study of that problem.

Key words: Ristorical science, scientific theorics, Rus, historical paradigm, methodological approach.

У сучасній історичній науці складно відшукати питання суперечливіше, глибинніше за проблему походження Русі. Саме з питання "Откуда есть пошла Русская земля" бере початок вітчизняна історична наука. Впродовж віків ця проблема спалахувала й згасала в історіографічних баталіях, але жоден з істориків так і не дійшов істини.

Методологічні дискусії кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. призвели до того, що норманізм був проголошений на зразок марксизму-ленінізму єдиноправильним вченням, яке активно поширювалося і пропагувалося як у наукових інституціях, так і в середніх освітніх закладах через розгалужену систему науково-популярної літератури та шкільних підручників [1].

Перманентна зміна історичних парадигм у пореволюційні роки потребувала й оновлення методологічних підходів до вирішення питання походження Руської держави. Витоки цього процесу були закладені ще в 1929 р., коли партійна державна верхівка вдалася до захоплення ключових наукових інституцій в країні. Найперше постраждала Академія наук СРСР, яка до того зберігала відносну самостійність. До неї було введено 4 академіки-марксистки; потому пішла серія арештів, нашуміла так звана справа С.Платонова, в ході якої було заарештовано 115 чоловік. На 1929 р. Сталін став повним господарем в країні. Ставало цілком зрозумілим, що принцип пріоритету економічної історії з політичним підґрунтям не витримував перевірки часом. Соціалізм будувався в одній країні, і сподівання на світову революцію не справдилися (хоч і не відмінялися). З початку 30-х рр. почала готуватися підміна "Бога світової революції Богом російської історії" [2].

Офіційним початком нового курсу можна вважати лист Сталіна 1931 р. під назвою "О некоторых вопросах истории большевизма" в редакцію журналу "Пролетарская революция" з приводу публікації в шостому номері за 1930 р. статті А.Слуцького "Большевики о германской социал-демократии в период ее предвоенного кризиса" [3]. На перший погляд здавалося, що стаття торкалася лише питань боротьби більшовиків з опортуністами. Але в ній приховувалися й глобальні

постулати: по-перше, чітко простежувалася думка, що не Захід був основоположником революційно-пролетарського руху, а Росія; по-друге – "зубодробительным", але не таким вже небезпечним дискусіям 20-х рр. настав кінець. Відтепер лібералізм щодо ворогів став неприпустимим [4].

Іншим сигналом до подібних дій було обговорення книги О.Ярославського з історії партії. Автор не догодив Сталіну, оскільки не відвів йому персонального місця як головній дійовій особі в ВКП(б) в період революції [5]. Така позиція спричинила появу листа Й.Сталіна, А.Жданова, С.Кірова "К изучению истории", від якого віяло холодом [6]. Було цілком очевидно, що старим історіям настав кінець. Нові вказівки диктували нові легенди і міфи, які виразно окреслювали ідею влади. На місце "коня" економічного детермінізму підводили "коня" детермінізму державного. Безумовно, ця ідея була ще дореволюційною, але з новим змістом. Форма держави змінилася з самодержавної на тоталітарну, що, в свою чергу, повинно було обставлятися "майже" колишніми декораціями. Вона повинна була мати свою історію, поділену на етапи, синхронні історичним періодам європейських країн. Великодержавність вимагала свого обрамлення. Історія нової країни мала постати в нових, розфарбованих патріотичних відтінках, і наголос на "новий патріотизм" був складовою частиною загального курсу на створення нової державницької історії [7]. Остаточо ж шляхи розвитку радянської історичної науки були закріплені після оприлюднення постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) за підписом Й.Сталіна та В.Молотова від 16 травня 1934 р. "О преподавании гражданской истории в школах СРСР" [8], та "Замечаниях по поводу конспекта учебника по "Истории СССР" Й.Сталіна, А.Жданова, С.Кірова від 8 серпня 1934 р. [9].

Такі поштовхи згори не змусили довго чекати на відповідь. Вже в 1939 р. провідні радянські історики опублікували перший том колективного двотомника "Против исторической концепции М.Н.Покровского". Серед авторів був Б.Греков, який звинуватив фундатора радянської історичної науки у ліквідації "Імперії Рюриковичів" [10].

Б.Греков у розгорнутій серії доповідей, наукових статей та монографічних досліджень ще з 30-х рр., опираючись на марксистсько-ленінське вчення про державу і виключно її класову природу, фактично вперше в радянській історіографії встановив, що виникнення Давньоруської держави відбулося в результаті довготривалого процесу соціально-економічного розвитку східного слов'янства та було наслідком важливих зрушень в економічному розвитку і соціальних взаємовідносинах, наслідком розкладання первіснообщинного ладу і формування класового суспільства [11]. Тим самим вчений показав, що утворення Давньоруської держави, поряд з утворенням класового суспільства,

стало не дрібною подією в політичному житті Подніпров'я і Приильмення (як це зображувалося в домарксистській історіографії), а докорінним зрушенням в історії Східної Європи [12]. Наукова позиція Б.Грекова протягом 30–40-х рр. неодноразово змінювалась і відшліфовувалась. Завершального вигляду концепція ученого набула в його останній, посмертній монографії "Київська Русь" (1953 р.), де автор наголошує, що в спробах пошуку витоків Русі слід звертатися не на північ Європи, а на Середнє Подніпров'я [13].

Доволі оригінальними для того часу виявилися пошуки витоків Русі у С.Юшкова. Він зазначав, що питання походження Русі є одним з найважливіших у руській історії, але й воно і до сьогодні не розв'язане. Вчений наголошував на тому факті, що хоча в радянській історичній науці поки що не виробились загальноновизнані погляди щодо походження Русі, все ж переважна більшість сучасних радянських істориків відокремлює питання про варягів від питання про Русь, вважаючи, відповідно до висловлювань Маркса, що варяги – це нормани. На думку С.Юшкова, це значний крок вперед, і саме від розв'язання цього питання залежить вирішення проблеми виникнення Руської держави. І якщо Русь – це нормани, то які б застороги не робили радянські вчені, все ж перші державні утворення на території східного слов'янства (в тому числі й Київська держава) є норманськими. Дослідник наголошує, що роль норманських князів та їх оточення в утворенні Київської держави треба звести до мінімуму, і, по суті, мова повинна йти не про норманське завоювання, а про утвердження норманської династії [14]. Таким чином, що, не заперечуючи норманського фактора в руській історії, робиться одна з перших спроб перевести проблему до абсолютно іншої площини досліджень.

С.Юшков одним з перших в радянській історіографії звернув увагу на те, що на сьогодні немає цілісного і глибокого дослідження арабських джерел про Русь. Також історики в своєму розпорядженні мають численний новий і недосліджений археологічний матеріал, і найголовніше, на що звертає увагу дослідник, повинен відбутися перегляд бодай і старих даних на основі марксистсько-ленінської методології вчення про етногенез. Все це, на його думку, і повинно стати підґрунтям до нових висновків. Врешті, С.Юшков наголошує на тому, що питання походження Русі варто ставити інакше, оскільки тепер знімається питання про варягів. І норманісти, й антинорманісти намагалися довести більше, ніж дозволяли самі джерела. Норманісти зазвичай доводили, що не тільки варяги, а і Русь – нормани, антинорманісти – що не тільки Русь, а і варяги – слов'яни. Відтепер сила і вага доказів, що наводилися норманістами й антинорманістами, при такій постановці питання змінюються або ж вони зовсім втрачають

своє значення. Так автор спростовує силу одного з основних доказів щодо норманських імен перших князів Рюриковичів. Оскільки він визнає перших новгородських і київських князів та їх оточення варягами-норманами, збереження ними колишніх норманських імен слід вважати фактом цілком природним. Проте це зовсім не є доказом того, що Русь – це нормани. Також втрачає значення доказу і наведений норманістами перелік скандинавських слів, які увійшли до словника староруської мови. С.Юшков наголошує, що ці слова поширилися завдяки наявності норманських князів та їх оточення, але в той же час його дивує надто мала кількість цих слів (всього 17). Втрачає свою силу й уривок з найдавнішого літописного зводу про походження Русі як пізніша легенда і домисел укладача.

С.Юшков констатує, що представники як одного, так і іншого напрямку базують свої положення в основному на п'ятьох іноземних джерелах: Бертинських анналах; оповіданні Ліудпранда, єпископа Кремонського; оповіданні Іоана Дьякона "Про похід норманів у 865 році на Візантію"; свідченнях Ахмеда-Ал-Якуба-Ал-Катіба про напад Русі на Сивілію, і свідченнях Костянтина Багрянородного про назви дніпровських порогів. Проаналізувавши всі ці свідчення і критикуючи висновки норманістів, С.Юшков зазначав, що теорія норманістів, яка ототожнює Русь з норманами, визнаючи варягів норманами, є бездоказовою. Норманісти довели, що варяги – не нормани, але в той же час не довели, що нормани є Русь. Дослідник наголошує, що основою вирішення питання Русі повинен стати ґрунтовний аналіз візантійських і арабських джерел, тобто джерел тих народів, які бували в постійних торгівельних зносинах з Руссю, і що говорять про Русь як про туземне населення Східної Європи чи прямо відносять Русь до слов'ян [15]. Проаналізувавши арабські та візантійські джерела та спираючись на висловлювання С.Соловйова, В.Ключевського, М.Марра про Русь як соціальну групу, підкріплюючи це першою статтею "Руської Правди", С.Юшков приходить до висновку, що Русь – це особлива соціальна група, яка стоїть над слов'янами і взагалі над іншими групами. Руси – це купці, які скуповували товар у слов'ян і відправляли їх до хазарів або до арабів. Руси – це населення міст, якому підвладне навколишнє слов'янство. Руси збирають данину з цього слов'янства. Руси – це організатори й учасники грабіжницьких походів на Візантію і хозар, на Чорноморське і Каспійське побережжя. Руси – професійні воїни, що служили у візантійських імператорів і хозарських каганів. Руси – це організатори експедицій за рабами. Оскільки руси є жителями міст, вони не займаються землеробством, а годуються тим, що зможуть одержати від слов'ян. Будучи особливою соціальною групою, яка стояла над родовим слов'янством, руси

панували над ними. Руси разом з тим були організаторами перших держав, які виникли на території східного слов'янства. Головні центри русів розміщені на основних торгових шляхах того часу – на річках, що впадають у Чорне море, а також на берегах Чорного моря, яке дістало назву Руського. Що ж до часу виникнення цієї соціальної групи, то С.Юшков, опираючись на працю Ф.Енгельса "Походження сім'ї, приватної власності і держави", припускає, що вона могла з'явитися в період розкладу первіснообщинного ладу у східного слов'янства у другій половині VIII–IX ст. Саме тоді, як це встановлено з археологічних розкопок, у слов'янських племен відбувається другий великий поділ праці: ремесло відокремлюється від землеробства. В цей період рабство перетворюється на складову частину суспільної системи. З часом відбувається новий крок вперед у поділі праці: виділяється соціальна група купців, які займаються вже не виробництвом, а тільки обміном продуктів. Всі ці елементи, що виникли в процесі розпаду первісного суспільства – купці, воєначальники, ремісники, представники родоплемінної старшини, землевласники, що відривалися від своїх коренів у народі, роді і племені, – осідають в особливих центрах – містах. Таким чином, міське населення вбачається С.Юшкову міжплемінною групою. В міру розвитку зовнішньої торгівлі, особливо у великих або прикордонних містах, мав існувати значний прошарок іноземних купців. Такими іноземними купцями, які міцно осідали й асимілювалися з місцевими елементами на території східного слов'янства, були скандинавські, норманські торговці. Скандинавські воїни вікінги також становили значний прошарок у містах; їх часто робили своїми дружинниками князі. Немає сумніву, наголошує історик, що мова, яка почала ширитися в містах, стала відрізнятися від інших слов'янських діалектів. Вона ставала більш розвиненою, багатшою і включала в себе іноземні слова. Всі ці елементи, що осідали в містах, мали багато спільних інтересів, а отже, й потребували об'єднання. Особлива їх згуртованість, за С.Юшковим, виявлялася в тих випадках, коли вони перетворювали на данників масу слов'янських общинників, що оточували міста. З часом ці соціальні групи, які говорили особливою, багатшою мовою, мали вищу культуру, яка розвивалася під значним арабським і візантійським впливом, настільки різко почали відрізнятися від маси общинників, що їх оточувала, платила їм данину і перебувала під їхньою владою, що виникла потреба в особливій назві цих груп. Так виникає назва "Русь", яка найбільше закріпилася за групою, що осіла в Києві. Можливо, як припускає автор, ця назва не була слов'янською, а означала професійних воїнів, купців, міщан. Що ж до проблеми початкової Русі, то, безперечно, дослідник віддає перевагу півдню, оскільки процеси розпаду первіснообщинного ладу

найперше відбуваються серед південнослов'янських племен, полян, сіверян, дулібів. Саме на півдні руси виявились чисельнішими й організованішими, ніж на півночі. Саме за Кисвом і Київською землею була закріплена назва "Русь". Що ж до виникнення інших центрів Русі, то С.Юшков вирішення цієї проблеми бачить в наступному: русь осідала по всій течії Дніпра і всьому торговому шляху із "варяг в греки". Осідала вона і повсюди, де йшов процес розкладу первісно-общинного ладу. Так природно з'являється Русь у Галичині (Червона Русь) і навіть на території східного слов'янства, яка межувала з Угорщиною (Угорська Русь). Подальша трансформація назви "Русь" бачиться С.Юшкову в тому, що Київ підкорює всі інші групи русів, а також і всі племена східного слов'янства; назва "Русь" стає політико-географічною назвою Києва і Київської землі. В міру того, як відбувається остаточний розклад первіснообщинного ладу і як зникають назви племен, Руссю починає називатися вся територія східного слов'янства, яка входила до складу Київської держави. Назва "Русь" стає етноназвою.

Але концепція С.Юшкова не знайшла широкої підтримки серед науковців. Так, Б.Греков категорично не погоджувався з гіпотезою про соціальний характер походження Русі [16]. М.Державін, поділяючи з С.Юшковим погляди на механізм утворення Давньоруської держави, також категорично відкинув соціальний характер утворення Русі [17].

Чергового імпульсу становленню марксистської концепції походження Русі надали роботи Б.Рібакова. Цією проблемою він почав займатися ще в 30-ті рр., коли і вийшли його перші серйозні праці [18]. Саме тоді на території історичного ядра Давньоруської держави активно розгорнулися археологічні дослідження, тематичне спрямування яких визначалося етногенетичними інтересами Б.Рібакова. Його археологічні пошуки знаходили також підтримку в особі визначного лідера радянських медієвістів Б.Грекова, що до певної міри розв'язувало руки молодому вченому. Протягом короткого часу був зібраний значний археологічний матеріал, що відобразився в численних повідомленнях, статтях. На основі нового археологічного матеріалу, переоцінки вже відомих даних відбувається поступове руйнування, здавалося б, вивіреної і перевіреної часом концепції походження Русі.

В центр уваги Б.Рібаков ставить питання утворення давньоруської народності і Давньоруської держави, при цьому наголошує, що ні те, ні інше не може бути розглянуте без того, що таке Русь і хто такі руси [19]. Ядром Руської землі вчений вважає Середнє Подніпров'я від басейну Росі до Тясмина на правому березі Дніпра з частиною Лівобережжя, Переяславом-Руським і нижньою течією Сули, Псла і Ворскли. Це порівняно невелика область, що розміщувалась на

південній околиці родючого лісостепу, близько 180 кілометрів за течією Дніпра і 400 кілометрів завширшки. На думку Б.Рибакова, важливе значення має співвідношення назв поляни і Русь. Наслідуючи літопис, науковець стверджує, що Русь є більш пізньою назвою, яка замінює давню назву полян. На його припущення, поляни – архаїчна назва придніпровських слов'ян, які залишилися в пам'яті літописця, це великий союз слов'янських племен скіфо-сарматського часу, що мав назву "пали" – "поли" ("спали" у Плінія). Появу імені народу росів Б.Рибаков датує IV ст. нашої ери і пов'язує зі свідченням Йордана. На його думку, саме в складі лісостепових слов'янських племен, яких називали палами або полями (тимчасово, від сусідів, отримали ім'я антів), в IV ст. виокремилася плем'я "росів", що мешкали на річці Рось. Це припущення він підкріплює і археологічними знахідками. Часом трансформації назви полян у назву роси або руси слід вважати VI ст., коли після розгрому гунів відбувається формування нових союзів племен, будівництво нових міст і протистояння новим ворогам. Як наголошує Б.Рибаков, саме в цей час відбувається разюча схожість ареалу археологічної багатодружинної культури VI–VII ст. з областю "Руської землі" (у вузькому значенні). Саме тоді, в VI ст., складається міцний союз слов'янських племен, який отримує назву головного племені Русі. Територія руського союзу племен, до якого входили сіверяни, зберегла назву полян, була приблизно в 5 разів більша за територію первинного племені Русі. Русь VI–VII ст. відстояла свою незалежність від нових кочівників аварів і взяла участь у слов'яно-антському русі на Дунай. Як бачиться Б.Рибакову, протягом VII–VIII ст. відбувається поступове розширення території Русі. Проходить своєрідний процес збирання слов'янських племен у межах народження Русі. У IX–X ст. до Руської землі починають проникати загопи норманів-варягів, і одного разу за конунга Олега вони захоплюють навіть Київ. Отже, походження Русі Рибаков бачить так: "Плем'я росів або русів було частиною слов'янського масиву в I ст. нашої ери. Ім'я росів пов'язують з річкою Рось, притокою середнього Дніпра. Першим свідченням про росів можна умовно вважати розповідь Йордана про росоманів, які ворогували з Германаріхом. Обидві форми ("рос" і "рус") існували одночасно. В літописах переважає форма Русь, але в джерелах одночасно зустрічається й форма рось: "Роські письмена", "Правда роська". В VI–VII ст. в Середньому Подніпров'ї склався потужний союз слов'янських племен, іноземці називали його "Рос" або "Рус". Пам'ять про кордони цього руського союзу, як виявив Б.Рибаков, збереглася до XII–XII ст. На середину X ст. Руссю стали називатися всі східно-слов'янські землі, які платили данину Русі, та наймані загопи варягів. Об'єднання всіх східнослов'янських земель під іменем Русі проіснувало

до кін. XIV ст. і відчувалося навіть в пізніший час, незважаючи на виокремлення українців і білорусів [20].

Саме в такому канонічному вигляді концепція "Руської Землі" як початкового ядра Давньоруської держави міцно увійшла практично в усі узагальнюючі праці та підручники для середньої та вищої школи, що зумовило консервацію цієї проблематики аж до 80-х рр.

Література

1. Фомин В. В. Варяги и Варяжская Русь: к итогам дискуссии по варяжскому вопросу / В. В. Фомин. – М., 2005. – С. 184.
2. Неретина С. С. Смена исторических парадигм в СССР. 20–30-е годы / С. С. Неретина // Наука и власть : сб. ст. – М. : Изд. Института философии АН СССР, 1990. – С. 40–41.
3. Сталин И. О некоторых вопросах истории большевизма. "Письмо в редакцию журнала пролетарская революция" / И. Сталин // Сталин И. Сочинения. – М., 1951.
Т. 13. – 1951.
4. Неретина С. С. Вказана праця. – С. 42.
5. Там само. – С. 43.
6. Там само.
7. Там само. – С. 44.
8. Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) "О преподавании гражданской истории в школах СССР" // Правда. – 1934. – 16 мая.
9. Сталин И. Замечания по поводу конспекта учебника по "Истории СССР" / И. Сталин, А. Жданов, С. Киров // Правда. – 1936. – 27 января.
10. Греков Б. Киевская Русь и проблема происхождения русского феодализма у М.Н.Покровского / Б. Греков // Против исторической концепции М.Н. Покровского : сборник статей. – М. ; Л., 1939.
Ч. 1. – 1939. – С. 71–116.
11. Греков Б. Д. Очерки по истории феодализма в России // ИГАИМК. – 1934. – Вып. 72 ; Рабство и феодализм в Древней Руси // ИГАИМК. – 1934. – Вып. 86. – С. 5–66, 145–163 ; Проблемы генезиса феодализма в России // ИС. – 1934. – № 1 ; Феодальные отношения в Киевском государстве. – М. ; Л., 1935. – С. 36–37.
12. Советская историография Киевской Руси / редкол.: В. Мавродин (отв. ред.) и др. – Л., 1978. – С. 131.
13. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – Л., 1953. – С. 447–450.
14. Юшков С. В. До питання про походження русі / С. В. Юшков / відп. ред. акад. Л. А. Булаховський ; Ін-т мовознавства АН УРСР. Наукові записки. – К. : Вид-во АН УРСР, 1941.
Т. 1. – 1941. – С. 137–138.
15. Там само. – С. 138–148.
16. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М. ; Л., 1944. – С. 257.

17. Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского / Н. Державин. – М., 1944. – С. 80–85.
18. Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь / Б. А. Рыбаков // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 319–337.
19. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М., 1982. – С. 55.
20. Там само. – С. 85–90.

УДК 94:655.41(477)"1930"

В.К.Молоткіна

Політична цензура друкованих видань в радянській Україні в 1930-ті рр.

У статті показано, як здійснювався систематичний нагляд та контроль за всіма видами друкованої продукції в Україні в 1930-ті рр.
Ключові слова: бібліотека, видавництво, видавнича справа, друкована продукція, ідеологія, книгопоширення, книги, література, цензура.

В статье показано, как осуществлялся систематический надзор и контроль над всеми видами печатной продукции в Украине в 1930-е гг.
Ключевые слова: библиотека, издательство, издательское дело, печатная продукция, идеология, книгораспространение, книги, литература, цензура.

It is shown how the systematic control is realized over all kinds of printed production in Ukraine in 1930th.
Key words: library, publishing house, publishing business, printed production, ideology, books' spreading, books, literature, censorship.

В умовах формування тоталітарного суспільства сформувалась і державна цензурна структура, яка розробила цілу систему дій та заходів, спрямованих на забезпечення і обслуговування пануючої влади. У межах цієї структури здійснювався систематичний нагляд та контроль за всіма видами друкованої продукції, яка ретельно вивчалася на предмет її відповідності ідеологічній політиці держави.

Принципи роботи органів радянської цензури висвітлюються як в російській, так і в українській історіографії. Зокрема, залучивши значний новий фактичний матеріал, радянську цензурну політику та механізми масового терору в Україні дослідив С.Білокінь [1]. О.О.Ка-

ракоз [13] розкриває методи та засоби бібліотечної цензури, досліджує форми прояву цензури та її наслідки у вітчизняних публічних бібліотеках. Як об'єкт і суб'єкт політики українізації партійно-радянську пресу УСРР вивчає О.А.Коляструк [14]. Т.А.Стоян [18] висвітлює історію становлення та функціонування політичної цензури в УСРР в 1920–30-ті рр., показує специфіку ідеологічного контролю за видавництвами, літературою, творчістю письменників. Оригінальністю думки та новітніми підходами до вивчення видавничої справи відзначаються праці М.Тимошика [19, 20]. У наукових публікаціях О.Федотової [21] висвітлено діяльність державних і громадських установ, спрямовану на запровадження цензури у роботу бібліотек та видавництва України, проаналізовано інструкції, списки, правила та матеріали Головліту СРСР та Головліту УРСР. Дослідниця провела аналіз видань, що знаходились у спецфонді Книжкової палати України, за тематичною та мовною ознаками, авторською належністю.

В цій статті автор ставить завдання показати, як радянська влада здійснювала систематичний нагляд та тотальний контроль за розповсюдженням друкованої продукції в Україні в 1930-х рр.

З 1930-х рр., одночасно з розгромом "українізації" і новим сплахом ще жорстокішого, ніж раніше, терору щодо українських кадрів, посилилася політика централізації видавничої справи, цензурний контроль над словом друкованим та публічно виголошеним став надзвичайно суворим [16, с. 410]. Так, за 1931 р. Укрголовліт дав 9600 дозволів на друк різної літератури, а випущено було тільки 6116 книг [22, арк. 8].

Цензура, проти якої гостро виступали більшовики до того, як прийшли до влади, як виявилось, стала необхідною і їм. Монопартійність і утверджувана нею єдино припустима ідеологія вимагали не тільки підкорення своїм ідеям всіх громадян, але й їх активної підтримки. Тому цензура мала правити за превентивний засіб придушення будь-якої опозиційної думки в зародку, унеможливаючи таким чином поширення цієї думки серед громадськості за принципом: "Немає розголосу, немає і події". Виходячи з цього, влада перешкоджала щонайменшому розповсюдженню друком поглядів тих, хто виступав проти офіційного курсу [14, с. 46]. Радянські ідеологи прийшли до висновку, що розгортання видавничої справи в Україні має пов'язуватись виключно з триумфальним ходом радянської влади і що "процес становлення і розвитку української радянської книги характерний її тісним зв'язком з життям і боротьбою трудящих нашої країни за перемогу влади Рад, за побудову соціалізму і перехід до будівництва комуністичного суспільства" [19, с. 198].

Якщо протягом 1920-х рр. необхідність проведення вилучень пояснювалася завданнями ідеологічної боротьби, то в 1930-х рр.

переважно вилучалися твори репресованих авторів. У січні 1931 р. керівник Головліту СРСР П.Лебедев-Полянський на секретній нараді завідувачів республіканських Головлітів і облкрайлітів в установчій доповіді "Про політично-ідеологічний контроль над літературою в період реконструкції" заявив: "Якщо раніше ми зосереджували увагу на ворожих нам елементах, які знаходились поза нашими рядами, то тепер, в період розгорнутого наступу соціалізму, нам доведеться приділяти дуже багато уваги тим політичним лініям і тій ідеологічній позиції, яка розгортається в наших рядах. Нам доведеться цензурувати самих себе" [2, с. 26–27]. Вже недостатньо було шукати "відвертої контрреволюції", потрібно було не припускати жодних коливань і відхилень від генеральної лінії ЦК ВКП(б). На щит були піднесені слова тоді ще початкуючого російського газетяра С.Інгулова (пізніше провідного співробітника відділу агітації та пропаганди ЦК ВКП(б)): "Критика мусить мати наслідки – арешти, судову розправу, суворі вироки, фізичні і моральні розстріли... В радянській пресі критика – не зубоскальство, не зловтішне обивательське хихотіння, а важка тверда рука класу, яка, опускаючись на спину ворога, кришить хребет і дрібнить лопатки. "Добий його!" – ось заклик, що лунає в усіх промовах керівництва радянської держави" [10, с. 2]. Як наслідок у новій газетній дискусії початку 1930-х рр. були піддані саме такій критиці не тільки окремі московські чи українські автори, а й цілі колективи [9, с. 1–3].

З цього часу стало помітним протиставлення партійного Харкова націоналістичному Києву. Так, газета "Літературний Київ" та його редактор І.Кириленко були піддані критиці за "гіпертрофовані відомості про скрутний матеріальний стан письменників, за відсутність будь-якої класової диференціації". В "Пролетарській правді" Івана Ле було названо петлюрівцем, хоча газета потім відмовилась від такої характеристики [30, арк. 55]. Впродовж першого півріччя 1933 року за пропозицією Культпропвідділу ЦК КП(б)У було здійснено ідеологічну чистку журналів. За шкідливі націоналістичні формулювання були конфісковані 7 журналів, в яких визнано класово ворожими 70 статей. Тому склад редколегій був нестабільним – від номера до номера змінювали 2–3 осіб, знаходячи на їх місця представників партійного керівництва, які не мали жодного відношення до журналістської чи видавничої справи [7, с. 253]. Провідним органом ЦК КП(б)У "Більшовик України" від 9 серпня 1933 р. практично керувало Політбюро ЦК КП(б)У в складі М.Попова, В.Затонського, М.Кілерога, П.Любченка, А.Хвилі [23, арк. 149]. Колишні боротьбисти Є.Гірчак та А.Річицький цього ж дня секретаріатом ЦК були виведені зі складу редакції. 9 вересня 1933 р. секретаріат ЦК КП(б)У затвердив повністю оновлений склад семи літературних журналів [7, с. 253].

Нові цензори просто присікувались до формулювань. Так, парт-оглядач Чередник у доповідній записці М.Попову зауважував, що в газеті "Геть неписьменність" у статті "Радянська країна вийшла на одне з перших місць серед найкультурніших країн" нічого не було сказано про класову різницю культурного і національного питань" [28, арк. 49]. За "нечіткі, плутані і навіть хибні визначення завдань боротьби на два фронти в національному питанні" піддавались критиці журнали за 1933 р.: "Партактивіст" (№12, 13), "Молодняк" (№4, 5), "Безвірник" (№7), "Комсомолец-активіст" (№11) [29, арк. 19].

В першій половині 1930-х рр. було проведено масове обстеження якості випущених книжок. Деяких керівників видавництв звинувачували в тому, що в результаті їх "недостатньої політичної пильності до видавництв потрапляли роботи ворогів радянської влади (меншовиків, троцькістів)" [15, с. 161]. "В зв'язку з тим, що серед викритих останнього часу як буржуазних націоналістів, провокаторів та шпигунів, є чимало таких, які були авторами безпосередньо, або редакторами чи впорядниками низки творів, що їх багато є по наших бібліотеках, постала гостра потреба переглянути ці твори і визначити такі, що підлягають вилученню з книжкового обігу, зокрема з бібліотек масового користування" [31, арк. 3]. Так, занепокоєний "... загрозою повторення так званої чистки бібліотек, що проводилась в 1930–1932 рр.", коли конфісковували твори Лесі Українки, Б.Грінченка, річний комплект журналу "Критика" за 1932 р., бо у передмові брали участь "всілякі шкідники, націоналісти", у серпні 1933 р. А.Хвиля зобов'язав Головліт дати розпорядження на місця про вилучення книг Річицького, Демчука, Сліпанського. Спеціальним розпорядженням Політбюро ЦК КП(б)У від 27 березня 1933 р. було проведено вилучення всіх видань М.Скрипника із подальшою заборонаю їх продажу [24, арк. 161].

З 1933 р., коли розпочався масовий терор проти української інтелігенції, до чергових списків Головліту майже щодня вносилися нові імена [21, с. 34]. Спеціальні державні органи – Наркомос УСРР з його структурними підрозділами Головліту, ЦУД, Головополітосвіти, ДПУ та НКВС, а також партійні органи, що здійснювали цензурний нагляд, укладали за спеціально розробленою методикою різні види списків друкованих видань, так званої "ідеологічно шкідливої" літератури, яка підлягала вилученню з видавництв, книжкових складів, фондів бібліотек. Для оперативної роботи з перегляду літератури створювалися групи з партійців, а для "загального керівництва роботою по перегляду книжкового фонду бібліотек створили при НКО центральну комісію" під головуванням А.Хвилі [31, арк. 3].

Хоча 15 серпня 1934 р. нарком освіти В.П.Затонський й видав наказ №465 "Про заборону свавільного вилучення книжок", яке

охопило усі бібліотеки України, зобов'язавши "очищувачів" бібліотечних фондів повернути книги [8], та Головлітом УСРР впродовж 1934–1936 рр. було укладено кілька видів списків літератури, що вилучалась із бібліотечних фондів. Зокрема, окремі "Списки" становили 4 номери, які було покладено в основу "Зведених списків літератури, що підлягає вилученню з продажу, бібліотек та учбових закладів". До списків вносили відомості про автора, назву твору, видавництво, рік видання та мову. Як зазначив С.Білокінь, книжок, що підлягали забороні було настільки багато, що в рубриці "назва" з'явилися записи, що ніби спрощували роботу: "Всі твори, за всі роки, всіма мовами". До списків було включено імена багатьох відомих вчених та письменників: В.Дердুকівського, С.Єфремова, Й.Гермайзе, О.Вишні, О.Досвітнього, Д.Загула, М.Ірчана, С.Пилипенка, М.Скрипника, А.Шамрая, М.Яворівського, М.Драгоманова, М.Максимовича, Г.Голоскевича, Л.Курбаса, П.Христюка, Г.Чупринки, О.Шумського, Г.Холодного, М.Чеховської, Г.Епіка, Г.Косинки, Л.Старицької-Черняхівської, М.Ірчана та інших діячів культури, науки та мистецтв [1, с. 342]. Ці списки не лише свідчили про зміни, що відбулися у політичному та духовному житті України, але вони на багато років вилучали із широкого вжитку найцінніші здобутки українців, національно-культурному житті країни та відбивали хронологію арештів. Під час цілеспрямованого нищення української культури застосовувались найжорстокіші репресивно-каральні методи радянської цензури [13, с. 17–18].

3 березня 1935 р. А.Хвиля видав наказ "Про стан з вилученням класово-ворожої літератури в бібліотеках м.Києва", дозволивши знімати з роботи директорів шкіл, бібліотекарів, які не займалися очищенням фондів від "класово-ворожої літератури" [3, с. 2]. Міськвно було запропоновано протягом березня провести суцільну перевірку штату виконання наказу заступника наркома освіти. Обстеження Одеської державної бібліотеки, проведене Бібліотечним управлінням НКЮ, виявило серед каталогу твори Остапа Вишні, Г.Епіка, А.Досвітнього та іншої "класово-ворожої літератури" [4]. Газети повідомляли про те, що в школах, незважаючи на вилучення "класово-ворожої літератури", вона "... знову з'являється на полицях і розповсюджується серед учнів" [5]. Тому чи не найбільший список українських авторів, твори яких рекомендувалося повністю вилучити з бібліотечних фондів і книгарень, припадає на 1935 р. У додатку до таємної постанови ЦК КП(б)У від 19 липня 1935 р. зазначені такі автори: Борис Антоненко-Давидович, Олександр Олесь, Микола Олійник, Валеріан Підмогильний, Георгій Шкурупій, Микола Вороний, Олекса Влизько, Кость Гордієнко, Пилип Капельгородський, Василь Мисик, Григорій Епик, Микола Куліш, Кость Котко, Григорій Косинка, Петро Козланюк та інші. За цими

авторами стояв практично кращий набуток нової української літератури, створений ними за короткий період українського національного державотворення часів Української Народної Республіки [20, с. 33].

Також конфіскації підлягали книги, авторами яких були репресовані партійно-радянські керівники. Саме тому головні поповнення до спецфондів припадають на 1930-ті рр. Як стверджує О.Федотова, найбільша кількість видань потрапила до них після вигнання Л.Троцького й величезного числа процесів над опозиціонерами, оскільки у спецфондах осіла майже вся література з історії партії, видана в 1920-х рр. [21, с. 34].

Так, 15 лютого 1935 р. заввідділу культури і пропаганди ЦК ВКП(б) О.Отецький надіслав до обкомів та республіканських парторганізацій циркуляр, у якому запропонував партійним структурам безпосередньо керувати роботою головлітівської цензури з вилучення з бібліотек "контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської літератури", не допускаючи крадіжок та присвоєння книг [12, с. 278]. Зокрема, книгу А.Луначарського "Революционные силуэты" (1924), яка знаходилася в бібліотеках України, вилучити з обігу тому, що вона висвітлювала діяльність Л.Троцького [32, арк. 76]. 26 липня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У обговорювало питання про усунення зінов'євсько-троцькістської літератури та вирішило негайно прибрати її з бібліотек України за списками, ухваленими ЦК ВКП(б) [25, арк. 50]. Конфіскації підлягали також переклади книг, зазначених у списку авторів. 17 січня 1937 р. до спису №2 потрапило 107 назв книг "ворогів народу", серед них твори А.Сенченка, М.Ірчана, Г.Епіка, Г.Косинки, М.Яворського, С.Пилипенка, А.Ніковського, В.Поліщука. Деякі книги підтягали конфіскації через те, що передмову до них писали М.Зеров, А.Приходько [18, с. 242].

31 серпня 1938 р. Головліт надіслав список №1 про вилучення літератури, автори якої є "ворогами народу". Він нараховував 22 роботи В.П.Затонського ("Забезпечити провідну роль вчителя" (1934); "Національна проблема на Україні" (1927); "Про вчителя та школу" (1935) та "... всі інші твори зазначеного автора також шкідливі"), 43 книги М.М.Попова ("Мелкобуржуазные антисоветские партии" (1924); "О националистических уклонах в рядах украинской парторганизации и задачах борьбы с ними" (1933)), 23 праці О.О.Рекіса, промови і брошури З.А.Ашраф'яна [26, арк. 268]. Станом на 19 вересня 1938 р. Головліт отримав завізовані списки №2–9 [26, арк. 268]. Зокрема, у списку №4 була представлена навчальна література. Через наявність творів "ворогів народу" І.Микитенка та І.Кириленка підлягали вилученню "Літературна читанка для III класу" (Київ–Одеса, 1937) та "Літературна читанка для IV класу" (Київ–Одеса, 1937), автором яких був

М.М.Миронов. Вилучалися книги І.Капустянського ("Валеріан Поліщук". – Х., 1925), П.Ю.Волобуєва ("Політехнічне виховання в дошкільній установі". – Х., 1931), тому що там згадувалися прізвища М.Скрипника, М.Яворського [27, арк. 135]. Конфіскації підлягали твори М.С.Волобуєва, В.Ф.Дурдуківського, П.П.Блонського, І.А.Палунського [26, арк. 226, 229]. Книга історика М.Рубача про М.Скрипника, яка вийшла у 1932 р. [17], супроводжувалася головлітвівським висновком: "Автобіографія ворога М.Скрипника на с. 9–22" [26, арк. 414]. 15 вересня 1938 р. у списку № 6 була книга "Зустріч любимого наркома", яку видали у Харкові в 1936 р., а вилучили її через "... портрети ворогів народу: Постишева, Балицького, Амеліна, Якіра, Єгорова" [26, арк. 210]. Не уникла репресії книга А.Хвилі "Декада українського мистецтва в Москві", опублікована у 1936 р., тому що, крім її автора, "ворогом народу" був І.Микитенко.

Через передмову і примітки, написані А.Крушельницьким, був конфіскований відомий твір М.Коцюбинського "Тіні забутих предків" (Х., 1929) [26, арк. 400]. Звісно, масовому вилученню підлягали й власні книги А.Крушельницького. У списку, затвердженому політбюро ЦК КП(б)У 4 вересня 1938 р., були і праці А.Хвилі, основного ініціатора погромницько-цензорських акцій на межі 1920–1930-х рр. [11, с. 410]. У листопаді 1938 р. з'явилися списки №10 та №15 з доповненнями книг А.Хвилі та його передмовами. Вони були списані "як макулатура". Така сама доля спіткала книги П.Христюка, О.Триліського, К.В.Сухомлина, колишнього боротьбиста В.І.Атаманюка, оскільки головлітвівський цензор визнав його "ворогом-націоналістом" [26, арк. 192]. Конфіскація літератури, авторами якої були репресовані "вороги народу", продовжувалася в 1939 р. [27, арк. 10–11].

Хоча в директиві ЦК ВКП(б) від 9 грудня 1937 р. й розглядалися питання безсистемного вилучення літератури, зазначалося, що "на місцях превалює шкідницький підхід стосовно масового очищення фондів" [6, с. 311]. За цією постановою були терміново припинені всі заходи з перегляду книжкового складу бібліотек та книгарень, а також заборонені будь-які вилучення літератури за старими списками, до ряду відповідальних осіб вжито суворих мір адміністративного, судового й партійного покарання. Та, незважаючи на проведені акції щодо згорання знищення вже вилучених видань, ідеологічні перевірки 1920–1930-х рр. значно спустошили бібліотечні фонди країни [21, с. 34].

У своїй більшості вилучені книги розброшуровувалися й здавалися як утиль на паперові фабрики для переробки. Тільки один примірник приречених видань відсилався до спецфондів окремо визначених наукових бібліотек [21, с. 36].

Видавців і авторів за найменші, справжні або уявні, відхилення від настанов чекали звільнення з роботи, ув'язнення або заслання, а пізніше, зокрема в 1934 і 1937–1939 рр., також і розстріли. Жертвами терору стали заслужені для українського книговидавництва діячі: Гнат Хоткевич, Іван Лизанівський, Сергій Пилипенко, Антін та Іван Крушельницькі і багато інших. Багато видань, готових до друку, було знищено, знищено й цілі тиражі численних книг: далеко неповний список таких видань, складений Наталею Полонською-Василенко, включає 35 назв [16, с. 410].

Починаючи з кінця 1930-х рр., Головліт постійно проводить огляди видавничих версток, результати яких у письмовому вигляді передавалися до ЦК Комуністичної партії. Таким способом продовжувалися пошуки ворожої пропаганди, відстежувалися "неправильні" чи "помилкові" думки науковців, прорахунки й політична незрілість видавців. Новоявлені цензори з хворобливою підозрілістю, абсурдною прискіпливістю шукали "загрожуючий безпеці держави" негатив [20, с. 33–34].

Отже, радянська влада в 1930-х рр. організувала за розповсюдженням друкованої продукції в Україні тотальний контроль. Спеціальні державні органи – Наркомос УСРР з його структурними підрозділами Головліту, ЦУСД, Головополітосвіти, а також ДПУ та НКВС та партійні органи – здійснювали цензурний нагляд, укладали за спеціально розробленою методикою різні види списків так званої "ідеологічно шкідливої" літератури, яка підлягала вилученню з видавництва, книжкових складів, фондів бібліотек та конфіскації. Вилучалися твори "ворогів" радянської влади – меншовиків, троцькістів". Також конфіскації підлягали книги, авторами яких були репресовані партійно-радянські керівники. У період "великої чистки" 1936–1938 рр. основний тягар з вилучення друкованої продукції "ворогів народу" ліг на Головліт.

Література

1. Білокінь С. Масовий терор як засіб управління в СРСР (1917–1941 рр.) / С. Білокінь. – К., 1999. – 447 с.
2. Блюм А. В. Советская цензура в эпоху тоталитарного террора. 1929–1953 / А. В. Блюм – СПб., 2000. – 312 с.
3. Бюлетень НКО УСРР. – 1935. – № 9. – Арт. 36. – С. 2.
4. Бюлетень НКО УСРР. – 1935. – № 51. – Арт. 37.
5. Гольберг Д. Ворожі твори в шкільних бібліотеках / Д. Гольберг // Комсомолец України. – 1934. – 16 листопада.
6. Декреты Советской власти. – М. : Политиздат, 1975. Т. 7. – 1975. – С. 311.

7. Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938) / Г. Єфіменко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2001. – 304 с.

8. Збірник наказів НКО УСРР. 1934. – К., 1934.

9. Земляний А. Дати більшовицьку відсіч опортуністичній ревізії науки Маркса–Леніна–Сталіна про пресу / А. Земляний та ін. // Червона преса. – 1931. – № 35. – С. 1–3.

10. Ингулов С. Критика не отрицающая, а утверждающая / С. Ингулов // Красная нива. – 1928. – № 19. – С. 7–11.

11. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. – 520 с.

12. История советской политической цензуры : документы и комментарии / сост. Т. М. Горяева. – М., 1997. – 672 с.

13. Каракоз О. О. Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.08 "Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство" / Каракоз О. О. – К., 2006. – 25 с.

14. Коляструк О. А. Преса УСРР в контексті політики українізації : дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01 / Коляструк Ольга Анатоліївна. – К., 2003. – 275 с.

15. Назаров А. И. Очерки истории книгоиздательского дела в СССР / А. И. Назаров. – М., 1952. – 343 с.

16. Полонська-Василенко Н. Список видань Академії наук, знищених у 1930-х роках / Н. Полонська-Василенко // Книжник. – 1991. – № 4. – С. 23–25.

17. Рубич М. Шляхом заслань та боротьби : документи до життяпису М.Скрипника / М. Рубич. – Х. : Пролетар. 1932. – 191 с.

18. Стоян Т. А. Система політичної цензури в УРСР у 1920–1930 рр. / Т. А. Стоян. – К. : Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, 2010. – 480 с.

19. Тимошик М. Її величність книга. Історія видавничої справи Київського університету ім. Т.Г.Шевченка 1834–1999 / М. Тимошик. – К., 1999. – 306 с.

20. Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920–1990): ідеологічний та творчий аспекти / М. Тимошик // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 9. – С. 32–34.

21. Федотова О. Книга як об'єкт цензурної політики / О. Федотова // Вісник книжкової палати. – 2002. – № 6. – С. 30–35.

22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 166, оп. 9, спр. 1204, 102 арк.

23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 282, 217 арк.

24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 338, 179 арк.

25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 375, 146 арк.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 15, 374 арк.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 17, 253 арк.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6216, 178 арк.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6217, 43 арк.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6218, 176 арк.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6442, 206 арк.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6646, 204 арк.

УДК 94(477)"1941/1944"

Ю.І.Левченко

Історіографія окупаційного режиму в губернаторстві "Буковина" 1941–1944 рр. : аналіз робіт українських дослідників

У статті проаналізовано наукові дослідження з проблеми окупаційного режиму в Північній Буковині від 1944 р. і до сьогодення. Вперше автором зроблена спроба встановити періодизацію історіографії окупаційного режиму в губернаторстві "Буковина", а також виявити специфіку дослідження цієї проблеми на кожному етапі протягом зазначеного часу.

Ключові слова: історіографія, окупаційний режим, Північна Буковина, губернаторство "Буковина", Україна, Румунія.

В статье проанализированы научные исследования по проблеме оккупации в Северной Буковине от 1944 г. и до сегодняшнего дня. Впервые автором предпринята попытка установить периодизацию историографии оккупационного режима в губернаторстве "Буковина", а также выявить специфику исследования данной проблемы на каждом этапе в течение указанного времени.

Ключевые слова: историография, оккупационный режим, Северная Буковина, губернаторство "Буковина", Украина, Румыния.

The article analyzes the research on the problem of the occupation regime in North Bukovina from 1944 until today. The first author attempted to establish a periodization of the historiography of the occupation regime in the governorate "Bukovina", as well as identify specific studies of this problem at every stage during this time.

Key words: Historiography, the occupation regime, Northern Bukovina, governorship "Bukovina", Ukraine, Romania.

Під час Другої світової війни в 1941 р. Північна Буковина була окупована й анексована націонал-легіонерською Румунією під назвою

губернаторство "Буковина". Два роки і дев'ять місяців тривав румунський окупаційний режим, за час якого українці зазнали політики терору, масових арештів, переслідувань та тотальної румунізації.

Тема окупаційного режиму в Північній Буковині сьогодні, як і раніше, розглядається в контексті дослідження проблем Другої світової війни і, на жаль, не стала самостійною темою дослідження. Тим паче відсутні в цілому історіографічні праці з проблеми окупаційного режиму в цьому регіоні. Відзначимо, що існуючі праці з історіографії з проблеми Другої світової війни не відтворюють цього аспекту проблеми. Все це доводить, що тема історіографії окупаційного режиму в Північній Буковині є однією з актуальних тем для вивчення

Дослідження історіографії окупації Північної Буковини дозволить автору вирішити дві важливі складові проблеми, а саме: 1) встановити періодизацію історіографії окупаційного режиму Північної Буковини; 2) розкрити специфіку історіографії окупаційного режиму окремої адміністративно-територіальної одиниці, що має свої особливості.

Аналізуючи дослідження з теми, автор виділяє два основні періоди вивчення теми:

I період історіографії проблеми починається в останні роки Великої Вітчизняної війни і завершується 1991 р.;

II період історіографії бере початок з 1991 р. і триває до сьогодні.

Перший період історіографії проблеми – це праці, які були надруковані в радянський час з метою дотримання ідеологічних та загальносоюзних меж трактування окупаційного режиму, і поділяється на п'ять етапів.

Перший етап історіографії проблеми має межі 1941–1945 рр. – від початку війни до її завершення. В книгах, що з'явилися в останній рік війни, викривалися злочини фашистських загарбників на окупованих територіях України. Для Буковини такою стала книга "Вільна Буковина" [1], написана до першої річниці визволення. З її сторінок дізнаємося про перше "радянське" осмислення того, що відбувалося на окупованій території Північної Буковини. Так, ми дізнаємося про час окупації – 33 місяці, а також те, що на території Північної Буковини окупантами вважали як німців, так і румунів. Все вищесказане розкривається наступним чином: "Понад 33 місяці румуно-німецькі кати глумилися над нами" [1, с. 5]; "Румунська сигуранца та німецьке гестапо лютували на Буковині" [1, с. 16]. А сам окупаційний режим показано в публіцистичному стилі: "Захопивши Північну Буковину в липні 1941 р., німецько-фашистські мерзотники та їх румунські поплічники кинули нас у рабство" [1, с. 5]. В перший період головною ознакою розкриття окупаційного режиму була описовість злочинів окупантів.

Джерелами політики окупаційного режиму на теренах Північної Буковини є газета "Буковина" (Буковина) – офіційний вісник окупаційної влади, – яка виходила протягом всього періоду окупації 1941–1944 рр. На її шпальтах містилися накази окупаційного управління, повідомлення про стан економіки, сільського господарства та культури в губернаторстві "Буковина". Також були розповсюджені загальнорумунські газети, такі як "Універсул" (Universul) та "Тімпул" (Timpul), в яких публікувалися статті, присвячені стану румунської влади на території Буковини. Після визволення Північної Буковини у квітні 1944 р. відновлюється видання газети "Радянська Буковина", в якій викривалися "нелюдський режим окупантів їх звірства" та інформація про пограбування окупантам Буковини.

Другий етап починається з другої половини 40-х рр. і триває до середини 60-х рр. ХХ ст. Основні праці цього періоду: М.Карпенка "Що дала Радянська влада трудящим Буковини" [2], Д.Гапія "Соціалістичні перетворення на Буковині" [3], І.Компанійця "Боротьба за Радянську владу на Буковині" [4], П.Поустовського "Культурное строительство в Буковине за годы советской власти (1940–1950 гг.)" [5], І.Фесенка "Розцвітає Буковина під зорею Радянської влади" [6], А.Чернушенка "Борьба трудящихся Черновицкой области против немецко-фашистских оккупантов в период Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.)" [7] та колективна праця "Буковина: її минуле і сучасне" [8].

Праці М.Карпенка, Д.Гапія, І.Компанійця, Г.Поустовського та І.Фесенка присвячені розкриттю питань: відбудови краю, пропаганді соціалістичних перетворень та досягнень Північної Буковини в повоєнні роки. Для всіх цих досліджень притаманний принцип вивчення окупаційного режиму як періоду "тяжкого рабства" [3, с. 18; 6, с. 25] та "кривавого терору" [4, с. 55]. Так, у праці М.Карпенка окупація описується публіцистично: "... дні німецько-румунської окупації були страшніші за татарську й турецьку неволю" [2, с. 13]. Головними окупантами Буковини вищезгадані автори визнають німців, а румунам дістається роль помічників: "німецько-фашистські загарбники і їх румунські підручні" [3, с. 18]. В ідеологічно-публіцистичному стилі показані роки окупації Д.Гапієм та І.Фесенком: "поміщики... захопили кращі землі, а... капіталісти повернулися на фабрики і заводи" [3, с. 18; 6, с. 25]. В такому ж стилі Д.Гапій, І.Компанієць та П.Паустовський розкривають грабунки окупантів: "німецько-румунська сарана" пограбувала колгоспи, фабрики, заводи, машино-тракторні станції, вищі навчальні заклади, технікуми, школи, бібліотеки, лікарні. "Загарбники вривалися в будинки, і квартири", "грабували дочиста мирних жителів" [3, с. 22; 4, с. 55; 5, с. 8]. М.Карпенко та І.Компанієць показують людські втрати в роки окупації. Тисячі буковинських трудящих були ув'язнені фашистськими

катами в тюрми і концентраційні табори, багато було відправлено на каторжні роботи до фашистської Німеччини. Тисячі розстріляно і повішено [2, с. 14; 4, с. 55].

Діяльності комсомольського підпілля і партизанів у роки війни присвячена праця А.Чернуценка, де в такому ж стилі показано встановлення окупаційного режиму: "... характеризовался отнятием у крестьян земли, ликвидацией всех завоеванных свобод, уничтожением национальной культуры и элементарных человеческих прав" [7, с. 9].

Багата фактами фундаментальна праця діаспорних українських науковців Д.Квітковського, Т.Бриндзана, А.Жуковського "Буковина: її минуле і сучасне". Так, період окупації має назву "другий румунський період". Окупантом Північної Буковини одноосібно визнається Румунія: "... німці не втручалися у внутрішні справи Буковини, залишаючи румунам повну свободу дії" [8, с. 410]. "Єдині зміни, що їх принесли румуни, – зазначає А.Жуковський, – полягали в погромах євреїв та нових формах боротьби проти українського населення" [8, с. 406]. А саме створення "Директорату румунізації", який змінював всі назви українських місцевостей, українські прізвища [8, с. 410]. Румунами були застосовані всі методи національного переслідування і масових вбивств проти українського та єврейського населення: реквізиція, штучний голод, масові арешти та розстріли, створення гетто і концтаборів [8, с. 406–411].

Джерелами цього етапу є збірники матеріалів Нюрнберзького процесу, які викривають змову А.Гітлера та І.Антонеску щодо вступу Румунії у війну проти СРСР, в якій Північна Буковина стала "розмінною монетою", "платежем" для Румунії за участь у війні. Ці документи були опубліковані в збірниках: Нюрнбергский процесс : в 2 т. / под ред. К. Горшенина [9, т. 1, с. 381–184] та Нюрнбергский процесс над главными немецкими преступниками : в 7 т. / под ред. Р. Руденко [10, т. 2, с. 685–699].

Сама тема окупації піднімалась у працях, присвячених висвітленню здобутків та "радянських перетворень" на території Північної Буковини. Це можна пояснити тим, що Північна Буковина була приєднана до складу СРСР тільки в 1940 р., до цього ж вона неправомірно входила до складу Румунії.

Третій етап охоплює період др. пол. 60-х рр. – поч. 70-х рр. ХХ ст. Він починається з періоду "хрущовської відлиги", під час якої було зроблено спроби подолати сталінські догмати і шаблони трактування історії, вибудувати нові концепції. В цей час побачили світ праці: О.Григоренка "Буковина вчора і сьогодні" [11], колективні праці: "Битва за Буковину" [12], "Північна Буковина: її минуле і сучасне" [13], "Історія

міст і сіл УРСР. Чернівецька область" [14] та збірник документів "Радянська Буковина. 1940–1945" [15].

Тема окупації Північної Буковини залишається в ідеологічно-публіцистичному трактуванні. Найкраще це показано в праці О.Григоренка: "... нелюдські муки і знуцання терпіло населення від загарбників. Вони намагалися зламати волю трудящих до боротьби, перетворити їх на покірних рабів" [11, с. 4]. Окупаційний режим характеризується, як "кривавий" [11, с. 33] та "жорстокий терор" [12, с. 10; 13, с. 160]. Встановлення окупаційного режиму О.Григоренко показує наступним чином: "... над Буковинським краєм спустилась темна ніч фашистської окупації" [11, с. 4]. Автори вищезгаданих колективних праць визнають Німеччину і Румунію рівноправними окупантами краю, окупанти з "німецько-фашистських" перетворюються на "німецько-румунські окупанти" [12, с. 10; 13, с. 161; 14, с. 42]. Такий стан триватиме до другого періоду історіографії. Становище радянських громадян в роки показується вже з конкретними цифрами: "...фашистская оккупация сопровождалась жестоким террором, массовыми расстрелами" [13, с. 10]. Вивезено на німецьку каторгу понад 30 тисяч, 40 тисяч знаходилося в таборах, 5 тисяч розстріляні без суду і слідства [12, с. 36].

Здобутком колективної праці "Північна Буковина: її минуле і сучасне" є введення нових історичних фактів окупації. Так, в ній згадується маніфест "про приєднання Південної Буковини до королівської Румунії". Показ політики "денаціоналізації корінного українського населення" [13, с. 162]. На завершення подаються підсумки завданих збитків окупантами: "майже 2 мільярди карбованців" [13, с. 163]. Певні відомості про окупаційний режим у Північній Буковині знаходимо в праці "Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область" [14], опубліковані в ній матеріали дають певне уявлення про окупацію області, але вони занадто розкидані та не зібрані в одній статті. Виклад матеріалу ведеться за формулою: коли окупований населений пункт – скільки вбито місцевих жителів – діяльність руху опору – дата звільнення.

Підняті питання окупаційного режиму цього етапу стали: масові вбивства радянських громадян у перші дні окупації [13, с. 160–161]; встановлення військового контролю над краєм [13, с. 160]; відмова молоді, що потрапила під окупацію, вступати до армії окупантів [12, с. 11]; нагляд за Ольгою Кобилянською окупаційною владою [15, с. 199].

Головною особливістю збірника документів "Радянська Буковина" [15] стало те що, саме в ньому вперше в науковий обіг введено документи румунського командування щодо організації окупаційного режиму в Буковині та протоколи комісії викриття злочинів окупантів на території Чернівецької області.

Четвертий етап охоплює межі поч. 70-х – перша пол. 80-х рр. XX ст. Це період "піку" "радянського трактування" окупаційного режиму в Північній Буковині. Він майже збігається із періодом "застою" і СРСР. В цей час тема окупаційного режиму в Північній Буковині розвивається далі, але поволі та з "дозволу" введення нових оцінок, висновків, фактів. Основні праці цього періоду: І.Стафійчука "Партійне і комсомольське підпілля під час німецько-румунської окупації Радянської Буковини (1941–1944)" [16], С.Комарницького "Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр." [17], І.Левіта "Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР" [18], колективна праця "Борьба трудящихся западных областей УРСР проти фашистских загарбников у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу" [19].

Із праць радянських істориків, які займалися вивченням історії Румунії під час Другої світової, найкраще висвітлено період окупації Північної Буковини Румунією у І.Левіта [18]. Він на основі румунських та радянських документів здійснив спробу показати правдивий (наскільки це було можливо за радянської ідеології. – Авт.) зміст румунської окупаційної політики на території Північної Буковини в галузях економіки, національної та культурної політики тощо.

Тематика окупації Північної Буковини подається в ідеологічному загальнорадянському баченні. Підтверджує це в своїй праці І.Стафійчук: "Ціною великих зусиль німецько-фашистським загарбникам та їх сателітам вдалося тимчасово окупувати західну частину території СРСР" [16, с. 27]. Окупаційний режим І.Стафійчук характеризує як "жорстокий" [16, с. 94], а С.Комарницький – як "кривавий" [17, с. 30]. Встановлення окупаційного режиму показується з фактичним матеріалом: "7 липня 1941 р. область загарбали німецько-румунські війська". "Відірвали від України Чернівецьку область... Вона була приєднана до Румунії як губернаторство "Буковина" [19, с. 72; 16, с. 94]. Хоча визнається факт передачі Буковини під контроль Румунії, та окупанти залишаються "німецько-румунські".

Піднятими питаннями цього етапу стали: систематичне і плано-мірне винищення населення під час окупації [16, с. 94–95; 17, с. 32–35; 19, с. 76]; грабунок румунськими офіцерами і солдатами Північної Буковини [17, с. 35]; показ окупаційного управлінського апарату [17, с. 30] та розкриття політики румунізації [17, с. 39]. І.Стафійчук та С.Комарницький подають загальні підсумки окупації: "німецько-фашистські окупанти знищили 15859 чоловік" [16, с. 76] та награвували майна на "близько 948 мільярдів лей у довоєнній валюті" [19, с. 29].

П'ятий етап має хронологічні межі 1986–1991 рр. XX ст. Це період "перебудови" в СРСР, що є періодом "гласності" – відкриття для широкого загалу раніше "заборонених" тем. Це період захисту позицій "пра-

вильності" оцінки радянського трактування історії Буковини, і зокрема окупаційного режиму. Основні праці цього періоду: М.Іванеска "Наклепки на замовлення" [20] та колективна монографія "Неспроможність буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Радянської Буковини" [21].

Так, відстоюючи правильність радянського бачення окупаційного режиму, М.Іванеско критикує українських діаспорних дослідників, називаючи фундаментальну працю "Буковина: її минуле і сучасне" – "опусом", авторів якого "зраджує" "дослідницька об'єктивність", а Д.Квітковського називає "найманцем американської агентури" [20, с. 178–181]. Колективна монографія "Неспроможність буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Радянської Буковини" стала науковою відповіддю на вплив "відкритої" інформації щодо трактування історії Радянської Буковини, із захистом тієї ж позиції "правильності" радянського трактування історії. В розділі першому "Історія спростовує "історичне право" фальсифікаторів" знаходимо спростування ідеї "історичного права" Румунії на Північну Буковину, засновану румунським істориком І.Ністором [21, с. 13–24]. Ця праця, незважаючи на агресивний виклад є цінним джерелом для розуміння та спростування зазіхань Румунії на Північну Буковину.

Другий період історіографії окупаційного режиму в Північній Буковині починається із здобуттям України незалежності, дослідження раніше "заборонених" та "замовчуваних" тем на основі вже відкритих архівних матеріалів. Це період "спроб та помилок" щодо оцінок окупації та вироблення наукових концепцій окупаційного режиму, який, в свою чергу, поділяється на два основні етапи.

Перший етап цього періоду триває протягом 1992–2000 рр. ХХ ст. і характеризується розкриттям та дослідженням "небажаних" та "замовчуваних" тем періоду окупації. Основні праці цього періоду, які відтворюють ці проблеми, є: П.Брицького "Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.)" [22], шість випусків вісника "Люди залишаються людьми" [23], три видання "Книги пам'яті України. Чернівецька область" [24], А.Дуди, В.Старика "Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944" [25], колективні праці "Буковина: історичний нарис" [26] та "Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945" [27].

В 90-ті роки науковці по-новому переоцінили історію Великої Вітчизняної війни, змінили концептуальні підходи щодо вивчення окупаційного режиму взагалі. Правдиві висновки дозволили зробити історикам архівні документи, з яких в цей час було знято гриф "секретно". Найкраще цей час охарактеризований П.Брицьким: "В наш час, коли переглядаються оцінки тих чи інших історичних явищ історії України, у деякого виникають сумніви в тому, чи був страшним окупа-

ційний режим гітлерівців. А дехто навіть починає вияснити, хто були справжніми визволителями України – німці чи більшовики" [22, с. 55].

Окупаційний режим в цей час дослідники характеризують по-різному. Так, П.Брицький характеризує як "кривавий" [22, с. 55], А.Дуда і В.Старик – "жорстокий" [26, с. 260], а В.Ботушанський – "свавільний" [25, с. 61]. Як зазначають дослідники А.Дуда, В.Старик та В.Ботушанський, захоплення Північної Буковини військами Німеччини та Румунії супроводжувався заявами, що вони "визволяють" Північну Буковину "від більшовицької неволі" [25, с. 60; 26, с. 260]. Визнається факт приєднання Північної Буковини до Румунії [22, с. 55; 25, с. 62]. Проте визнання румунів за головних окупантів ще не відбувається тому, що на даний час відчувається вплив радянської історіографії: "... гітлерівці та їх союзники встановили тут новий жорстокий окупаційний режим" [26, с. 260].

Розкритими та дослідженими питаннями окупаційного режиму на цьому етапі стали: 1) геноцид румунської воячини єврейського населення Буковини і Хотинщини. Так, за даними вісників "Люди залишаються людьми", окупанти в області убили 11293 громадян, серед яких 10892 євреї [23]; 2) початкове ставлення українського населення до встановлення румунської окупації. Так, на початку окупації після дворічного більшовицького терору буковинське громадянство досить лояльно поставилося до румунів, насамперед як спільників у боротьбі проти ненависного більшовицького ворога [25, с. 60].

Цінну інформацію має тритомне видання "Книги Пам'яті України. Чернівецька область". Окупаційний режим показано в основному за схемою: назва району Чернівецької області – дата окупації – розкриття основних злочинів окупантів – дата звільнення – якими військами і кількість їхніх втрат. В третьому томі подаються "узагальнені відомості про людські втрати Чернівецької області": кількість мирних жителів, що загинули внаслідок воєнних дій, каральних акцій, – 9783; та кількість жителів, вивезених на каторжні роботи, – 52058" [24, т. 3, с. 196–197]. 2000 року вийшов заключний том "Книги Пам'яті України" – "Безсмертя". В ній знаходимо "детальний" адміністративно-територіальний поділ "губернаторства... Буковина (район Чернівецької області – Чернівецький, Хотинський і Сторожинецький, деякі північні райони МРСР, центр – Чернівці)" [27, с. 175].

Другий етап має межі від початку ХХІ ст. і триває до сьогодення. Основні праці цього періоду: спогади Ю.Горбашевського "Битва за Буковину" [28], І.Фостія "Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні" [29], С.Комарницького "Вони наближали перемогу" [30], колективна монографія "Буковина в контексті європейських міжнарод-

них відносин" [31] та кандидатська дисертація О.Суворовцева "Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни" [32].

Спогади Ю.Горбашевського про пережиті події з власного життя в роки окупації є "живим джерелом" для дослідження окупації Північної Буковини. Так, в ній подаються цінні свідчення про окупаційний режим: "Румунія не признає советських грошей. Хто затримав румунські гроші, той щасливий"; "Антонеску – військовик, шовініст і ксенофоб. Він твердить, що українців в Румунії немає, це тільки українізовані румуни. А де є українці, їх треба вигнати. Українці стали чужими на своїй власній прадідівській землі" [28, с. 87, 79].

Окупаційний режим І.Фостій характеризує як "юридично неправний, злочинний, грабіжницький, антилюдяний" [29, с. 203], С.Комарницький – як "кривавий" [30, с. 46], а В.Ботушанський – як "суворий" [31, с. 651]. І.Фостій доводить, що головним окупантом Північної Буковини є націонал-легіонерська Румунія: "За домовленістю між Німеччиною і Румунією від 30 серпня 1941 р., Буковина, Бессарабія і Трансїстрія передавались під адміністративне управління Румунії. Отже, на Буковині і в Бессарабії німецьких окупантів можна сказати не було. Були тільки румунські. Тому термін "німецько-румунські окупанти" в даному випадку не має під собою історичного ґрунту... слід користуватися терміном "румунські окупанти", "румунська окупаційна влада" [29, с. 25].

Тематика досліджень є новою, адже розкриває проблеми, що раніше були під забороною, а саме: 1) питання колабораціонізму та її витоків на території Північної Буковини. Так, "антинародні дії сталінського тоталітарного режиму викликали почуття гіркого розчарування в соціалізмі... у поєднанні з голодним існуванням в умовах окупації, ставало базою такого явища, як колабораціонізм..." [30, с. 44]; 2) ставлення "країн заходу" до окупованої Північної Буковини [31, с. 651–653]; 3) розкриття причини геноциду та депортації буковинського єврейства [32, с. 98]; 4) експлуатація людей Північної Буковини на роботах в Румунії – детаашаментництво [29, с. 190–193].

Отже, історіографія окупаційного режиму в Північній Буковині поділяється на два основні періоди. На мою думку, їх можна представити як "фальсифікативний" та "історичної правди". В першому періоді проблема окупаційного режиму знаходилася в межах радянської ідеології, що, в свою чергу, унеможлиблювало показати об'єктивно історичну дійсність, а деякі теми, такі як: ставлення українців до окупантів в перші дні війни та колабораціонізм, взагалі були заборонені і розкривались крізь призму радянського трактування історії. В другому періоді (із зняттям заборон та відкриттям архівів) окупаційний режим

починає об'єктивно трактуватися, про що свідчать праці проаналізовані вище.

Глибоко вивчивши проблему історіографії окупаційного режиму в губернаторстві "Буковина", автором встановлено наступну її періодизацію: Перший "фальсифікативний" період триває протягом 1941–1991 рр., і поділяється на п'ять етапів: 1) 1941–1945 рр.; 2) 1946 р. – середина 60-х рр.; 3) середина 60-х – початок 70-х рр.; 4) початок 70-х рр. – 1985 р.; 5) 1986–1991 рр. Другий період "історичної правди" починається з 1991 р. і триває до сьогодні. Він поділяється на два етапи 1) 1991–2000 рр.; 2) початок XXI ст. і до сьогодні.

Автором опрацьовані наукові дослідження всіх періодів та виявлено різні тематичні напрямки, які досліджувалися українськими дослідниками від 1941 р. і до сьогодні. Так, основною проблематикою 1941–1945 рр. є викриття злочинів окупантів на захопленій території. Проблематика 1946 р. – сер. 60-х рр. XX ст. – це ідеологічна відповідність трактування окупаційного режиму "сталінському" баченню проблеми: повернення поміщиків та капіталістів, грабунок окупантами, масові розстріли та відправка на каторжні роботи, показ загальних збитків, завданих окупантами. Проблематика середини 60-х – початку 70-х рр. XX ст. характеризується відходом від "сталінського" бачення проблеми, з додаванням та оприлюдненням нових фактів окупаційного режиму. Безумовно, вони не виходили за межі радянської ідеології: масові вбивства під час встановлення окупації, встановлення військового контролю над краєм, окупаційний апарат, створення концтаборів та гетто, показ оновлених збитків. Проблематика окупаційного режиму початку 70-х рр. – 1985 р. характеризувався поглибленням вивчення всіх попередньо зазначених тем у строгих межах радянської ідеології. На думку автора, під час періоду "перебудови" – 1986–1991 рр. проблематика окупаційного режиму в Буковині ніяких нових тем не підіймала, а зводилась до захисту позиції "правильності" оцінки радянського трактування. Проблематика 1991–2000-х рр. – це етап переосмислення праць попередніх періодів та нове розуміння проблеми окупаційного режиму в Північній Буковині, відкриття та достовірні дослідження раніше замовчуваних та небажаних тем: геноцид єврейського населення Буковини, початкове ставлення українців до окупантів, політичні заяви окупантів про війну з СРСР та ін. Проблематика окупаційного режиму від початку XXI ст. і до сьогодні полягає в науковому неідеалізованому дослідженні всіх попередньо згаданих і відкритих нових питань, а саме: питання колабораціонізму, політичного становища окупованої Північної Буковини, експлуатація людей Північної Буковини на роботах в Румунії.

Перспектива використання результатів даного дослідження полягає не тільки в розробленій автором історіографічній періодизації питання окупаційного режиму в Північній Буковині, а і в тому, що історіографічна проблематика цієї теми допоможе дослідникам науково глибоко та всебічно об'єктивно розкрити специфіку діяльності окупаційної влади на території губернаторства "Буковина".

Література

1. Терещенко Л. Вільна Буковина / Л. Терещенко ; відп. ред.: Й. Луцицький, П. Канібольцький та ін. – Чернівці : Радянська Буковина, 1945. – 80 с.
2. Карпенко М. Що дала Радянська влада трудящим Буковини / М. Карпенко. – Чернівці : Радянська Буковина, 1947. – 48 с.
3. Гапій Д. Соціалістичні перетворення на Буковині / Д. Гапій. – Чернівці : Радянська Буковина, 1949. – 56 с.
4. Компанієць І. Боротьба за Радянську владу на Буковині / І. Компанієць. – К. : Державне політичне видавництво політичної літератури УРС, 1950 – 64 с.
5. Поустовский П. Культурное строительство в Буковине за годы советской власти (1940–1950 гг.) : автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. ист. наук / Поустовский П. – К., 1954. – 16 с.
6. Фесенко І. К. Розцвітає Буковина під зорею Радянської влади / І. Фесенко. – Чернівці : Обласне видавництво, 1957. – 72 с.
7. Чернущенко А. А. Борьба трудящихся Черновицкой области против немецко-фашистских оккупантов в период Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.) : автореф. дисс. ... на соиск. уч. степени канд. ист. наук / Чернущенко А. А. – Львов, 1951. Львовский государственный университет Ивана Франко.
8. Квітковський Д. Буковина її минуле і сучасне / Д. Квітковський, Т. Бриндзан, А. Жуковський. – Париж ; Філядельфія ; Дітройт : Зелена Буковина, 1956. – 966 с.
9. Нюрнбергский процесс : сборник материалов : в 2 т. / за ред. К. П. Горшенина. – М. : Юридическая литература, 1955.
10. Нюрнбергский процесс над главными немецкими преступниками: сборник материалов : в 7 т. / за ред. Р. А. Руденко. – М. : Юридическая литература, 1965–1967.
11. Григоренко О. С. Буковина вчора і сьогодні / О. С. Григоренко. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1967. – 88 с.
12. Битва за Буковину / відп. ред. М. Л. Кравчук. – Ужгород : Карпати, 1967. – 192 с.
13. Курило В. Північна Буковина її минуле і сучасне / В. Курило, М. Ліщенко, О. Романець та ін. – Ужгород : Карпати 1969. – 248 с.
14. Історія міст і сіл УРСР. Чернівецька область / відп. ред. М. В. Курло. – К., 1969. – 704 с.

15. Радянська Буковина. 1940–1945 : документи і матеріали / відп. ред. М. В. Курило. – К. : Наукова думка, 1967. – 402 с.

16. Стафійчук П. І. Партійне і комсомольське підпілля під час німецько-румунської окупації Радянської Буковини (1941–1944) / П. І. Стафійчук // Минуле і сучасне Північної Буковини. – 1972. – Вип. 1. – С. 92–105.

17. Комарницький І. С. Радянська Буковина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. / І. С. Комарницький. – К. : Наукова думка, 1979. – 136 с.

18. Левит И. Э. Участие фашистской Руминии в агрессии против СССР: истоки, планы, реализация (1.IX.1939 – 19.IX.1942) / И. Э. Левит. – Кишинев : Штиинца, 1981. – 480 с.

19. Замлинський В. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу / В. Замлинський, Б. Примеров, В. Чугаєв та ін. – Київ : Наукова думка, 1984. – 240 с.

20. Іванеско М. Наклепники на замовлення / М. Іванеско. – Ужгород, 1986. – 205 с.

21. Глуговський А. Неспроможність буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Радянської Буковини / А. Глуговський, О. Романець, П. Михайлина. – К. : Наукова думка, 1987. – 230 с.

22. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / П. П. Брицький. – Чернівці : Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича, 1995. – 114 с.

23. Люди остаються людьми. Свідетельства очевидцев : вестник. – Черновцы : Буковина, 1991. – Вип. 1. – 110 с. ; Люди остаються людьми. Свідетельства узників фашистських лагерьей – гетто : вестник. – Черновцы, 1996. – Вип. 6. – 128 с.

24. Книга пам'яті України. Чернівецька область : в 3 т. / І. Фостій, Н. Зайкіна, І. Мусієнко та ін. – Чернівці : Прут, 1994. (Серія "Книга пам'яті України").

Книга 1. – 1994. – 734 с.;

Книга 2. – 1995. – 720 с.;

Книга 3. – 1999. – 528 с.

25. Дуда А. Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944 / А. Дуда, В. Старик. – Київ ; Чернівці, 1995. – 272 с.

26. Костишин С. Буковина: історичний нарис / С. Костишин, В. Ботушанський, О. Добржанський та ін. – Чернівці : Зелена Буковина, 1998. – 416 с.

27. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000. – 873 с.

28. Горбашевський Ю. Битва за Буковину / Ю. Горбашевський. – Чернівці, 2003. – 220 с.

29. Фостій І. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні / І. Фостій. – Чернівці : Чернівецьке обласне відділення пошуково-видавничого агентства "Книга пам'яті України", 2004. – 368 с.

30. Комарницький І. С. Вони наближали перемогу / І. С. Комарницький. – Чернівці : Місто, 2005. – 272 с.

31. Ботушанський В. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин / В. Ботушанський, С. Гакман, Ю. Макар. – Чернівці : Рута, 2005. – 744 с.

32. Суворовцев О. А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни : автореф. дис. ... на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук / Суворовцев О. А. ; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006.

УДК 94(438)"19"

Ю.М.Давиденко

Діяльність польських підпільних військових організацій на території "Приєднаних земель" в 1939–1944 рр.

У статті висвітлюються основні етапи структурної розбудови підпільних військових організацій на польських землях, приєднаних до Німеччини в 1939–1944 рр. Аналізуються їх форми і методи діяльності та концепції збройної боротьби.

Ключові слова: приєднані території, рух Опору, підпільні організації, збройна боротьба.

В статье отображены основные этапы структурного развития подпольных военных организаций на польских территориях, присоединенных к Германии в 1939–1944 гг., анализируются формы, методы их деятельности, концепции их вооруженной борьбы.

Ключевые слова: присоединенные территории, движение Сопротивления, подпольные организации, вооруженная борьба.

The article covers basic stages of structural development of secret military organizations on the territories of Poland, joined to Germany in 1939–1944. The author analyses methods and forms of these organizations and conceptions of the armed struggle.

Key words: joined territories, Opposition movement, secret organizations, armed struggle.

Розпочата 1 вересня 1939 р. німецько-польська війна, що через два дні переросла в Другу світову, стала трагічною віхою в історії польського народу. Вже з перших днів окупації на теренах окупованої країни розгортається широкомасштабний рух Опору, структурною складовою якого стали військові організації, що вели активну боротьбу проти окупантів.

Зазначимо, що проблема організації та збройної боротьби військових організацій польського руху Опору знайшли своє відображення в історіографічному доробку радянської, вітчизняної та польської історичної науки [1]. Однак малодосліджуваними залишаються питання, пов'язані структурною розбудовою та діяльністю підпільних організацій і груп на польських землях, приєднаних до Рейху в період 1939–1944 рр.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу джерел, наукових праць зарубіжних та вітчизняних вчених висвітлити особливості становлення та збройної боротьби військових підпільних організацій, що діяли на теренах, приєднаних до Німеччини Помор'я, Сілезії і Великопольських земель, які стали внутрішніми провінціями Третього Рейху.

З перших днів окупації нацисти проводили політику, спрямовану на нелюдську експлуатацію і масове фізичне знищення польського населення. 8 жовтня Гітлер підписав декрет про приєднання цих земель до складу Німеччини. Їхня територія становила четверту частину території довоєнної Польщі, на якій проживало близько 8,9 млн поляків [2]. Одразу після анексії почалась конфіскація державного і приватного майна польських громадян, що супроводжувалась масовими депортаціями.

Мета політики нацистів полягала в швидкій і цілковитій германізації польського населення. З 31 травня 1941 р. на території всіх приєднаних земель запроваджуються расові закони, а через півроку був виданий декрет, який ставив усіх поляків і євреїв фактично поза законом.

У початковий період окупації у відповідь на масовий терор виникли перші розрізнені групи та підпільні військові формування у Помор'ї, Великій Сілезії та на Познанщині. Як правило, зазначені організації не мали реальних конкретних програм дій та концепцій збройної боротьби. Так, сілезька організація "Польська оборона" вбачає своє головне завдання у збройній боротьбі за відродження Польської держави. Основним завданням іншої верхньосілезької організації "Польської таємної організації повстанчої" (ПТОП) було створення шляхом збройного повстання нової Польської держави з включенням до неї споконвічних Польських земель. У Помор'ї найбільш чисельними були організації "Грюнвальд", "Сармація" та інші [3].

Більшість цих організацій, як правило, недооцінювали такого потужного ворога, як нацистський каральний апарат, не мали навичок конспіративної діяльності і були швидко знищені гестапо.

Однак на теренах "приєднаних територій" в початковий період окупації створився ряд організацій, що зуміли розбудувати свої структури і розпочати збройну боротьбу.

Серед них вагоме місце у підпільному русі посідала конспіративна військова структура "Польська організація Бойова" (ПОБ), що виникла у жовтні 1939 р. в м.Лодзі і Лодзькому воєводстві. Очолили її Н.Бартошевіч і Ф.Урбаніак [4]. Через декілька місяців вона мала досить сильні бойові відділення, до яких увійшли робітники промислових підприємств, переважно члени ППС. На початку 1940 р. головне командування ЗВЗ округу зробило спробу підпорядкувати собі ПОБ, пропонуючи її членам очолити ідеологічний напрям роботи, але цей захід виявився невдалим через сильний опір керівництва. Навесні гестапо, через провокаторів, натрапило на слід організації, а у травні–червні заарештувало майже все її керівне ядро. Уникнув арешту лише Ф.Урбаніак, який розпочав відбудовувати організаційну структуру. Він провів переговори ЗВЗ, вимагаючи від її керівництва автономії власного бюджету й окремих військових завдань. Паралельно Ф.Урбаніак розпочав переговорний процес з військовою організацією "Польська організація збройна" (ПОВ), яку створили колишні польські офіцери у жовтні 1939 р. У другій половині 1940 р. після розколу в ПОБ Ф.Урбаніак об'єднав Польську організацію Збройну, Союз Чину Збройного, а також Варшавські, Люблінський та Кілецький округи ПОБ. Нова організація отримала назву "Польська організація Збройна "Знак". Очолив її на посаді головного коменданта – Ф.Урбаніак. До головного командування увійшли начальник штабу та інформаційного відділу Р.Тулко. Також були створені так звані інженерна група на чолі з Й.Росковським та бригада "S", що мала виконувати диверсійні та бойові акції, виносити вироки колабораціоністам.

Наступним кроком у розбудові "Знаку" стало прийняття її програмних документів, зокрема Статуту, в якому зазначалась організація, що є "збройною рукою еміграційного уряду" [5]. Серед основних завдань: підготовка та організація польської громади до збройного повстання, створення бойових осередків. Статут наголошував на аполітичності "Знаку", вимагав "не втручатись до справ політико-ідеологічних", але й не допустити анархії, братовбивчої війни та комуністичного ладу. Територіальна мережа організації була поділена на округи, повіти, теренові відділи, взводи, роти, батальйони. Найкраще зорганізованими були комірки у Варшаві, Мазовії, а також в округах Лодзь, Білосток. Крім того, існували спеціальні взводи, що повинні були діяти лише під час повстання. До їх компетенції входило: захоплення

державних установ, диверсії на шляхах сполучень та промислових об'єктах. Наприкінці року "Знак" нараховувала понад 10 тис. членів.

Відмітимо той факт, що з ініціативи організації "Знак" у другій половині 1941 р. був створений політичний конспіративний союз Конференція круглого столу (КОС). До його складу увійшли шість організацій і груп, зокрема частина організації Побудка, група католицької молоді з Фронту відродження Польщі, група Залога та інші. Виникнення КОС стало результатом порозуміння з представниками Делегатури, і організація почала відігравати роль своєрідного резервного політичного осередку і займалася координацією та налагодженням політичної та ідеологічної співпраці різних організацій, аналізувала та вивчала найбільш актуальні проблеми підпільного життя краю. Так, на кінець 1941 р. КОС передав на розгляд делегатури аналітичну довідку "Про реформу нашого конспіративного життя" [6]. В ньому аналізувались діяльність підпільних груп та організацій, наголошувалось на консолідації зусиль у боротьбі з ворогом. Наступним аналогічним документом стала "Програма мінімум" від 25 лютого 1942 р. У ній були розроблені положення про вирішення суспільно-політичних, економічних та аграрних питань після визволення країни. У квітні 1942 р. в організації відбувся розкол і вона припинила своє існування.

З весни 1941 р. розпочався досить непростий період для організації, що був пов'язаний з репресіями проти керівного ядра. "Знак" розпочинає переговори з ЗВЗ про входження до її складу. Наказом командувачів ЗВЗ від 28.08.1941 р. були ліквідовані округи і територіальні структури "Знаку". Входження організації до ЗВЗ – АК тривало до другої половини 1943 р.

Також у надзвичайно складній ситуації, коли окупаційна влада посилила терор та репресивні заходи в Помор'ї, в грудні 1939 р. виникла військова організація "Гриф Кашубський" [7]. Її організатором став учитель Й.Дембек. До її складу входили представники місцевої інтелігенції, вчителі, студенти, селяни. На березень 1940 р. вона нараховувала близько 60 чоловік. Саме в цей період її керівник Й.Дембек поставив за мету, щоб "Гриф Кашубський" відіграв роль своєрідного координаційного центру руху Опору в країні. Однак на заваді цьому стали маловідомість організації та її слабка матеріально-технічна та кадрова база. Для подолання названих проблем її керівне ядро ініціювало переговорні процеси з рядом конспіративних військових груп. Так, у грудні 1939 р. відбулась зустріч Й.Дембека з керівником військової організації "Військова організація Кашубської молоді" Й.Врищем – відомим діячем національного руху на Помор'ї. Зазначена військова структура діяла на теренах Хойницького і Косцерського повітів і нараховувала близько 600 осіб, мала в своєму розпорядженні

радіостанцію. У результаті переговорів було вирішено об'єднати дві організації, обрати керівництво та розпочати створення структурно-територіальної мережі. Організація залишила стару назву групи. "Гриф Кашубський", її керівником було обрано Й.Врища, його замісником Й.Дембека. Також було створено чотири відділи – організаційний, військовий, пропаганди та адміністративний.

Як зазначають польські історики, в результаті об'єднання цих груп були закладені підвалини для формування найчисельнішої організації, що залучила до своїх лав майже всі дрібні регіональні групи Помор'я" [8].

У 1940 р. "Гриф Кашубський" поширив свій вплив на сім повітів Помор'я, його підрозділи також були створені у великих містах Торуні, Гданську. Після нападу Німеччини на СРСР 6 липня 1941 р. назву організації було змінено на "Таємна військова організація "Гриф Поморський". Зміна назви, на думку керівництва, мала важливе значення для подальшого її розвитку, бо декларувала, що з організації локальної, регіональної на цьому етапі вона трансформується у підпільну структуру, що об'єднує всі військові організації та групи Помор'я в боротьбі проти окупантів.

Однак подальший розвиток організації включав не лише зміни назви, але й вироблення нових програмних документів, що репрезентували форми і методи її підпільної та військової діяльності. У серпні 1941 р. були створені Статут і декларація "Грифу Поморського" [9]. Згідно з ними основною ідеєю організації проголошена боротьба за приєднання до Польщі її давніх земель – Східної Пруссії, Гданська, Західного і Східного Помор'я. Якщо говорити про концепцію збройної боротьби, то вона передбачала наступні напрями – залучення населення до збройної боротьби, освітницько-пропагандистська діяльність, саботаж, диверсії, накопичення зброї, а в перспективі – підняття повстання.

Відділи "Грифа Поморського" від самого моменту створення організації розпочали створення бункерів-землянок і лісових масивів Кашуб та Коцев'я. Найбільша їх кількість була збудована в Тухольських лісах – близько 50, а у цілому у своєму розпорядженні організація мала близько 200 партизанських бункерів. Як правило, при будівництві землянок використовувалась практика так званих "трійок", коли три бункери з'єднувались між собою підземними ходами і мали один спільний центральний вхід. Згідно з призначенням всі бункери поділялись на три групи: бункер для керівництва організації, резервні бункери на випадок зсуву ґрунту та бойові бункери для членів організації. До кожного бункеру прикріплені командир, заступник та три охоронці. Бойові п'ятірки трьох бункерів (15 осіб) становили

відділення. Передбачалось, що залоги бункерів будуть часто змінюватись з метою підтримання конспірації.

Досить цікавою, на нашу думку, була соціальна структура організації, що обумовлювало її ідеологічні положення. Якщо кадровий потенціал "Грифа Поморського" в основному поновлювався за рахунок народного елементу (селяни, лісники, вчителі), що були переважно позапартійні, то його керівництво схилялось до правих політичних сил країни. Це пояснювалось тим, що його представники входили до складу Стронніцтва Народового (СН). Однак, враховуючи умови конспіративної діяльності та реалій збройної боротьби, керівництво організації відійшло від програмних положень СН. Зокрема, до 1942 р. воно не підтримувало концепції "двох ворогів", а навпаки, Радянський Союз розглядався як паритетний учасник у боротьбі проти німців, поряд з Великобританією та США [10].

На початковому етапі 1941–1942 рр. "Гриф Поморський", враховуючи брак зброї, зосередив свої зусилля на просвітницько-пропагандистській діяльності, що включала в себе опір германізації, підпільне навчання молоді, підняття її морально-психологічного духу. Так, в деяких бункерах, наприклад "Королівська кам'яниця", відбувалось таємне навчання молоді, члени організації розповсюджували листівки та прокламації патріотичного змісту, допомагали членам родин заарештованих, попереджували про можливі репресії та арешти.

Також зазначимо, що з др. пол. 1941 р. значного поширення набула тактика господарського саботажу, саме на цій формі боротьби проти загарбників акцентував увагу Статут організації [11]. Всі акції саботажу поділялись на дві групи: малий саботаж (проводився переважно на підприємствах) і великий саботаж – здійснення диверсій на залізницях, військових об'єктах.

Саботажні групи були організовані комендантами міських і повітових підрозділів "Грифа Поморського". Так, на теренах Гдині комендант С.Квасневський створив дві саботажні групи. Одна з них діяла в межах міста, інша – на залізничній станції. Керівником першої був С.Трикошко, до її складу входили Ф.Гейсер, Л.Древа, Б.Петриковський. Саме вони організували акції саботажу на заводі з виробництва військового взуття. Друга група на чолі з З.Валеком діяла на залізничному вузлі. До неї входили місцеві залізничники, що псували обладнання, пускали під відкис потяги тощо. Але найбільш показові були саботажні акції, що здійснювались у Гданську. Так, 6 лютого 1940 р. групою "Грифа Поморського" під керівництвом Б.Вагнера були спалені продовольчі армійські склади.

Досить актуальним питанням для керівництва "Грифа Поморського" залишилось озброєння членів організації. Відділи "Грифа" майже

до кінця 1942 р. не мали джерел постачання зброї та амуніції. Озброєння бойових груп відбувалось за рахунок власних сил. Кожен новий член організації мав самостійно озброїти себе і зареєструвати зброю в організації. У перший період діяльності організації зброя здобувалась різними шляхами. Збирались рештки зброї довоєнної польської армії, накопичувалась мисливська зброя, бо багато учасників "Грифа" були лісниками. Важливим джерелом поповнення зброї стало також те, що після організованого німецькою владою перепису населення і примусової мобілізації до Вермахту у 1942 р. до "Грифа Поморського" розпочався приплив дезертирів, що вступали до її складу або передавали власну зброю. Також відділи організації здобували збройний арсенал шляхом нападів на військові ешелони та німецькі об'єкти, як це було у Гданську [12].

Зазначимо, що лише на 1942 р. озброєння організації покращилось і вона розпочала збройну боротьбу, яку проводили її партизанські підрозділи.

Найбільш вдалі збройні акції були здійснені групою Я.Шалевського в 1942 р., яка діяла на території Косцерського і Хойницького повітів, нараховувала 170 бійців. Саме вони зорганізували напад на підрозділи СС в навчальному таборі "Західна Прусія", а у червні 1942 р. провели диверсію на залізничній лінії Берлін–Тшев, підірвали два мости. Загалом у звіті групи зазначалось, що вона знищила близько 300 німецьких солдат та офіцерів. Цікавий і той факт, що 8 червня 1942 р. група спробувала вчинити замах на А.Гітлера, котрий мав їхати з Берліна до своєї ставки у Східній Пруссії. Активна збройна боротьба призвела до репресій проти групи. Починаючи з 1943 р. німці розпочали активну боротьбу проти організації загалом, здійснили масові арешти у її миських відділах, розпочали збройні акції і проти партизанських груп. У 1944 р. був вбитий Я.Дембек, а з травня 1943 р. було заарештовано близько 300 членів організації.

Отже, у період з 1939 до весни 1943 рр. на терені Помор'я виникла та вела активну боротьбу проти окупантів організація "Гриф Поморський". Їй вдалося організувати територіальну структурну мережу і зберегти організаційну незалежність від структур СН і АК.

Також із середин листопада 1939 р. виникають і розпочинають свою конспіративну діяльність на терені Данбровського басейну близько семи підпільних груп. Серед них Народова організація бойова, Польська організація Народова, "Перемога" та інші. Як правило, зазначені військові формування існували недовго і були знищені гестапо. Цей факт пояснюється тим, що їхнє керівництво недооцінювало професіоналізму німецьких каральних органів. Однак серед названих конспіративних військових формувань особливе місце посідала

організація "Білий орел" (БО), що в короткий термін змогла розбудувати власну структуру і розпочати активну боротьбу проти окупантів. Організація утворилася в листопаді 1939 р. в Сосновці. Її засновником був Ф.Маргош, який до війни працював інженером на вугільних копальнях в Катовіце, а з початком вересневої кампанії був мобілізований на фронт, потрапив у полон і невдовзі повернувся до міста. Саме він згуртував навколо себе державних службовців, інтелігенцію, колишніх офіцерів польської армії, вчителів місцевих гімназій, що стали своєрідним ядром організації [13]. На кінець 1939 р. осередки БО вже існували на терені всього Данбровського басейну. В грудні 1939 р. керівництво організації ініціювало перемовини з підпільними групами регіону з метою об'єднання та координації збройної боротьби проти німців. Зазначений процес тривав з грудня 1939 р. до лютого 1940 рр. Вже за перші два місяці об'єднаної акції до складу БО увійшли майже всі місцеві підпільні групи. Саме це дало змогу утворити нову організацію – Союз Білого Орла (СБО). Паралельно з цим були задекларовані програмні цілі організації. Проголошувалось, що СБО є таємною військовою організацією, яка створена для початку боротьби з окупантами за незалежність Польщі. Серед магістральних завдань, які визначило керівництво, – підготовка збройного повстання, яке планувалось підняти під час визволення країни військами союзників або ж в ході радянсько-німецького конфлікту. Що стосується соціальних пунктів програми СБО, то вони мали антисанацийне забарвлення і зазначали: "Коли Польща здобуде незалежність і в країні запанує суспільний мир, слід забезпечити в управлінні держави демократичні традиції".

Зазначимо, що до початку повстання керівництво СБО вирішило зосередити увагу на видавничо-пропагандистській діяльності серед населення регіону, особливо серед робітників. Для цього при кожному осередку організації створювались відділи пропаганди, а навесні 1940 р. розпочалось видавництво власного друкованого органу "Наші справи". Планувалось, що газета буде видаватись щотижневим накладом у кількості трьохсот примірників. Редактором газети призначили Р.Шкопа і розпочали друкувати її за допомогою ручної друкарської машинки в одній зі штолень шахти "Сатурн" у Челядьзі. Як зазначають польські історики, видання конспіративної періодики СБО було спробою політичної легітимізації організації в середовищі підпілля [14]. Аналізуючи зміст газетних матеріалів, ми можемо висвітлити певну трансформацію в її ідеологічних засадах та в концепції збройної боротьби. Зокрема, її перші випуски були присвячені аналізу діяльності довоєнного польського уряду, який піддавався нищівній критиці за вересневу катастрофу. Постійно акцентувалось, що лише уряд

В.Сікорського може визволити країну і встановити лад, підвалинами якого будуть демократичні і християнські цінності. Однак у міру розгортання підпільної боротьби газетні шпальти перетворюються на своєрідні інструкції з саботажно-диверсійної роботи. Зазначалося, "що боротьба з окупантами – це перш за все саботаж, що є найефективнішою формою боротьби з економічною і військовою могутністю Рейху". Поряд з випуском нелегальної періодики підпільна друкарня СБО видавала листівки, що поширювались серед робітників копалень. Зазначимо, що їх тираж був надзвичайно малим, близько ста екземплярів, що пояснювалось відсутністю належної видавничої матеріально-технічної бази. З весни 1940 р. постає новий етап діяльності СБО і починає розбудовуватись її організаційно-територіальна структура, яка охопила майже всю територію Данбровського басейну. Найменший осередок СБО складався з п'яти чоловік на чолі з керівником. Три-чотири осередки створюють бойові відділи, куди включалися саботажно-диверсійні, інформаційно-розвідувальні та бойові групи. Чотири відділи утворювали округ, які існували у всіх великих містах регіону. Центральним округом вважався округ Сосновиця, що складався з трьох дільниць і де базувалось головне командування організації. Найбільш важливі функції виконували саботажно-диверсійні відділи. Так, у квітні 1940 р. керівництво СБО розробляє спеціальну інструкцію з проведення саботажних акцій та диверсій. У ній зазначалося: "... основним завданням є налагодження виробництва вибухівки... Кожен член відділу повинен вміти користуватися всіма різновидами вибухівки: від гранат до саморобних бомб" [15].

До компетенцій інформаційно-розвідувального відділу відносилися питання створення нових бойових осередків, збір розвідувальної інформації про стан і розвиток промисловості в регіоні, накопичення і закупівля зброї. На кінець травня 1940 р. осередки інформаційно-розвідувальних відділів були створені на всіх великих промислових і добувних підприємствах, що спеціалізувались на забезпеченні фронту та армії. Також у складі цих відділів було створено залізничну групу, що збирала інформацію про рух потягів на залізничних станціях і передислокацію військ та техніки до Німеччини. В основному ці групи повинні були діяти під час майбутнього повстання і встановити контроль над всіма залізничними станціями, провести ряд диверсійних акцій. На кінець квітня 1940 р. процес структурної розбудови СБО майже завершився. Були створені два округи і п'ять інспекцій. На чолі кожної інспекції стояв комендант, були розроблені плани дій на час повстання і на поточний момент, запроваджена система письмової звітності про виконання саботажних та диверсійних акцій. У період червня–липня 1940 р. чисельність організації сягала 3,5 тисяч чол.

Ще одним актуальним напрямом діяльності СБО стало налагодження співпраці з найбільш впливовими військовими організаціями, що діяли в регіоні. Так СБО налагодило контакт із осередками Польських збройних сил (ПЗС) та Комендою оборонців польських (КОП), були проведені перемовини, однак до реальної співпраці справа не дійшла. Той факт, що СБО мала значний кількісний склад та розгалужену структурну мережу, вона стала об'єктом зацікавленості відповідних структур ЗВЗ. З листопада 1940 р. командування ЗВЗ регіону розпочало заходи з залучення СБО до свого складу. Відбувся ряд переговорів, однак на той період, точніше до 1941 р., керівництво СБО не прийняло жодної пропозиції ЗВЗ.

Однак, розглушена мережа організації та її пропагандистська і розвідувальна активність призвела до її часткової деконспірації і обумовила репресії з боку гестапо. Перші арешти діячів СБО розпочались у грудні 1939 р. Проте вони не мали масового характеру і торнулися лише декількох членів організації – П.Маковського, Г.Будзинського. Масові арешти розпочались перед 1 травня 1940 р., коли гестапо стало відомо, що СБО готує саботажні акції, присвячені святу 1 Травня. В результаті цього вже наприкінці місяця були заарештовані керівники організації Ф.Маргош і В.Мазур, що стало значною кадровою втратою. Нова хвиля масових арештів розпочалася в липні–грудні 1940 р. Саме в цей період гестапо завдало найбільш відчутного удару по організації, заарештувавши більше тисячі її активних членів. Все це призвело до розпаду структурної мережі СБО і частково паралізувало її діяльність. Однак в цих непростих умовах було прийнято рішення про реорганізацію СБО. Її новим керівником стає С.Зновський. На засіданні організації вирішили не вести активної боротьби та посилити конспірацію, однак кризовим станом СБО скористались відповідні структури ЗВЗ, що хотіли підпорядкувати організацію власному впливу. Відбулось декілька зустрічей, де обговорювались умови вступу, однак зазначені переговори не дали результатів, бо в травні 1941 р. гестапо заарештувало керівництво ЗВЗ округу. Травень 1941 р. – березень 1942 р. – останній період діяльності СБО, коли вона переживає глибоку організаційну та структурну кризу, викликану арештами і репресіями проти неї, а з березня 1942 р. вона входить до лав ЗВЗ.

Таким чином, незважаючи на складні умови окупаційного режиму на приєднаних територіях, де концентрувалися військові, поліцейські та адміністративні органи, підпільні військові організації зуміли розбудувати свою територіальну структуру та вели активну збройну боротьбу з окупантами.

Література

1. Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы Второй мировой войны / под ред. М. Бондаренко. – М. : Социздат, 1962. – 733 с.
2. Григорьянц Т. Ю. Оккупационная политика фашистской Германии в Польше (1939–1945 гг.): попытки германизации и колонизации "присоединённых" польских земель / Т. Ю. Григорьянц. – М. : Наука, 1990. – 222 с.
3. Парсаданова В. С. Формирование национального фронта в Польше 1944–1946 / В. С. Парсаданова. – М., 1972.
4. Gomolez L. Działania dywersyjno-partyzanckie na terenach Wielkopolski pod czas okupacji hitlerowskiej 1939–1945 / L. Gomolez. – Poznań : Wyd-wo Wyzszej Szkoły Pedagogicznej, 1962. – 346 s.
5. Archiwum Akt Nowych – AAN Sygn. 202–I, N 5–8, 29–35, 39, 40, 43–45, 508. Zespół Delegatura Rządu, na Kraj. Biuro presydialne. Poczta do Rządu.
6. Wojskowy Instytut Historyczny – (WIH) Sygn. 203-III T. 1–3. Zespół Armia Krajowa. Komenda Główna. Oddział II. Instrukcje, plany, korespondencje.
7. Jakubiak E. Zarys działalności Tajnej organizacji Wojskowej "Gryf Pomorski" / E. Jakubiak // Najnowsze dzieje Polski, 1961. – S. 114–136.
8. Hillebrandt. W. Konspiracyjne organizacje młodzieżowe w Polsce. 1939–1945 / W. Hillebrandt. – Warszawa : Książka i wiedza, 1973. – 448 s.
9. Jakubiak E. Zarys działalności Tajnej organizacji Wojskowej "Gryf Pomorski" / E. Jakubiak // Najnowsze dzieje Polski, 1961. – S. 114–136.
10. Cygański M. Polskie organizacje podziemne w Łodzi w latach 1939–1941 / M. Cygański. – Łódź : Rocznik, 1958.
T. 1. – 1958. – 356 s.
11. Ciechanowski K. Na marginesie badań nad ruchem oporu na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945 / K. Ciechanowski // Zapiski Historyczne (Toruń). – 1963.
T. XXVIII. – 1963. – 124 s.
12. Madajczyk Cz. Z zagadnień ruchu oporu na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945 / Cz. Madajczyk // Zapiski Historyczne (Toruń). – 1967. – T. XXXII. – Z. 4. – 58 s.
13. Pirko M. Z dziejów organizacji Związek Orła Białego w Zagłębiu Dąbrowskim w latach. 1939–1942 / M. Pirko // Wojskowy przegląd historyczny. – 1967. – № 4. □ – S. 213–252.
14. Lubiński L. Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945 / L. Lubiński // Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. – 1961. – № 1–2. – S. 40–61.
15. Pirko M. Z dziejów organizacji Związek Orła Białego w Zagłębiu Dąbrowskim w latach. 1939–1942 / M. Pirko // Wojskowy przegląd historyczny. □ – 1967. □ – № 4. □ – S. 213–252.

**Другий Базар 1941 р.
та його вплив на діяльність ОУН(М)**

У статті висвітлюються події вшанування 20-ї річниці розстрілу під Базаром учасників Другого зимового походу військ армії УНР та розглядаються репресії німецької окупаційної влади, які призвели до Другого Базару. Визначається, що Базарська трагедія 1941 р. стала передумовою переходу ОУН(М) на антинімецькі позиції.

Ключові слова: Базарська трагедія, Другий Базар, житомирський обласний провід ОУН(М), Центральне керівництво ОУН(М).

Статья посвящена памяти 20-летия расстрела под Базаром участников Второго зимнего похода войск армии УНР и рассмотрению репрессий немецких оккупационных властей, которые привели ко Второму Базару. Определено, что Базарская трагедия 1941 г. стала предпосылкой перехода ОУН(М) на антинемецкие позиции.

Ключевые слова: Базарская трагедия, Второй Базар, житомирский областной провід ОУН(М), Центральное руководство ОУН(М).

In this paper the author describes the events dedicated to honoring of the 20th anniversary of the execution of the Ukrainian National Republic Army soldiers near the village of Bazar. The author also studied repressions carried out by the German occupation regime which were the reason of the Second Bazar. After the Bazar tragedy in 1941 OUN(M) went over to opposition to German occupation regime.

Key words: Bazar tragedy, Second Bazar, OUN(M) leadership of Zhytomyr region, Central leadership of the OUN(M).

В історії українського визвольного руху ХХ ст. особливе місце належить трагічним подіям 21 листопада 1921 р. – розстріл більшовицькими військами під Базаром на Житомирщині 359 полонених учасників Волинської групи Другого зимового походу військ армії УНР під командуванням генерал-хорунжого Ю.Тютюнника. Базарська трагедія 1921 р., незважаючи на її драматизм, стала для майбутніх поколінь українців символом непоборності та нескореності національної ідеї. У 1941 р., в умовах розгортання чергового етапу визвольної боротьби, ОУН під проводом полковника А.Мельника виступила з ініціативою широкого вшанування 20-ї річниці "359". Проте через два десятиліття після Першого Базару настав Другий, не менш трагічний,

який став наслідком репресій німецької окупаційної влади проти самостійницького руху.

На сьогодні в історіографії Другий Базар, як і його вплив на діяльність ОУН(М), недостатньо виступав предметом спеціальних наукових пошуків і ще "чекає своїх дослідників" [1, с. 12; 2, с. 15–16]. Як правило, у більшості досліджень це питання розглядалося контекстуально – або в контексті Другого зимового походу й Базарської трагедії 1941 р. [3; 4], або ж крізь призму діяльності мельниківців та українського самостійницького руху періоду Другої світової війни загалом [5, с. 9; 6; 7; 8, с. 72–73; 9, с. 86].

Метою статті є розгляд заходів із вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії, які були ініційовані ОУН під проводом полковника А.Мельника; а також визначення впливу Другого Базару на діяльність ПУН в період Другої світової війни.

Наприкінці літа – на початку осені 1941 р. на території Житомирщини були створені обласний, ряд міських та окружних осередків ОУН А.Мельника. Обласний провід мельниківців очолив О.Яценюк ("Волинець", "Петро Марчук"), який до середини серпня 1941 р. одночасно керував відділом освіти Житомирського обласного управління, а потім, відповідно до деяких даних, став директором Житомирського учительського інституту.

У перших числах листопада 1941 р. житомирський обласний провід ОУН А.Мельника під керівництвом О.Яценюка отримав від Центрального керівництва завдання практичного втілення плану вшанування 20-ї річниці Базарської трагедії [5, с. 9; 10, с. 25]. План був розроблений 1 листопада 1941 р. на засіданні Центрального керівництва ОУН(М) на чолі з заступником голови ПУН О.Ольжичем. Активну участь в організаційному погодженні головних засад вшанування трагедії брав полковник Р.Сушко, який був безпосереднім учасником Другого зимового походу. Загалом основні положення засідання 1 листопада 1941 р. зводилися до наступного: річниця повинна бути гідним відзначенням цієї історичної дати; річниця має стати засобом подальшого укріплення українських національних настроїв на території Житомирщини; щодо німців має бути збережена певна нейтральність, оскільки до відкритої боротьби з ними ОУН ще не готова [10, с. 25].

Напередодні 20-ї річниці Базарської трагедії в українському національному середовищі, зокрема на сторінках деяких офіційних друкованих видань, які ще допускали появу статей на національну проблематику, підкреслювалася необхідність широкого вшанування цієї події. В газеті "Голос Волині" наголошувалося: "І коли загостить до нас 21 листопад, спішім усі на свято жертви. Ми наберемо там нових сил

до боротьби; у наші очі загляне наша національна гордість, що Україна має таких великих героїв, героїв Крут, Базару... У цьому дні над нашими душами кружлятиме безсмертний дух базарських лицарів..." [11, с. 1].

На сторінках газет також йшло активне обговорення можливих заходів у день річниці трагедії. Так, у київському часописі "Українське Слово" відзначалося: "Коли за 40 днів повториться двадцятий раз річниця 359, ми зобов'язані зустріти її не тільки в душевному поклоні, але й широкою маніфестацією, що буде першим всенаціональним святом вільної України. Під Базаром заходом обласного Центру в Житомирі повинно бути негайно встановлене місце, де сталася жертва. Від очевидців треба списати все відоме їм про рейд і розстріл. Окремий Комітет Базара повинен підготувати програму великого релігійно-національного свята на місці розстрілу. 21 листопада по всій Україні мають відбутися відправи у церкві, академії (концерти) та реферати. Зокрема, в школах повинно учительство розказати молоді, як її батьки вміли вмирати за неї" [12, с. 26].

Заходи, приурочені 20-й річниці Базарської трагедії, були проведені у ряді шкіл. Відповідно до архівних матеріалів, завдання провести "базарський день" отримали директори діючих шкіл на зборах у 20-х числах листопада 1941 р. у відділі народної освіти районного управління в Попільні на Житомирщині [13, арк. 35]. На необхідності широкого відзначення в українських школах Базарських подій кінця листопада 1921 р. наголошувалося й пізніше.

Серед інших заходів, які пропонувалося здійснити з метою вшанування жертв трагедії, – підготовка місця для встановлення пам'ятника. У зв'язку з цим газета "Українське Слово" писала: "Під Базаром могли б присутні на святі розпочати сипати могилу, на якій має станути монументальний пам'ятник. Конкурс на нього повинен розписати Комітет Базара, а прибуток від продажу фотопроектів, а також від фото місця розстрілу та портретів от. Тютюнника повинен іти у фонд на збудування пам'ятника" [12, с. 26]. Проте ця пропозиція залишилася нереалізованою, а меморіал на місці трагедії був відкритий лише через 59 років.

Окрім того, передбачалася організація естафетного бігу з чашею, наповненою землею із могили жертв Базарської трагедії, до Софійського собору чи Печерської лаври у Києві. Чашу із землею пропонувалося вмурувати в стіну на одному з цих храмів.

Очевидно, що як житомирський обласний провід мельниківців, так і Центральне керівництво ОУН(М) доклали максимум зусиль для організації вшанування жертв трагедії. Адже вже 8 листопада 1941 р. у Базарі на місці розстрілу розпочали насипати високу могилу [14, с.

6], а населення почало сюди сходитися ще за два дні до початку маніфестації [3, с. 14]. Серед присутніх, окрім представників Житомирщини, були делегати з сусідніх областей та інших регіонів України, зокрема з Херсонщини [5, с. 9]. За деякими ж непідтвердженими даними, у заході взяло участь близько 40 тисяч осіб [1, с. 12; 5, с. 9; 8, с. 72; 10, с. 25; 14, с. 6]. Ймовірно, що ця цифра дещо перебільшена, оскільки в одній із розповідей зазначено "про кільканадцять тисяч людей", які "їхали возами, цілими валками, ішли одинцем та групами. Ішли чоловіки, що в якийсь спосіб уникнули німецької неволі, ішли жінки, ішли діти. Зокрема, багато було молоді, а серед неї й сивоусі діди, що брали активну участь у Визвольних Змаганнях 1917–1921 рр. – старі повстанці, загартовані у боях, тверді, як їхня доля. Ішли ті всі, яких двадцять рокі[в] неволі не зігнули, не скривили їхньої душі. Ішли горді, з піднесеним чолом, рішені, в разі потреби, силою відстояти свою волю" [4, с. 223].

Відзначення 20-х роковин трагедії під Базаром розпочалося у п'ятницю 21 листопада 1941 р. об 11-й годині виступом О.Яценюка: "Друг Волинець промовою відкриває свято. Говорить з трибуни від імені безіменних борців, що двадцять років у тяжких умовах большевизму провадили боротьбу, говорить від імені тих, що за той час віддали своє життя в тюрмах, концтаборах та розстріляні були в льохах чревычайки. Говорить про великі цілі, ясні завдання, про славу, честь, про свободу. Говорить про гідне життя у власній державі, говорить про все те, для чого жили та за що гинули 359. Говорить з трибуни, а довкруги жовто-блакитні прапори й тисячі тисяч голів" [4, с. 223]. Сам О.Яценюк про свій виступ повідомляв дуже узагальнено: "Свято я відкрив короткою згадкою про героїв Другого Зимового Походу й передав під опіку українського народу могилу, якої тут 20 років не могли насипати" [14, с. 6].

На маніфестації з промовами також виступали й інші присутні, серед яких представники різних регіонів України, а священиками (за деякими даними – понад 50 осіб) була проведена панахида: "Священники, яких ми ніколи не знали в обличчя, вогненними словами кликали в ім'я Боже до боротьби за Божу правду, за свободу України..." [14, с. 6]. Завершилася маніфестація виконанням національного гімну.

21 листопада 1941 р. представники громадськості Базарського і Малинського районів Житомирської області та Розважівського району Київської області розпочали естафету передачі землі з могили учасників Другого зимового походу до Києва. Земля з могили була передана й присутнім представникам усіх українських земель [4, с. 224]. Естафетою до Києва також було відправлено лист, у якому маніфестанти висловлювали прохання "встановити цю землю перед вівтарем

Божим в Софіївському соборі, щоб вона завжди нагадувала про незабутню героїку кращих синів України" [12, с. 164].

Земля з могили учасників Другого зимового походу військ армії УНР селянами Димерського району 29 листопада 1941 р. була доставлена до Києва. Тут у відділенні поліції земля була вміщена до срібної урни, яку встановили на жовто-блакитній скатертині під українськими національними прапорами. Вранці 3 грудня 1941 р. її на зберігання до часу відкриття Софійського собору урочисто перенесли до церкви Андрія Первозванного [12, с. 164], де була відслужена панахида. Серед значної кількості присутніх на панахиді були члени ОУН(М) О.Ольжич, О.Бойдуник, генерал М.Капустянський, голова Української Національної Ради професор М.Величківський, представники Української церковної ради, Київської міської управи [6, с. 192].

Уже 21 листопада 1941 р., після закінчення маніфестації, німці почали затримувати окремих осіб, а за кілька днів після відзначення річниці Базарської трагедії, на Житомирщині, зокрема в Базарі, Коростені, Радомишлі, Житомирі, окупаційна влада розпочала масові арешти як учасників акції в Базарі, так й інших національно свідомих українців. За різними підрахунками, до кінця осені – початку грудня 1941 р. було заарештовано від понад 200 до понад 750 осіб [1, с. 12; 3, с. 16]. На нашу думку, найбільш точним у підрахунках арештованих німцями був Волинський інспекторат ОУН. Відповідно до його даних, станом на кінець листопада 1941 р. була заарештована 721 особа [10, с. 25–26], серед яких значна кількість представників ОУН як мельниківської, так і бандерівської фракцій, у тому числі провідник житомирського обласного проводу ОУН(М) Волинець [10, с. 26]. Відповідно ж до слів самого О.Яценюка, які передає О.Жданович, він був заарештований пізніше. Як відзначає О.Жданович, поручник Волинець після базарських подій вирішив піти в підпілля. Проте, повернувшись до Житомира попроситися з батьками, він був заарештований гестапо [14, с. 6].

Спочатку арештованих переважно відправляли до в'язниці у Радомишлі, пізніше – до Житомира. Більшість із них були розстріляні. Розстріли відбувалися на початку грудня 1941 р. у тодішньому передмісті Житомира на Мальованці [3, с. 16; 4, с. 225]. Так, один із розстрілів проходив 6 грудня 1941 р. [4, с. 225]. Серед інших тоді були розстріляні керівник житомирського міського проводу ОУН(М), певний час голова міського управління Житомира, Ю.Орищенко з дружиною. У цей день чотирьом особам, у тому числі О.Яценюку, вдалося врятуватися втечею [4, с. 225; 7, с. 219].

Ці трагічні події кінця листопада – початку грудня 1941 р., які стали першою масовою антимельниківською німецькою акцією [9, с. 86],

війшли в історію під назвою "Другий Базар". Очевидно, вшанування розстрілу 359 учасників Волинської групи Другого зимового походу військ армії УНР 21 листопада 1941 р. для німців було приводом для проведення масових репресій проти українського націоналістичного руху, знищення його місцевих осередків.

Водночас події Другого Базару стали для українських націоналістів, зокрема для ОУН(М), передумовою переходу на антинімецькі позиції. У зв'язку з цим О.Ольжич відзначав: "Я думаю, що Другий Базар відкриває черговий етап української революційної боротьби, що по найбільших ускладненнях мусить закінчитися створенням Самостійної Української Держави" [4, с. 226]. Уже в першій половині 1942 р., відповідно до рішень травневої конференції в Почаєві та серпневого З'їзду Українських Самостійників у Києві, ОУН під проводом полковника А.Мельника зайняла відкриту антинімецьку позицію [15, с. 4]. Безпосереднє ж збройне протистояння ОУН(М) з німцями розпочалося із січня 1943 р., коли партизанський відділ Білого здійснив напад на в'язницю в Дубно та звільнив політичних в'язнів [16, с. 18].

Відзначимо, що з новим утвердженням радянської влади могили учасників Другого зимового походу в Базарі та в інших навколишніх населених пунктах були зруйновані. А в 1952 р. на полі між селами Малі Міньки та Звіздаль, де у листопаді 1921 р. відбувся нерівний бій, було зініційовано посадку дерев [2, с. 16].

В умовах перебудови восени 1990 р. з ініціативою вшанування пам'яті жертв Базарської трагедії 21 листопада 1921 р. виступили обласні організації Житомирщини: Українська Республіканська Партія, Спілка Незалежної Української Молоді, Народний Рух України. Їх починання були підтримані на всеукраїнському рівні. До Базарської сільської ради Народицького району Житомирської області була подана заявка про проведення 25 листопада 1990 р. панахиди на місці базарських подій. Проте спроба вшанування пам'яті борців за волю України через опір радянської влади зазнала невдачі [17, с. 17–18].

Лише після проголошення державної незалежності України 24 серпня 1991 р. було віднайдено і впорядковано могили учасників Другого зимового походу, розпочалося гідне вшанування їх пам'яті. 26 серпня 2000 р. на могилах у Базарі було відкрито меморіал, який був споруджений з ініціативи голови Об'єднання колишніх вояків-українців майора доктора С.Фостуна на кошти української діаспори у Великобританії. На пілонах меморіалу викарбувано імена всіх похованих. Автор проекту – житомирський архітектор О.Борис. 11 жовтня 2002 р. на території меморіалу в кургані були перепоховані рештки 46 воїнів, які загинули 17 листопада 1921 р. у бою біля с.Звіздаль.

Отже, знаковою подією в історії українського самостійницького руху першої половини 1940-х рр. стало вшанування 20-ї річниці пам'яті учасників Другого зимового походу військ армії УНР. Захід, який був ініційований ОУН під проводом А.Мельника, засвідчив зростання національної свідомості українського населення. Водночас для німецької окупаційної влади це стало приводом для проведення масових акцій проти представників націоналістичного руху, зокрема мельниківців, для яких репресії стали важливою передумовою переходу на антинімецькі позиції.

Література

1. Брунь С. Пам'ять кличе / С. Брунь // Українське слово. – 2001. – 22–28 листопада.
2. Коцюба С. Річниця Базарської трагедії у 1941 р. / С. Коцюба // Шляхами творення української державності : матеріали регіональної науково-практичної конференції "Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 рр. (до 85-річчя Другого зимового походу)". – Житомир : ПП Євенок О. О., 2006. – С. 15–16.
3. Два Базари, 1921–1941. – Б. м., 1949. – 22 с.
4. Другий Зимовий похід : Листопадовий рейд : Базар. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 240 с.
5. Кот С. Українська Голгофа. Розгортання діяльності ОУН в окупованому Києві / С. Кот // Українське слово. – 2005. – 12–18 жовтня.
6. Відейко М. Ю. Наукова спадщина Олега Ольжича / М. Ю. Відейко, С. І. Кот. – К. : Наш час, 2008. – 239 с. – (Серія "Невідома Україна").
7. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер ; пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К. : Зовнішторгвидав України ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
8. Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. : монографія / В. М. Жилюк. – Рівне : Волинські обереги, 2008. – 308 с.
9. Киричук Ю. А. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. А. Киричук. – Львів : Добра справа, 2003. – 464 с.
10. Шумелда Я. Похід ОУН на Схід / Я. Шумелда. – Львів : Фонд духовного відродження ім. митрополита А. Шептицького, 1991. – 35 с.
11. Голос Волині (Житомир). – 1941. – 13 листопада.
12. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / упоряд. О. Кучерук. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2004. Т. 10. – Ч. 2 : Газета "Українське Слово" 1941 року. – 2004. – 304 с.
13. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області. Архівно-слідчі справи припиненого фонду, спр. 30410, 401 арк.
14. Жданович О. Петро Марчук – поручник Волинець (ОУН в Житомирі) / О. Жданович // Вільне слово. – 1992. – 8 лютого.

15. Пісецька О. Генеза українського повстанчого руху в Україні / О. Пісецька // Україна в Другій світовій війні : зб. доповідей, виголошених на перших Студійних Днях в Балтімор (Балтімор, 5–6 жовт. 1957 р.). – Балтімор, 1957. – С. 2–7.

16. Шуляк О. В ім'я правди : до історії повстанчого руху в Україні / О. Шуляк. – Роттердам, 1947. – 36 с.

17. Овсієнко В. Спогади / В. Овсієнко // Шляхами творення української державності : матеріали регіональної науково-практичної конференції "Боротьба українського народу за державну незалежність в 1917–1921 рр. (до 85-річчя Другого зимового походу)". – Житомир : ПП Євенок О. О., 2006. – С. 17–19.

УДК 94(477.51)"1941/1945":61

Є.М.Страшко, В.А.Шпитяк

Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа в період німецької окупації 1941–1943 рр.

У статті аналізується навчально-освітня політика і практика німецьких окупантів у 1941–1943 рр. на матеріалах діяльності Ніжинської фельдшерсько-акушерської школи.

Ключові слова: німецька окупаційна політика і практика, фельдшерсько-акушерська школа, міська управа, професійне навчання.

В статье анализируется учебная политика и практика немецких оккупантов в 1941–1943 гг. на материалах деятельности Нежинской фельдшерско-акушерской школы.

Ключевые слова: немецкая оккупационная политика и практика, фельдшерско-акушерская школа, городская управа, профессиональные обучения.

The paper is focused on educational policy and practice of German invaders in 1941–1943 according the materials in activity of Nizhyn midwife school.

Key words: German occupation policy and practice, midwife school, city council, professional learning.

Освітня політика німецьких окупантів на українських землях в період 1941–1944 рр. базувалася на необхідності підготовки кваліфікованої робочої сили, спеціалістів середньої та вищої кваліфікації з числа місцевого українського громадянства. Зокрема, вона передбачала часткове відродження тих навчальних закладів, які б готували

медичних працівників, необхідних для підтримки санітарного порядку у прифронтовому тилу та в окупованій зоні. До числа освітніх закладів, які з дозволу нової окупаційної адміністрації відновили свою роботу восени 1941 р., увійшла і Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа.

Зазначимо, що, крім неї, на Чернігівщині в окупаційний час працювали медична школа м.Чернігова та Прилуцька фельдшерсько-акушерська школа. Подібні навчальні заклади були створені практично в усіх областях окупованої України, сформувавши, відтак, досить потужну мережу.

В радянській історіографії освітня політика німецького окупаційного режиму на українських землях фактично не досліджувалася. З проголошенням незалежності України створилися сприятливі умови для розвитку історичної науки. Першим у вітчизняній історіографії почав вивчати цю проблему О.Потульчак. Його праця "Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.): політика і практика агресора" була видана в 1998 р. і спрямовувалася на загальне висвітлення проблеми [1, с. 3–4]. Вона не претендує на всеосяжність, проте є вагомим внеском в історичну науку.

На жаль, і понині ця тема залишається малодослідженою. А такий її аспект, як розвиток медичної освіти, взагалі не вивчений.

Тому мета нашої роботи полягає у висвітленні процесу формування і діяльності адміністративно-технічного та педагогічного персоналу Ніжинської фельдшерсько-акушерської школи в період німецької окупації (1941–1943 рр.).

Вона відновила свою роботу 23 листопада 1941 р. з дозволу фельдкомендатури м.Ніжина [2, арк. 1]. У перші два дні було сформовано адміністративно-технічний та педагогічний апарати. На посаду директора наказом коменданта призначався Д.О.Бобок. Він перебував на цій посаді протягом всього періоду окупації, за винятком декількох місяців. Натомість за його відсутності обов'язки директора виконувала завідувач навчальною частиною П.П.Балабай.

24 листопада 1941 р., директор затвердив адміністративний склад та педагогічний персонал медшколи. Адміністрація закладу була сформована з тих же працівників, що працювали у ній до війни. Це підтверджується фінансовою документацією, в якій вказано стаж роботи цих осіб. У всіх працівників, крім бібліотекаря, стаж був не менше 3-х років.

Адміністративно-технічний апарат, окрім директора і завідувача навчальної частини, складався з таких працівників: секретаря Л.М.Товстолес, бухгалтера М.І.Литвинової, бібліотекаря О.А.Балабай, завгоспа Ф.Д.Богдана, швейцара Г.І.Куранди, пічника С.А.Ручки, трьох

техробітників – З.А.Новгородської, М.Ф.Проценко, Ф.П.Луговець [3, арк. 17].

Протягом 1941–1943 рр. склад службовців фельдшерсько-акушерської школи дещо змінювався. Проте ці зміни не зачепили вище керівництво школи, а стосувалися переважно техпрацівників.

До адміністрації також відносився навчально-допоміжний персонал (лаборант – О.Є.Козлов, завідувач хімічного кабінету – П.П.Балабай, завідувач фізичного кабінету – Г.Д.Лукаш) та культурно-обслуговуючий персонал (керівник хору – О.О.Мізько). З часом з'явилися ще й такі посади: завідувач практикою – М.Ф.Лют (з 31 серпня 1942 р.), керівник оркестру – П.М.Вербицький, керівник драмгуртка, керівник танцювального гуртка і сторож.

Педагогічний персонал формувався переважно за тим самим принципом, що й адмінперсонал – на посади викладачів поверталися ті, хто працював там до війни. З 24 листопада 1941 р. розпочали роботу 18 вчителів, які здійснювали підготовку учнів з профільних та загальноосвітніх дисциплін, а саме: О.Д.Замислова, К.Ф.Духанова, Г.О.Костенецький, А.М.Соломаха, Г.Д.Лукаш, П.П.Балабай, О.А.Духанов, І.О.Крачківська, О.І.Богдан, Л.О.Ведель, В.М.Супряжинський, Т.М.Коростиленко, Є.О.Бобок, П.Ф.Тихоновський, В.С.Лях, В.І.Іваненко, М.Ф.Кривець, Є.С.Шумицька.

У такому складі педагогічний колектив розпочав навчальний процес у НФАШ. Перші зміни в ньому відбулися через декілька місяців після відновлення діяльності закладом. На початку березня 1942 р. Ніжинський відділ охорони здоров'я направив дирекції медшколи наказ з вимогою звільнити з роботи викладачів анатомії І.О.Крачківську та хірургії В.М.Супряжинського. Керуючись рішенням місцевих органів влади, вищезазначені особи були відсторонені від викладання в школі 5 березня 1942 р., після того як директор видав відповідний наказ [4, арк. 9].

Слід зазначити, що це рішення відділу охорони здоров'я не створило серйозних проблем для НФАШ. Остання мала фахівців з цих дисциплін і могла продовжувати виконувати навчальний план за рахунок навантаження додатковими годинами викладачів О.І.Богдана (анатомія) та Т.М.Користиленка (хірургія).

Але навіть ці незручності були тимчасовими, оскільки 23 березня 1942 р. директор скасував наказ про звільнення І.О.Крачківської та В.М.Супряжинського і вони знову повернулися на роботу до НФАШ. Крім того, до педагогічного персоналу приєдналися ще декілька викладачів: І.М.Зелепуха, С.І.Зелепуха та М.Ф.Лют. Всі ці кадрові ротації відбувалися за відома фельдкомендатури та з її дозволу.

27 квітня 1942 р. у медшколі з'явилися ще двоє нових викладачів: М.В.Уманська і М.С.Фролович. Таким педагогічний склад залишався

до весни 1943 р. 17 травня 1943 р. на роботу було прийнято викладача анатомії М.С.Проценка. З цього часу і до визволення м.Ніжина викладацький склад не змінювався [5, арк. 33].

Фельдшерсько-акушерська школа, розпочавши роботу в складних умовах окупаційного часу, з 18 викладачами спромоглася не лише утримати, але й збільшити кількість педагогічних робітників. На кінець 1942–1943 навчального року в медшколі працювали 24 викладачі профільних та загальноосвітніх дисциплін. Збільшення педперсоналу, на нашу думку, обумовлювалося відкриттям нових відділів (зуболікарського і фармацевтичного) в 1942 р. та необхідністю забезпечити максимально якісний рівень підготовки учнів.

Отже, НФАШ розпочала роботу з професійним складом працівників, які були ознайомлені зі своїми обов'язками. Це дозволило з перших днів відновлення роботи закладу розпочати до виконання головної мети – підготовки медичних працівників, уникнувши складних організаційних моментів. З розширенням спеціалізації школи у 1942–1943 навчальному році було прийнято на роботу декілька нових викладачів відповідно до нових дисциплін. За період 1941–1943 рр. кадровий склад школи частково змінювався, але проблем із організацією діяльності школи це не створювало. Навпаки, до роботи в школі, крім викладачів загальноосвітніх та профорієнтованих дисциплін, були залучені працівники культурно-масового сектору – керівник драматургії, керівник оркестру, керівник танцювального гуртка. Це дозволяло не лише підготувати медичних працівників, а й якісно покращити навчальний процес, надавши учням можливість проявити свої здібності і вміння в сфері фізичного та духовного розвитку.

У період німецької окупації Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа була середнім професійним навчальним закладом, метою якого була підготовка медичних працівників з середньою спеціальною освітою. Для успішного виконання цієї мети дирекцією медшколи в перші дні відновлення роботи закладом було сформовано адміністративний, педагогічний та технічний персонал. Наступним кроком стала організація та поновлення навчального процесу, рівень якого залежав як від робітників школи, так і від нової окупаційної влади.

Після відновлення роботи в кінці листопада 1941 р. Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа вже мала в своєму розпорядженні потужну матеріально-технічну та навчальну бази. У її власність перейшло все майно попереднього медично-освітнього закладу, в тому числі і приміщення, де проходили заняття. У грудні 1941 – січні 1942 рр. працівники медшколи провели облік її майна і склали детальні інвентаризаційні описи за різними категоріями. Дрібного господарчого інвентарю нарахували 35 найменувань на загальну суму 28550 крб. До цієї категорії відносилися переважно меблі: учнівські

парти, столи, шафи, стільці, кафедри, класні дошки та ін. Майно кабінету загальномедичних і клінічних дисциплін налічувало 189 найменувань і включало в себе різні медичні препарати, медичні інструменти, муляжі, прилади і т.ін. Фізичний та хімічний кабінети теж були забезпечені навчальними і наочними матеріалами, приладами, іншим устаткуванням [6, арк. 2–9].

Архівні джерела дозволяють встановити хронологічні межі навчального процесу медшколи в окупаційний період. Навчальний рік у НФАШ розпочинався 1 вересня, тривав 39 тижнів (за даними на 1942–43 навч. рік) і закінчувався в липні. Він поділявся на два півріччя (семестри). Кожен семестр, в свою чергу, поділявся на 2 чверті. Між навчальними роками, семестрами і чвертями були канікули (від 1 тижня). Семестри, як правило, закінчувалися іспитами, які показували рівень успішності учнів. За такою системою школа мала працювати протягом окупаційних років, проте, як побачимо, через різні обставини її не завжди вдавалося дотримуватися.

Підготовка медичних працівників у медшколі в окупаційну добу розпочалася у кінці листопаду 1941 р. Відповідно осінніх канікул у 1941–1942 навчальному році не було. Спроба надолужити втрачені 3 місяці через військові дії та окупацію призвела до відміни також і зимових канікул. Весняні ж відбулися згідно з навчальним планом з 2 до 8 квітня 1942 р. [7, арк. 10]. Ці дні були обрані не випадково: 5 квітня і православні, і католики святкували велике релігійне свято Пасха. Після весняних канікул навчання продовжувалося майже 3 місяці і завершилося 4 липня 1942 р. святкуванням випускного вечора.

1 вересня 1942 р. розпочався новий, 1942–1943 навчальний рік, він приніс складні випробування для керівництва та студентів школи. Перший семестр минув без особливих проблем, а в другому – зовнішні чинники суттєво погіршували навчальний процес. На 1942 р. припало 35-річчя від дня заснування медичної школи. В жовтні відбулося святкування ювілею, щоправда, свято пройшло в фінансовому відношенні досить скромно (видатки на його проведення склали всього 250 крб). Осінніх канікул, імовірно, знову не було, у всякому разі в наказах директора та інших документах такої інформації не знайдено. Зимові цього разу відбулися і тривали два тижні – з 3-го до 17-го січня 1943 р. [8, арк. 32 зв.]. До початку лютого навчання проходило за планом, але 11 лютого 1943 р. відбулися події, які поставили під питання можливість продовжити навчальний процес. Ігноруючи інтереси фельдшерсько-акушерської школи, військова адміністрація прийняла рішення розквартирувати в навчальних приміщеннях італійські військові частини.

Директор Ніжинської фельдшерсько-акушерської школи у зв'язку з цим був змушений видати наказ про часткове і тимчасове призупинення роботи закладу. Учні перших курсів відправлялися на позапланові канікули до 8 березня 1943 р. Студенти третіх курсів у цей час проходили планові практичні заняття і рішенням дирекції вони мали продовжувати навчання. Другий курс теж було направлено для проходження практики в медичні заклади Ніжина [9, арк 31 зв.].

Протягом місяця навчальний процес на другому і третьому курсах, враховуючи відсутність приміщень, відбувався в складних умовах. На першому він взагалі був унеможливлений. Проблема поновлення якісного навчання відчувалася дедалі гостріше. Але й до 8 березня 1943 р. італійські військові частини не звільнили приміщення медичної школи. Та все ж вирішити цю проблему вдалося тимчасово виконуючій обов'язки директора школи Балабай Парасці Петрівні (Д.О.Бобок розпорядженням відділу охорони здоров'я був призначений з 1 березня тимчасово виконувати обов'язки завідувача санітарної станції Ніжина). З 8 березня 1943 р., незважаючи на те, що приміщення школи не було звільнено для навчання, воно було відновлене в інших приміщеннях (місцезнаходження яких достовірно встановити не вдалося, можливо, вони розташовувалися на вул. Поштової м.Ніжина). Імовірно, тут підготовка медичних працівників продовжувалася до закінчення німецької окупації.

Ніжинській фельдшерсько-акушерській школі вдалося поновити навчальний процес, але вже з 27 березня 1943 р. у Ніжині почала поширюватися епідемія висипного тифу. Німецьке командування видало розпорядження припинити заняття в школі до 15 квітня 1943 р. [10, арк. 32 зв.]. Окремим рішенням Ніжинської міської управи учні третього курсу медшколи (можливо, другого і першого також) залучалися до боротьби з тифом. 29 березня вони разом з директором отримали інструкції в Санітарній станції і розпочали роботу. Борючись з епідемією тифу, студенти ризикували власним життям, адже їм доводилося часто контактувати з хворими і цим самим наражатися на небезпеку. На жаль, лихо не оминуло молодих медиків. Так, наприклад, під час боротьби з епідемією померла учениця 2-го курсу фельдшерсько-акушерської школи Якименко Таня. Німецькі окупанти, незважаючи на недосвідченість і недостатній теоретичний та практичний рівень підготовки студентів, продовжували експлуатувати їх в критичній епідеміологічній ситуації.

До 15 квітня 1943 р. епідемію висипного тифу не вдалося повністю подолати, і початок навчання в медичній школі переносився на 5 травня 1943 р. Завдяки самовідданій діяльності медичних працівників міста, а також учнів фельдшерсько-акушерської школи до початку

травня епідемія була подолана. З 6 травня 1943 р. навчальний процес у школі з дозволу німецького командування відновився [11, арк. 33].

Через ряд зовнішніх чинників, які негативно вплинули на діяльність фельдшерсько-акушерської школи, в другому півріччі 1942–1943 навчального року якість навчального процесу погіршилася, а сам він завершився лише 1 серпня 1943 р. З 2 серпня розпочалися літні канікули, які тривали лише 1 місяць [12, арк. 35 зв.].

Останній навчальний рік в окупаційний час школа теж планувала розпочати 1 вересня. 28 серпня 1943 р. приймальна комісія зарахувала учнями першого курсу 43 чоловік. Напевно, школа пропрацювала декілька днів у вересні, а вже 15 вересня 1943 р. радянська армія звільнила м. Ніжин, знищивши німецький окупаційний режим.

Прийом учнів до школи протягом 1941–1943 рр. здійснювався на основі вступних іспитів. Вони проводилися екзаменаційною комісією в кінці кожного навчального року. Заздалегідь працівники школи друкували об'яви про набір учнів і розповсюджували їх по Ніжину [13, арк. 25]. Бажаючі вступити до НФАШ мали подати приймальній комісії заяву на ім'я директора школи, свідоцтво про народження, атестат про середню освіту, медичну довідку про стан здоров'я, декілька фотокарток і, можливо, деякі інші документи [14, арк. 1–4].

Зарахування учнів відбувалося за результатами вступних іспитів. Наприклад, при проведенні набору учнів у 1943 р. планувалося набрати 3 групи (загалом 100 чоловік), а бажаючих вступити виявилось 200 чоловік. Всі претенденти повинні були скласти екзамени з трьох дисциплін усно (українська мова, математика, фізика) і з двох письмово (українська мова, математика) [15, арк. 1]. Крім того, учнем школи можна було стати і протягом навчального року. Особливо часто це практикувалося у 1941–1942 навчальному році, оскільки війна, окупація деструктивно вплинули на початкову організацію навчання і кількість студентів постійно змінювалася. Деякі учні покидали медичну школу через різні обставини, на їх місце приймали інших. У подальшому ця ситуація стабілізувалася.

Структура та спеціалізація фельдшерсько-акушерської школи порівняно з довоєнним часом при відновленні роботи суттєвих змін не зазнали. Тривалість навчання у школі становила 3 роки. Навчалися з 7.00 ранку (з 18 січня 1943 р.) або 8.00 ранку (з 1 вересня 1942 р.) шість днів на тиждень – з понеділка до суботи. В неділю учні відпочивали. З понеділка до п'ятниці у медшколі переважно викладалися 3 лекції (уроки) щодня, у суботу їх було переважно дві, інколи три. Тривалість однієї лекції становила 2 години.

У 1941 р. школа мала дві спеціалізації – фельдшерську справу та акушерство. Відповідно в межах кожного курсу існував фельдшерський та акушерський відділи. Відділи поділялися на групи. Зокрема, фельдшерський відділ на першому курсі мав у 1941–1942 навчальному році 3 групи ("А", "В", "С"), на другому і третьому курсах – по дві групи ("А" і "В"). Акушерський відділ мав по одній групі на першому і третьому курсах. На другому створити окрему акушерську групу, очевидно, не вдалось.

У 1942–1943 навчальному році спеціалізації школи було розширено за рахунок зуболікарської справи та фармакології. Причому зуболікарський та фармакологічний відділи були створені не лише на першому курсі (до кожного відділу було набрано по одній групі), але й на другому, де дві групи фельдшерського відділу були перепрофільовані на зуболікування та фармакологію [16, арк. 19].

Таким чином, з вересня 1942 р. Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа мала чотири спеціалізації та могла по праву називатись повнокомплектною медичною школою. Дирекція, враховуючи розширення спеціальностей, залучала на роботу медичних працівників і вчителів міста, збільшуючи викладацький склад для забезпечення якісного навчального процесу.

У 1943 р. на перший курс було набрано три групи: зуболікарську, фармацевтичну та фельдшерсько-акушерську. Всі три групи на відміну від попередніх двох наборів окупаційної доби були неуплектовані (від 13 до 17 чоловік кожна). Очевидно, наближення фронту з усіма організаційними та морально-психологічними наслідками деструктивно впливали на навчальний процес.

На основі наказів директора про прийом до медичної школи та переведення з одного курсу на інший нами була створена табл. 1 "Структура Ніжинської фельдшерсько-акушерської школи у 1941–1943 рр.". З початку відновлення роботи в фельдшерсько-акушерській школі навчалось 316 учнів. У 1942–1943 навчальному році їх кількість зростає до 327 чоловік. 1943–1944 навчальний рік планувалося розпочати з 252 учнями. Загальна ж кількість дітей, які протягом окупаційних років відвідували медичну школу, складає близько 489 чоловік. Слід враховувати, що дані були отримані на основі архівних документів шляхом підрахунків кількості студентів, які приймалися і переводилися на наступний курс. Тому динаміка в межах кожного навчального року не враховувалася.

Таблиця 1
Структура Ніжинської фельдшерсько-акушерської школи
у 1941–1943 рр.

Відділи	1941–1942 навчальний рік			1942–1943 навчальний рік			1943–1944 навчальний рік		
	I курс	II курс	III курс	I курс	II курс	III курс	I курс	II курс	III курс
Фельдшерський	3 групи "А" – (44) "В" – (43) "С" – (41)	2 групи "А" – (34) "В" – (33)	2 групи "А" – (32) "В" – (30)	-	1 група (34)	2 групи "А" – (33) "В" – (31)	1 група (13)	-?	1 група (29) ?
Акушерський	1 група (45)	-	1 група (14)	1 група (44)	1 група (30)	-		1 група (28) ?	1 група (26) ?
Зуболікувальний	-	-	-	1 група (44)	1 група (36)	-	1 група (17)	1 група (36) ?	1 група (31) ?
Фармацевтичний	-	-	-	1 група (44)	1 група (31)	-	1 група (13)	1 група (30) ?	1 група (29) ?
Всього	316 учнів			327 учнів			252 учні		

1943–1944 навчальний рік дирекція медичної школи планувала розпочати з такими відділами I курсу:

1. Зуболікарський (17 чол.).
2. Фармацевтичний (13 чол.).
3. Фельдшерсько-акушерський (13 чол.).

Щодо другого і третього курсів точних даних нам не вдалося знайти. Відомо, що за наказом №28 директора медшколи від 23 серпня 1943 р. про переведення учнів на наступний курс на другому курсі мали б навчатися такі відділи – зуболікарський (36 чол.), фармацевтичний (30 чол.), акушерський (28 чол.). Третій курс повинен був мати такі відділи – зуболікарський (31 чол.), фармацевтичний (29 чол.), фельдшерський (29 чол.), акушерський (26 чол.). Але могли відбутися певні реорганізаційні моменти у спеціалізації відділів школи, як це сталося у 1942 р. на першому та другому курсах і в 1943 на першому (об'єднання фельдшерського і акушерського відділів) [17, арк. 35 зв.].

Учнями медичної школи ставали переважно вихідці із Ніжинщини та прилеглих до неї територій. Нам не вдалося встановити, де проживали під час навчання немісцеві студенти. Гуртожитку напевне не було, адже жодної згадки в архівних документах про нього не знайдено. Можливо, приїжджі учні винаймали квартири (кімнати) у місцевого населення за певну плату або проживали у родичів.

Вік студентів фельдшерсько-акушерської школи становив від 14 до 23 років. У статевому відношенні значно переважали дівчата. У листопаді 1941 р., коли медична школа відновила свою роботу: з 316 учнів, які розпочали до навчання, було 230 дівчат (72,8%) і 86 хлопців (27,2%). По відділах ця тенденція теж спостерігалася. На фельдшерському в кінці 1941 р. частка дівчат становила 67%, хлопців – 33%. На акушерському ж навчалися лише дівчата (59 чол.). У подальші роки співвідношення кількості дівчат і хлопців змінювалося, але тенденція зберігалася.

В архівних матеріалах фонду Р-4387 "Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа в 1941–1943 рр." та інших джерелах нам не вдалося віднайти навчального плану з детальним описом предметів і кількості годин, відведених для їх вивчення. Розпочавши підготовку фельдшерів і акушерів у 1941 р., адміністрація медшколи для організації навчання, імовірно, використовувала навчальні плани попередніх, радянських часів (напевне, змінених з урахуванням "побажань" німецької влади). У кінці липня 1942 р. директор школи Д.О.Бобок направив листи до Чернігівського відділу охорони здоров'я та до Рівненського медичного відділу з проханням надіслати НФАШ навчальні плани і програми на 1942–1943 навчальний рік [18, арк. 4, 5]. Не відомо, чи було задоволено прохання Ніжинської медшколи, але у

всякому разі контроль при створенні навчальних планів здійснювався місцевими органами влади, а фельдкомендатура затверджувала їх.

У праці О.В.Потильчака "Професійне трудове навчання в Україні в період окупації: політика і практика агресора" опубліковано навчальний план Ніжинської медшколи (табл. 2), щоправда, не зазначена його хронологічна належність [1, с. 31–32]. Згідно з цим навчальним планом передбачалося 694 години занять з загальноосвітніх дисциплін і 2202 години занять з фахових дисциплін. Крім теоретичного аудиторного навчання, навчальний план передбачав проходження медичної практики.

Таблиця 2

**Навчальний план фельдшерсько-акушерської школи
м.Ніжина Чернігівської області**

№	Назва предмета	Кількість годин						Всього годин		Разом
		Курси			Тр	Пр				
		I	II	III						
		Семестри								
		1	2	3	4	5	6			
Загальноосвітні										
1.	Українська мова	56	30	-	-	-	-	86	-	86
2.	Українська література	-	-	24	34	28	26	112	-	112
3.	Німецька мова	56	60	52	64	50	52	340	-	340
4.	Математика	56	30	-	-	-	-	86	-	86
5.	Латинська мова	70	-	-	-	-	-	70	-	70
	Разом									694
Загальномедичні										
1.	Анатомія	112	44	-	-	-	-	156	30	186
2.	Гістологія	14	16	-	-	-	-	30	6	36
3.	Фізіологія людини	-	74	-	-	-	-	74	-	-
		-	16	-	-	-	-	-	16	90
4.	Фізика	50	24	-	-	-	-	76	-	-
		6	4	-	-	-	-	-	10	86

Продовження таблиці 2

5.	Хімія	40	30	-	-	-	-	70	-	-
		16	-	-	-	-	-	-	16	86
6.	Патологічна анатомія	-	30	40	-	-	-	70	-	-
		-	-	14	-	-	-	-	14	84
7.	Фармакологія та рецептура	-	70	60	-	-	-	130	-	-
		-	20	20	-	-	-	-	40	170
8.	Мікробіологія	-	26	-	-	-	-	26	-	-
		-	4	-	-	-	-	-	4	30
9.	Гігієна	-	26	-	-	-	-	26	-	-
	Разом									762
1.	Внутрішні хвороби	-	-	52	34	56	30	172	-	-
		-	-	38	34	30	30	1	132	304
2.	Фізіотерапія	-	-	-	-	-	24	24	-	-
		-	-	-	-	-	24	-	24	48
3.	Хірургія	-	-	32	34	54	30	170	-	-
		-	-	38	34	56	30	-	158	328
4.	Акушерство і гінекологія	-	-	-	30	56	36	122	-	-
		-	-	-	30	42	46	-	118	240
5.	Інфекційні хвороби	-	-	18	62	34	-	114	-	-
		-	-	8	30	36	-	-	74	188
6.	Шкіряні і венеричні захворювання	-	-	-	60	-	-	60	-	-
		-	-	-	30	-	-	-	30	90
7.	Нервові хвороби	-	-	-	-	-	60	60-	-	-
		-	-	-	-	-	12	-	12	72
8.	Дитячі хвороби	-	-	26	38	-	-	64	-	-
		-	-	-	30	-	-	-	30	94

Продовження таблиці 2

9.	Хвороба очей	-	-	-	-	20	-	20	-	-
		-	-	-	-	8	-	-	8	28
10.	Хвороби вуха, носа, горла	-	-	-	-	-	24	24	-	-
		-	-	-	-	-	18	-	18	42
	Разом	-	-	148	258	220	204	830	-	-
		-	-	84	188	172	166	-	604	1434
	Іспити	-	34	34	-	-	102	-	-	170
	Загальна кількість годин	476	544	476	544	476	544	-	-	3060

Згідно з таблицею 2 у медичній школі викладалися 24 дисципліни. Проте на основі архівних документів нам вдалося встановити, що їх кількість була значно більшою, якщо брати до уваги весь період 1941–1943 рр. Очевидно, вищенаведений навчальний план стосується 1941–1942 навчального року, адже з осені 1942 р. розширення спеціалізації школи призвело до появи нових дисциплін, а відповідно, і до збільшення їхньої кількості.

Загалом у період окупації у Ніжинській фельдшерсько-акушерській школі викладалися як профорієнтовані, так і загальноосвітні дисципліни. До перших належали анатомія, патологічна анатомія, гістологія, фізіологія людини, патологічна фізіологія, анатомо-фізіологічні особливості, фізика, хімія, органічна хімія, аналітична хімія, фармакологія та рецептура, мікробіологія, гігієна, внутрішні хвороби, фізіотерапія, хірургія, акушерство, гінекологія, інфекційні хвороби, шкірні і венеричні захворювання, нервові хвороби, дитячі хвороби, хвороби очей, вухо-горло-носові хвороби, стоматологія, орт.[опедична] стоматологія, ортопедія, ботаніка, технологія.

Загальноосвітніх дисциплін було набагато менше: українська мова, українська література, німецька мова, математика, латинська мова, фізкультура. Залежно від відділу (спеціалізації) сітка годин, що відводилась на вивчення тих чи інших дисциплін, була різною.

Щодо співвідношення між загальноосвітніми та профорієнтованими дисциплінами, то останніх у кількісному плані було майже в 5 разів більше. У погодинному навантаженні тенденція переважання фахових дисциплін, згідно з навчальним планом, опублікованим О.Потильчаком, зберігається. На фахові дисципліни виділялося 76% навчальних годин, тоді як на загальноосвітні – лише 24%. Підраховува-

лися теоретичні і практичні години сумарно, з огляду на те, що з загальноосвітніх дисциплін практичних занять не передбачалося.

Найбільше уваги в фельдшерсько-акушерській школі приділялося вивченню німецької мови. Протягом окупації вона викладалася на всіх курсах і протягом всього навчального року. Тому з точки зору забезпеченості годинами цей предмет лідирував (340 годин на рік). Інші загальноосвітні дисципліни навчальними годинами були забезпечені значно гірше. Порівняємо: сумарно на українську мову, українську літературу, математику і латинську мову виділялося лише 354 години на рік [1, с. 31]. Німецька адміністрація, яка затверджувала ці плани, керувалася лише власними інтересами і була не зацікавлена в вихованні всебічно розвиненої особистості. Її інтереси зумовлювалися насамперед практичною необхідністю поповнити втрачені та доповнити наявні трудові ресурси в умовах війни в мінімальні терміни. Тож, у першу чергу, саме ці чинники впливали на рішення окупантів під час видачі ними дозволів на відкриття чи відновлення роботи навчальних закладів.

Профільні дисципліни у Ніжинській медичній школі були забезпечені і теоретичними аудиторними годинами, і практичними. Найбільше годин виділялося на вивчення таких предметів: хірургія – 328, внутрішні хвороби – 304, акушерство і гінекологія – 240, інфекційні хвороби – 188, анатомія – 186, фармакологія та рецептура – 170 годин. На інші фахові дисципліни виділялося від 30 до 94 навчальних годин на рік [1, с. 31–32].

Крім теоретичного навчання, для другого і третього курсів передбачалось проходження практики. З навчального плану на друге півріччя 1942–1943 навчального року на 6 груп 2–3-го курсів виділялося разом 5648 годин для практики. При цьому годин теорії для всіх курсів передбачалося 4816 [19, арк. 10]. Практику учні НФАШ проходили з дозволу місцевих органів влади в медичних закладах міста Ніжина: аптеках, поліклініці та лікарні.

На час проходження учнями практики групи поділялися на менші структурні одиниці – бригади на чолі з бригадирами. Повністю функції останніх встановити не вдалося, відомо лише, що вони мали відмічати присутніх та підтримувати дисципліну на практичних заняттях (можливо, цим їхні завдання і обмежувалися) [20, арк. 28 зв.]. Кожна група складалася з трьох бригад. Такий поділ був спрямований на підвищення ефективності закріплення теоретичних знань на практичних заняттях. Бригада, яка нараховувала приблизно 10 чоловік, могла більш ефективно виконувати навчальні завдання.

У період окупації у фельдшерсько-акушерській школі проводилася культурно-освітня робота, діяли різні гуртки самодіяльності.

З архівних матеріалів відомо, що з дня відновлення діяльності медшколи в числі культурно обслуговуючого персоналу були керівник хору А.А.Мізко, акомпаніатор та керівник фізкультури. З 31 серпня 1942 р. створювалася посада керівника шкільного струнного оркестру. Працювати на цій посаді було доручено П.М.Вербицькому, а обов'язки викладача фізкультури став виконувати О.С.Рудік. Можливо, викладач фізкультури одночасно навчав учнів танців. В архівній документації НФАШ лише уривчасто згадується про діяльність гуртків. Наприклад, 5 грудня 1942 р. директор медшколи звертався до Ніжинського фінансового відділу з проханням виплатити керівнику драматичного гуртка О.С.Рудіку винагороду за постановку вистави "Маруся" у школі. Підготовка цієї вистави тривала 1,5 місяці, але невідомо, до якого свята чи події вона була приурочена [21, арк. 74].

4 липня 1942 р. учнями та культпрацівниками НФАШ було підготовлено та проведено свято випускного вечора. Після урочистих виступів та нагородження подарунками кращих випускників розпочалася культурна програма. В газеті "Вісті" німець Вальтер Краузе так описав те, що відбувалося на святі: "...Проспівано пісні, показано танки, теж і оркестр народних інструментів загравав дещо. Якщо навіть не всі номери виконали так, як належало, то треба, однак, признати, що добра воля була.

Таке проникнення у культурне життя інших народів є все тяжким експериментом, як прикладом мадярський танок, соло Мармоти (музика Бетховена, слова Гете) не доказали. Їх можна було вважати за спроби. Зате "Колискову пісню" Моцарта проспівано дуже гарним голосом і з великим внутрішнім відчуттям" [22, с. 2]. Доволі очевидним є те, що в заклади освіти насаджувалася культура окупантів, і учні змушені були виконувати ті культурні номери, які "рекомендувала" німецька адміністрація. На жаль, через фрагментарність інформації нам не вдалося з'ясувати інших аспектів культурної діяльності студентів НФАШ. Однак варто зазначити, ця діяльність була активною і передбачала духовний розвиток учнів закладу.

Навчальний процес у медичній школі в окупаційний період був організований працівниками закладу на високому рівні. Це підтверджується показниками навчальної успішності учнів. У 1942 р. відбувся перший випуск студентів. Кваліфікацію фельдшерів отримали 52 чоловіки, з них 9 закінчили школу на відмінно. 14 учениць акушерського відділу отримали кваліфікацію акушерів, і вони мали ще кращі показники успішності, адже 6 з них стали відмінницями. У вищезгаданій статті німця Вальтера Краузе наводяться більш детальні розрахунки успішності учнів: "28.2 процента учнів одержало за свою працю відмітку 5, 36.3% – 4, 34.3% – 3 і тільки 0.8% процента – 2" [22, с. 2].

Щоправда, не зовсім зрозуміло, чи дані цифри відносяться лише до випускників, чи взагалі до всіх курсів.

У 1943 р. відбувся другий і останній випуск учнів окупаційного періоду. На жаль, точних відомостей про кількість випускників та їх навчальну успішність нам не вдалося знайти. У 1942–1943 навчальному році навчання учнів на третьому курсі велося лише на фельдшерському відділі. На інших відділах студентів не було. Дві групи фельдшерського відділу "А" і "В" нараховували на початок навчального року разом 64 чоловіки. Але чи всім їм вдалося успішно його завершити, невідомо. Загалом же в 1941–1943 рр. школа здійснила два випуски учнів, підготувавши близько 120 медичних працівників.

Таким чином, Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа у період окупації завдяки активній діяльності дирекції та педагогічних працівників організувала і відновила навчальний процес. У школі викладалися профільні та загальноосвітні дисципліни. На вивчення фахових предметів виділялися теоретичні і практичні години. Навчальний процес був підкріплений потужною навчально-технічною і матеріальною базою. У 1942–1943 навчальному році медична школа зазнала деякої реорганізації, і, крім фельдшерського та акушерського відділів, було створено фармацевтичний та зуболікарський. З розширенням спеціалізації збільшилася кількість викладачів та учнів. У останньому в окупаційний час у 1943–1944 навчальному році вдалося пропрацювати лише декілька днів, 15 вересня 1943 р. Ніжин було звільнено від німців. У 1941–1943 рр. Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа, попри різні негативні зовнішні впливи на навчальний процес, не лише не втратила своїх учнів, але й змогла розширити учнівський склад. За часи окупації в медичній школі навчалось майже 500 учнів. В цей період вдалося зробити два випуски – близько 120 чоловік отримали середню медичну освіту.

Література

1. Потильчак О. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.): політика і практика агресора / О. Потильчак. – К., 1998.

2. Відділ Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині (далі – ВЧОДАН), фонд Р-4387 "Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа", оп. 1, спр. 160, арк. 1.

3. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 17.

4. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 9.

5. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 33.

6. ВЧОДАН, ф. Р-4364, оп. 1, спр. 37, арк. 2–9.

7. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 10.

8. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 32 зв.

9. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 31 зв.
10. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 32 зв.
11. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 33.
12. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 35 зв.
13. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 15, арк. 25.
14. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 98, арк. 1–4.
15. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 25, арк. 1.
16. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 19.
17. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 35 зв.
18. ВЧОДАН, ф. Р-4364, оп. 1, спр. 19, арк. 4–5.
19. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 25, арк. 10.
20. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 160, арк. 28 зв.
21. ВЧОДАН, ф. Р-4387, оп. 1, спр. 19, арк. 74.
22. Краузе В. Два місяці канікул / В. Краузе // Вісті. – 1942. – № 30. – С. 2.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 811.161.2:94(477.51)"18"(092)

О.Г.Самойленко, О.В.Самойленко

Михайло Тулов – вчений-філолог, педагог, перший голова Історичного товариства Нестора-літописця

У статті висвітлюється наукова та просвітницька діяльність вченого-філолога й педагога, одного з фундаторів і першого голови Історичного товариства Нестора-літописця Михайла Тулова, який зробив помітний внесок у розвиток української лінгвістики та становлення національної освіти.

Ключові слова: Михайло Тулов, Юридичний лицей князя Безбородька, Історичне товариство Нестора-літописця, Київський навчальний округ.

В статье раскрывается научная и просветительская деятельность учёного-филолога и педагога, одного из фундаторов и первого председателя Исторического общества Нестора-летописца Михаила Тулова, который сделал заметный вклад в развитие украинской лингвистики и становление национального образования.

Ключевые слова: Михаил Тулов, Юридический лицей князя Безбородко, Историческое общество Нестора-летописца, Киевский учебный округ.

The article highlights the scientific and educational activities of the scientist-philologist and pedagogue, one of the founders and the first chairman of the Historical Society of Nestor the Chronicler – Michael Tulov who made significant contribution to the Ukrainian linguistics and creation of national education.

Key words: Michael Tulov, the Legal Lyceum of Prince Bezborodko, Historical Society of Nestor the Chronicler, Kyiv school district.

В історії вітчизняної науки, незважаючи на значні напрацювання останніх років, на появу численних монографій, статей, розвідок, підготовлених сучасними українськими дослідниками в останнє двадцятиріччя, залишається достатньо багато "білих" плям, пов'язаних із

іменами науковців минулого. До таких недостатньо вивчених особистостей певною мірою належить талановитий вчений-філолог і організатор освіти в Україні Михайло Андрійович Тулов.

Життя, діяльність і науковий доробок М.Тулова частково знайшли своє відображення в енциклопедичних виданнях [1], узагальнюючих працях і окремих розвідках [2], але, за винятком біографічного нарису Миколи Гербеля [3] та праць сучасних вчених Ярослава Серіщева, Сергія Стельмаха [4] й Олександра Фефілова [5], які проаналізували окремі праці науковця, спеціальних досліджень про вченого ні в українській, ні в російській історіографії не підготовлено. Тому метою нашої статті є всебічне дослідження науково-просвітницької діяльності та творчого доробку Михайла Тулова, його внеску в історію національної науки й освіти.

Михайло Андрійович Тулов народився 8 листопада 1814 р. у місті Гродно у збіднілій дворянській родині. У березні 1825 р. батька перевели на службу до Житомира і він разом з родиною переїхав до українського Полісся. У вересні цього ж року Михайло розпочав навчання у місцевому повітовому училищі, а з відкриттям у Житомирі в 1832 р. Волинської губернської гімназії юнак перейшов до цього закладу, де продовжив навчання ще два роки. Після завершення із золотою медаллю гімназійного курсу у 1834 р. М.Тулов був зарахований до інституту казеннокоштных студентів щойно заснованого Університету св. Володимира на 1-ше відділення філософського факультету. Цей інститут на той час готував за державні кошти майбутніх учителів для гімназій та училищ Київського навчального округу. Михайло став одним із кращих студентів свого відділення й одним із улюблених учнів Михайла Олександровича Максимовича, під керівництвом якого він підготував свої перші наукові роботи: "Імперизм (sic) та ідеалізм", "Про природознавство", "Коли у народі є власна література і чи може народ задовольнятися чужою літературою?" [6].

У другій половині 30-х рр. XIX ст. в Університеті св. Володимира почали ширитися антиурядові настрої, виникли таємні гуртки, членами яких були студенти філософського та юридичного факультетів [7]. Михайло Тулов не залишився байдужим до ідей вільнодумства. Незважаючи на гарні успіхи у навчанні, його незалежні погляди та вчинки викликали невдоволення університетської адміністрації. У травні 1837 р. Рада університету прийняла рішення серед інших студентів виключити студента III курсу Тулова на 1 рік і зобов'язати його відпрацювати цей термін під наглядом благонадійної особи в одному з парафіяльних училищ, а вже 29 травня 1837 р. Михайло Андрійович був направлений учителем до Остерського парафіяльного училища, де залишався до 30 червня наступного року. Директор

народних училищ Чернігівської губернії позитивно оцінив викладацьку діяльність опального студента в училищі, завдяки чому юнакові дозволили продовжити навчання, і він знову був зарахований на державне утримання до університету.

Наполегливо навчаючись і докладаючи значних зусиль щодо засвоєння курсів, Михайло Тулов у 1839 р. подав до захисту дисертацію на здобуття ступеня кандидата під назвою "Нарис історичного розвитку логіки від Аристотеля до Гегеля" [8]. До появи праць Гегеля логіка розглядалась як формальна наука. Саме німецький філософ надав цій науці змісту не лише формального, але й матеріального. Дисертація була написана головним чином з метою розкриття відмінностей цих двох поглядів на науку і змін, які відбулися в логіці за Гегеля. У своїй дисертації автор не обмежився лише історією поступового розвитку змісту логіки до Гегеля, але й висловив власну думку про можливість подальшої її еволюції, саме завдяки привнесенню в науку явищ духу людини, що відносилось на той час до галузі віри, яку дослідник розглядав як одну з природних сторін і сил розумової природи людини, а тому як законний набуток науки. Дисертація зустріла загальне схвалення на факультеті. Внаслідок успішного захисту Тулов здобув ступінь кандидата філософії і 7 серпня 1839 р. був направлений до Вінницької гімназії старшим учителем російської словесності. Але вже 13 липня 1840 р., менше ніж через рік роботи, його перевели до Ніжина на кафедру словесності щойно утвореного Юридичного ліцею князя Безбородька, спочатку на посаду викладача, з 19 жовтня 1844 р. – магістра філософії і, нарешті, з 7 грудня того ж року – професора. Схильність до наукової роботи, яка виявилась ще в студентські роки, дозволила Михайлу Андрійовичу досить швидко підготувати і захистити дисертацію на ступінь магістра під назвою "Про роман" як про одну з основних, типових форм словесного мистецтва, яка, в різних видах і під різними назвами, розвивалася в літературі всіх освічених народів [9]. Дисертація була блискуче захищена у жовтні 1844 року в Університеті св. Володимира в Києві.

Впродовж тринадцяти років, до травня 1853 р., Тулов працював у безбородьківському ліцеї, де читав студентам першого курсу теорію поезії, а студентам другого курсу – історію літератури, яка базувалася на конспектах лекцій професора Михайла Максимовича. На заняттях ліцеїсти, крім опрацювання теоретичного матеріалу, займалися написанням віршів російською й українською мовами. Про це свідчать юнацькі твори М.Гербеля, П.Колосовського, І.Лашнюкова, які дійшли до наших днів. Серед керівників навчального закладу, колег і ліцеїстів Михайло Андрійович користувався незаперечним авторитетом і глибокою повагою: "Викладання М.А.Тулова мало вищою мірою сприятливий

вплив на його слухачів, воно захоплювало їх і розвивало в них естетичний і літературний смак та літературний нахил. За суто практичної мети і такого ж напряму викладання в Ліцеї юридичних предметів, словесність, та ще й російська історія, були в складі ліцейного викладання головним чином предметами з характером виключно науковим, виклад яких не обмежувався ніякими практичними цілями. Такими ж були ці предмети в руках кращих професорів. Історію російської словесності Тулов, щоправда, читав принаймі на початку свого професорства, за записками свого колишнього професора, відомого М.О.Максимовича. Що ж стосується теорії словесності, то тут Тулову самому доводилось створювати курс. А яким був цей курс, то будь-хто може ознайомитися з лекціями Михайла Андрійовича з теорії словесності, надрукованих в його книзі "Руководство к познанию родов, видов и форм поэзии", яка була в свій час ледь не класичним керівництвом у цьому напрямі російською мовою" [10].

За спогадами слухачів професора, Михайло Андрійович був блискучим оратором. Як писав з часом один із його учнів, відомий письменник Микола Гербель: "Багато поколінь ніжинських ліцеїстів, які закінчили протягом цього часу курс, будуть завжди з любов'ю та вдячністю згадувати лекції Михайла Андрійовича, які мали такий благодійний вплив на їх молоді уми та розвиток смаку. Крім безсумнівної любові до свого предмета та своєї рідності поглядів, майже завжди правильних, як на мистецтво взагалі, так і на твори письменників, які розбиралися в тому числі, він володів чудовим даром слова і, так би мовити, наочністю викладу, який захоплював слухачів. Незважаючи на те, що Михайло Андрійович читав лише для перших двох курсів, студенти 3-го курсу досить часто відвідували його лекції. Уже лише це може свідчити на користь лекцій Тулова, улюбленого професора ніжинських студентів" [11]. Тому не видається дивним, що багато хто з випускників ліцею обрали сферою своєї діяльності журналістику, літературу, мистецтво.

Крім досить плідної навчальної-виховної діяльності, М.Тулов активно займався науково-дослідницькою роботою. У Ніжині вчений написав і підготував до друку низку праць, серед яких: "О современном направлении изящной словесности на Западе Европы", "Об одном из современных направлений русской изящной словесности", "Руководство к познанию родов, видов и форм поэзии" [12].

У своєму "Керівництві..." Михайло Андрійович виклав теоретичні погляди на розвиток літератури, на науку про поезію, яку вчений поділив на риторику та пітику. Переконалий гегельянець Тулов ґрунтовно розкрив естетичні проблеми, спираючись на положення німецького філософа. Теорію поезії вчений розглядав у взаємозв'язку

з історією літератури, і цим дослідник розширював зміст піітики, ознайомлював із формами поезії на живій основі історії, а не лише в абстрагованій теорії. Як зазначив Михайло Андрійович у передмові до своєї праці: "Причини, які покликали мене об'єднати курс теорії поезії з її історією, полягає як в самій сутності науки, так і в обставинах сторонніх. Немає сумніву, що теорія й історія як будь-якого предмета, так і поезії, це дві окремі науки. Але як для будь-якої теорії, а надто для теорії поезії, єдиний правильний шлях – простежити історію. Лише в історії мислитель зустрічає в живому розвитку закони, які складають істотний зміст теорії; тільки та теорія, яка заснована на історії, може запропонувати правильні правила" [13].

Теоретична система М.Тулова фактично є видозміненою системою Гегеля, в основі якої знаходились почуття, розум і воля. Ця потрійна основа виявляється і в мистецтві як почуття прекрасного, фантазія та смак, і в історичному розвитку мистецтв – як символічне мистецтво Сходу, пластика античного світу та християнське мистецтво новоземпівських народів, а в подальшому в поезії – як поезія лірична, епічна та драматична, в історичному розвитку поезії – як поезія часу первісного, середнього періоду і пізнього часу.

У травні 1852 р. на околицях Ніжина в районі Магерок було знайдено скарб, який складався з близько двохсот давньоруських срібних монет. Саме М.Тулов повідомив в Управління навчального округу про знахідку і допоміг помічнику попечителя М.В.Юзефовичу, який прибув з Києва, зібрати близько дев'яноста п'яти монет [14, с. 19–21]. У листі до директора ліцею Х.А.Екельблада професор писав: "До цього у нас панувала думка, що не було російських грошей до навали Золотої татарської Орди, а були лише медалі, які робилися на Русі греками. У "Слові о полку Ігоревім" слово "сребра" – це не злиток срібла, а монета, що й підтверджується написами на них" [15].

18 травня 1853 р. Михайла Андрійовича призначили директором однієї з найбільших в Україні Немирівської гімназії. Цю посаду він обіймав протягом чотирьох років і виявив себе талановитим організатором та адміністратором, що помітив попечитель Київського навчального округу М.Р.Робіндер, який виклопотав у Міністерства народної освіти переведення М.Тулова 26 травня 1857 р. на посаду інспектора казенних училищ свого навчального округу.

Саме на новій посаді виявились кращі якості Михайла Андрійовича як педагога-теоретика і практика. Значною мірою цьому сприяло призначення в липні 1858 р. попечителем Київського округу Миколи Івановича Пирогова. Діяльність М.Тулова до 1861 р. проходила у тісній співпраці з цим видатним вченим і педагогом, який висунув багато цікавих ідей у напрямі реформування національної освіти.

Зокрема, він запропонував ввести триступеневу єдину школу, "Правила про порушення та покарання", недільні школи тощо. Природно, що всі ці ідеї М.І.Пирогова сприймалися і Михайлом Андрійовичем, який безпосередньо займався практичним їх втіленням через розпорядження Управління Київського округу, які друкувалися у започаткованих Миколою Івановичем "Циркулярах".

Реакційно налаштовані кола суспільства виступили проти ідей М.І.Пирогова, які мали демократичний, просвітницький характер. Київський генерал-губернатор князь Васильчиков вимагав відставки попечителя. У поданні шефу жандармів він писав: "Помітивши, що в навчальних закладах виховання набирає все більше і більше шкідливого спрямування і розвиває у молоді дух непокори, зневагу до влади і закону, зароджує порушення громадського спокою, я вважаю своїм обов'язком відверто висловити свої переконання, що таємний радник М.І.Пирогов не може далі залишатися попечителем Київського навчального округу, без побоювання згубних наслідків для країни, до яких, звичайно, призведе подальше його управління округом" [16, с. 262]. Після цього надійшов наказ Олександра II від 18 березня 1861 р. про відставку попечителя. Демократична громадськість сприйняла її як розправу, як "одно из мерзейнейших дел России дураков против Руси развивающейся" [17, с. 841–842]. Михайло Тулов, який поділяв погляди М.І.Пирогова, все ж залишився працювати в Управлінні Київського навчального округу.

Незважаючи на значне службове завантаження, Михайло Андрійович не полишав наукового студіювання і в 1861 р. побачила світ його праця "Огляд лінгвістичних категорій", яка проливає світло на загальнолінгвістичні погляди вченого. В основі методологічної системи М.Тулова лежав порівняльний метод, який дозволив вивчити загальні закони мовознавства шляхом порівняння мов і передбачав глибокі знання цих мов, підготовленість викладача граматики з питань "філософського мовознавства". Одним із найголовніших положень філософії мови, на думку вченого, слід вважати положення про особливу, індивідуальну логіку кожної окремої мови. Вказуючи на те, що розум душі розвивається за трьома головними напрямками – теоретичним, який зв'язаний з формуванням знань; художнім, що виявляється в мистецтві; практичним, який фіксується в історії, вчений відмітив, що всі ці напрями підпорядковуються верховному закону – "прагненню до єдності, до згоди" [18]. Мова – продукт лінгвокреативної діяльності свідомості як за змістом (наприклад, лексичне значення), так і за формою (наприклад, граматичні категорії). Вона в цілому виступає по відношенню до мислення як "пряме висловлення думки" або "як засіб поезії". Автор розглядав взаємовідносини мови і

мислення не однобічно. Він загострив увагу на впливі логічного мислення на мову, яке виявляється в тому, що "самостійні форми слів все частіше зникають і замінюються словами службовими та формами описовими" [19]. Іншим проявом дії мислення на мову була етимологізація слів. Вчений не залишив без тлумачення і саме поняття мислення, в якому слід відрізнити матеріальні і формальні елементи. Відзначивши тісний взаємозв'язок мови і мислення, який виявляється в тому, що розум робить слова мови знаками думок, вчений прийшов до висновку, що людина думає завдяки уяві, тобто за допомогою слів.

У 1863 р. Михайло Андрійович вирушив у чотиримісячне відрядження до Німеччини для вивчення закордонного досвіду підготовки вчителів. Але просвітник не обмежився лише відвідуванням учительських семінарій, а й активно ознайомлювався зі станом місцевих народних училищ, як він сам писав згодом, "щоб у досвіді цих шкіл шукати вказівок для вирішення аналогічних питань елементарної освіти в Росії". Благоустрій шкіл для народної освіти в Київському окрузі була особливо важливою справою для українських земель. Повернувшись із-за кордону, М.Тулов опублікував дві статті – "Народна освіта в Пруссії" і "Навчальний день у німецькій школі", які були надруковані в журналі "Отечественные записки" [20]. Статті вченого про школи в Пруссії дають можливість стверджувати, що він був противником сліпого наслідування чужого досвіду, бо стан народної освіти на новому етапі розвитку і в нових умовах вимагав дещо іншого підходу до її вирішення.

Після повернення М.Тулов зайнявся розбудовою народних шкіл, які в Київському навчальному окрузі влаштовувались на зразок пруських однокласних народних училищ як найбільш дешевих і в той же час найбільш задовільних у навчальному плані. Варто відзначити, що навчальна програма пруської народної школи була дуже переобтяжена предметами церковно-богословського характеру. Доручена Михайлу Андрійовичу справа відкриття і влаштування народних училищ в окрузі початково проходила успішно, але з часом дещо уповільнилась. Це пов'язано з виникненням протиріч між навчальним відомством і єпархіальним керівництвом, яке наполягало на тому, що для народної освіти достатньо й церковно-парафіяльних шкіл. Народна освіта залишилась в руках міністерства, тому київське єпархіальне керівництво звинуватило в цьому Тулова.

Крім того, Михайло Андрійович займався й організацією в Києві т. зв. педагогічної школи, метою якої була підготовка вчителів для недільних шкіл. Як згадував Михайло Драгоманов у своїй автобіографії, "правительство, в виду противодействия польской пропаганде, решилось основать по селам школы, а для приготовления для них

учителів – педагогическую школу в Киеве. Но денег правительство на это дело дало крайне мало (10000 р. на 3 губ.). Тогда М.Тулов – умный человек, оказавшийся в школьной администрации Киевского Округа – обратился к студентам, которые заявили себя в воскресных школах, и человек 6 из них согласились давать уроки в "Временной Педагогической Школе" бесплатно. Я был в числе этих студентов и преподавал русскую историю" [21, с. 157]. Викладацький персонал Тимчасової педагогічної школи утворив зі свого кола раду, яка в 1862–1863 рр. фактично керувала справою впровадження перших народних шкіл в Україні. Київська шкільна адміністрація з тим же наміром протидіяти польським політичним і культурним впливам визнала за потрібне допустити й українську мову в початковому навчанні. З цією метою планувалося скласти книжку для початкового читання, де б матеріал був розміщений так, щоб читач переходив поволі від народної української мови до російської. На користь такого плану висловилася тоді більша частина педагогічних рад гімназій Київського навчального округу, коли міністерство доручило їм розглянути проект статуту початкових училищ. Цей принцип був майже схвалений і в Міністерстві народної освіти, на чолі якого стояв тоді Головнін. Але на цей час у вищих урядових колах виникла боротьба між прихильниками церковно-парафіяльних і світських міністерських шкіл. У Києві прихильники церковно-парафіяльних шкіл, виступаючи проти світських шкіл, нападали, між іншим, і на Тимчасову педагогічну школу, звинувачуючи її в тому, що в ній викладають "нігілісти" та "українські сепаратисти". Скінчилося тим, що міністерство наказало усунути з педагогічної школи викладачів-студентів, замінивши їх на вчителів гімназій, котрі викладали за плату [22].

За вислугою по навчальному відомству двадцяти п'яти років наказом міністра народної освіти від 7 серпня 1864 р. Михайла Андрійовича залишили на службі ще на п'ять років, а в наступному році призначили помічником попечителя Київського навчального округу.

На посадах інспектора та помічника попечителя виявив не лише свої найкращі ділові, але й людські якості. У своїй автобіографії відомий український громадський діяч Ілля Шраг згадував, як інспектор Чернігівської гімназії Г.Г.Францен вирішив ввести систему "шпигунства", змусивши двох учнів IV класу слідкувати за гімназистами і доповідати йому, що викликало протест з боку гімназистів. У гімназії вчинився великий гармидер, два дні не було лекцій, учнів вмовляли і директор, і вчителі, а вони стояли на тому, щоб Францена звільнили з гімназії [23]. З Києва приїхав М.Тулов. Почалося слідство. "Педагогічна рада, – пише І.Шраг, – намагалася виключити "поводирів" і покарати в інший спосіб останніх, але М.А.Тулов і дехто з учителів нас

оборонив: нас залишили в гімназії, з попередженням, що виженуть, якщо і надалі ми будемо неслухняні і не будемо коритися керівництву... Це все було 1865 р." [24].

Виключно велике значення для розкриття педагогічних поглядів М.Тулова має його брошура "Кілька слів з приводу відкритого листа князя Васильчикова до графа Толстого", що з'явилася в 1876 р. і в якій педагог висловив свої погляди на школу, вчителя, виховання. Він уже перебував на пенсії, але не міг спокійно спостерігати за тим, що відбувалося в тогочасній галузі освіти. Михайло Андрійович принципово не погоджувався з реформами міністра Толстого, і саме це змусило його піти у відставку. При зустрічі з М.Гербелем Тулов відверто заявив: "Управління Міністерством освіти графа Толстого носило, на мою думку, такий характер, що тільки найлютіший ворог Росії міг придумати подібну систему управління навчальною частиною, прикривши її пристойною назвою класицизму. Зрозуміло, що при таких поглядах на навчально-адміністративні порядки, які завів граф Толстой, подальша служба в Міністерстві освіти була б для мене вічним докором у зраді обов'язку служби – і я вирішив краще переносити всі тяжкі для мене наслідки відставки, ніж отримувати жалування за службу тому, в чому бачив лише лицемірство і обман" [25, с. 311].

Розуміючи, що при такій системі управління освітою, яка склалася на той час, не так багато можна було зробити, він наголошував на необхідності відповідального ставлення вчителя до самої освіти. У своїй брошурі він наголошував: "Справжня гідність школи залежить не від того, чому в ній навчають, а від того, як навчають, більше того, все залежить від виховного впливу школи на учнів" [26, с. 309].

М.Тулов підкреслював, що школа ніколи не зробить із учня математика чи філолога. Щоб стати ним, він повинен отримати знання в університеті. Але і після цього молода людина повинна і надалі самостійно здобувати знання, щоб стати справжнім філологом чи математиком. Тому головне завдання школи полягає не в тому, щоб якомога більше дати учням інформації, а в тому, "якою мірою вона встигне прищепити учням любов до науки, праці, розвинути в них почуття честі, обов'язку, словом, залежить від виховного впливу школи".

Розуміючи складнощі в досягненні цієї високої педагогічної мети, М.Тулов наголошував на тому, щоб школа, навчивши дітей того, що вимагає навчальна програма, повертала дітей батькам такими, якими вона від них отримала при їх вступі: не змовників і не шпигунів, не циніків і лицемірів. Вчений-педагог розділяв всю систему шкільної освіти на дві частини: навчальну і виховну. І вважав, що ці дві частини

є незалежними одна від одної. Він писав: "Нема сумніву, що вплив школи на моральність учнів не має нічого спільного з викладанням в ній грецької граматики чи хімії, бо грецька граMATика вчить грецької мови, а не моралі; хімія вчить хімії, а не моралі: моральний вплив на учнів можуть мати керівники і викладачі школи, а не предмети викладання" [27].

Про різнобічність наукових інтересів Михайла Андрійовича Тулова свідчить той факт, що з його ім'ям пов'язано створення в 1872 р. у Києві Історичного товариства Нестора-літописця. Як зазначалося в ювілейній записці цього об'єднання: "Историческое общество Нестора-летописца возникло в восполнение давно осознанной в среде киевских учёных потребности научного общения для совместной разработки истории русского и в частности южно-русского народа по обильным и в общем доселе мало разработанным данным, сохранившимся в области Южно-русского края, именно по данным археологическим, летописным, архивным, по произведениям литературы и народного творчества" [28].

Михайло Андрійович був не лише одним із 10 членів-фундаторів, а й першим головою товариства. Проте обіймав він цю посаду лише рік (з грудня 1872 р. по грудень 1873 р.). Влітку 1873 р. Тулов подав прохання про відставку з посади помічника попечителя Київського навчального округу й на деякий час виїхав з міста, у зв'язку з чим попросив звільнити його від головування в товаристві. Згідно з клопотанням його було звільнено від служби з призначенням повної пенсії.

Добровільна відставка Михайла Андрійовича стала несподіванкою для київських освітянських кіл. Хоча педагог не приховував мотивів своїх дій, пов'язаних із діяльністю графа Толстого на посаді міністра освіти.

Цей принциповий вчинок мав тяжкі наслідки для Михайла Тулова до кінця його життя. Особливо відчутними вони були у сфері матеріального статку. Але, незважаючи на всі життєві негаразди, Михайло Андрійович продовжував плідну наукову роботу. У 1874 р. він видав посібник для вчителів російської грамоти "Про елементарні звуки людської мови та російської азбуки", який було рекомендовано Вченим комітетом Міністерства народної освіти для бібліотек середніх навчальних закладів, учительських семінарій та інститутів. Метою цього посібника було підготувати майбутнього вчителя до тих труднощів, що чекають на нього під час навчання школярів писати й читати за звуковим методом. Крім теоретичної частини, в якій подавалися відомості про фізіологічні умови вимови голосних та приголосних звуків, розглядалися причини зміни звуків (пом'якшення), співвідношення звуків і літер російської мови, у книзі також вміщено додаток під назвою "Букварь для обучения русскому чтению". Фактич-

но цей додаток є поурочною методичною розробкою, якою змогли користуватися не лише професійні вчителі, а й ті, хто самостійно навчав дитину грамоти. Ця брошура вигідно відрізнялася за науковим рівнем від офіційно визнаних підручників і містила деякі думки, які співпадали з ідеями Бодуена де Куртене, хоча ніколи не був його учнем. Вчений відмовився від традицій опису російської фонетики, представлених в теоретичних працях 60-х рр. XIX ст. і в гімназійних підручниках, а будував свої наукові конструкції на основі тих уяв, які вже панували в світовій науці завдяки працям В.Гумбольдта, Р.Раумера, Меркеля, Таузинга, Макса Мюллера, Гельмгольца, Й.Мюллера та ін. У книзі намагався показати закони російської графіки та створити зручну, раціональну систему навчання грамоти, тому до основного тексту додав буквар із даними про історію російської азбуки. М.Тулов, спираючись на праці В.Гумбольдта, висвітлив проблеми співвідношення граматики та логіки, загального та специфічного в побудові мов. Мова, на думку вченого, не була наслідком абстрактного логічного мислення, і кожний народ називає предмети за тією ознакою, яка видається йому суттєвою; вибір ознаки визначався не логікою, особливостями поглядів кожного народу на предмети та відносини. Мови народів так само різні, як і самі народи, тому в загальних граматиках і в загальних фонетичних абетках багато натяжок. Незважаючи на все різноманіття мов, в їх основі лежить одна і та ж людська природа, і повинні бути загальні підстави виникнення людської мови. З рецензією на цю працю відгукнувся Я.К.Грот в "Санкт-Петербурзьких Відомостях".

М.Тулов опікувався не лише методикою навчання російської грамоти, а й української. Так, у 1879–1880 рр. у Воронежі вийшли дві його брошури – "О малорусском произношении" та "О малорусском правописании". У брошурі "О малорусском правописании" Михайло Андрійович, аби наблизити написання слів до їх вимови й таким чином зробити легшим процес навчання грамоти, запропонував та обґрунтував низку змін у графіці й орфографії українського правопису.

У 1879 р. фундатор Колегії Павла Галагана Григорій Павлович Галаган, враховуючи великий педагогічний авторитет Михайла Андрійовича, запропонував М.Тулову посаду директора цього своєрідного середнього навчального закладу, в якому молодь виховувалася в пошані до української традиції. Попри поважний вік вчений не лише погодився, а й, очікуючи офіційне затвердження на посаді, почав фактично виконувати обов'язки керівника Колегії й навіть переїхав з сім'єю в її приміщення. Проте затвердження на посаді так і не сталося, оскільки міністр народної освіти Д.А.Толстой заявив, що "погодиться з будь-яким іншим кандидатом, тільки не з Туловим".

Незважаючи на цю невдачу, Михайло Андрійович продовжив дослідження на ниві педагогічної науки. В 1881 р. вийшло доопрацю-

ване друге видання посібника "Про елементарні звуки людської мови та російської азбуки: буквар для навчання російському читанню", окремою брошурою була надрукована його публічна лекція в Київському університеті "Про процес поетичної творчості". У цьому ж році вперше в повному обсязі видано один з найвідоміших творів Михайла Тулова – "Гимназическая переписка, собранная бывшим инспектором Татаровской гимназии Иваном Линейкиным с дополнениями, почерпнутыми из юридической практики судебного следователя Петра Линейкина". У творі, який побудовано у формі листів різних осіб, представлена картина звичаїв та порядків у тогочасній середній школі. Публічно засуджуючи передусім моральні недоліки освітянського життя, М.Тулов вустами одного зі своїх героїв висловив думку про неможливість раціонально влаштувати школу лише педагогічними засобами, якщо на неї негативно впливають умови навколишнього життя.

Наприкінці життя М.Тулов поряд з іншими представниками української інтелігенції – П.Г.Житецьким, О.Ф.Кістяківським та ін. опікувався створенням народної школи імені Шевченка.

Помер Михайло Андрійович Тулов 11 травня 1882 р. Київські газети писали, що не стало педагога, який був цілковито відданий інтересам розумної школи, був ворогом царства регламентації та другом вільних, сердечних стосунків між учнями та вчителями. Свідченням високого визнання заслуг діяча став вінок з написом українською мовою: "За щирю працю для освіти нашого люду правдивому і чесному чоловікові".

Література

1. Білоконь С. І. Тулов Михайло Андрійович / Сергій Іванович Білоконь // Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1984.

Т. 11. – 1984. – С. 383 ;

Брокгауз Ф. Энциклопедический словарь / Ф. Брокгауз, И. Эфрон. – СПб., 1902.

Т. 34. – 1902. – С. 42,

2. Барсов И. Народные школы в Юго-Западном крае. Очерк их учреждения, устройства и современного состояния / И. Барсов. – Б. м., б. г. – 103 с. ; Поліщук М. С. Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в 2-й половині ХІХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Поліщук Микола Самійлович ; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – 24 с. ; Поліщук М. С. "Потрібно думать ... про національну освіту": про проф. Ніжинського Ліцею М.А.Тулова / Микола Самійлович Поліщук // Рідна школа. – 1992. – № 11–12. – С. 3–5 ; Самойленко Г. В. Нежинская филологическая школа. 1820–1990 / Григорий Васильевич Самойленко. – Нежин, 1993. – С. 91–94 ; Языков Д. Д. Обзор жизни и трудов покойных русских писателей / Д. Д. Языков. – СПб., 1882. – Вып. 2. – С. 48–49 ; Українська педагогіка в персоналіях – ХІХ

століття : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005.

Кн. 1. – 2005. – С. 318–324.

3. Гербель Н. Тулов Николай Андреевич / Николай Гербель // Гимназия Высших наук и Лицей князя Безбородко. – 2-е изд., испр. и дополн. – СПб., 1881. – 478 + CLXXXVII с. – С. 305–311.

4. Серіщев Я. М. Просвітительська діяльність М.А.Тулова / Я. М. Серіщев, С. П. Стельмах // Український історичний журнал. – 1990. – № 3. – С. 37–41.

5. Фефилов А. И. Михаил Андреевич Тулов: Опосредованность мысли языком и влияние логического мышления на язык. Язык как орган умственного развития человека / Александр Иванович Фефилов // Мир лингвистики и коммуникации: электронный научный журнал. – 2006. – Т. 1. – № 4.

6. Пискорский В. Из прошлых лет Киевского университета (Заметка о студенческих сочинениях в 30-е годы) / Владимир Пискорский // 3 іменем Святого Володимира : у 2 кн. – К. : Заповіт, 1994.

Кн. 1 / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. – 1994. – 398 с. : іл. – С. 158–159.

7. Пантелеев Л. Из истории пер вих лет университета Св. Владимира / Лонгин Пантелеев // 3 іменем Святого Володимира : у 2 кн. – К. : Заповіт, 1994. – К. : Заповіт, 1994.

Кн. 1 / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. – 1994. – 398 с. : іл. – С. 125–139.

8. Тулов М. А. Очерк исторического развития логики от Аристотеля до Гегеля / М. А. Тулов // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 305.

9. Там само. – С. 306.

10. Сребницкий А. Лицей князя Безбородко / А.Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – 2-е испр. и доп. изд. – СПб., 1881. – С. 119–120.

11. Гербель Н. Назв. праця. – С. 306.

12. Тулов М. А. О современном направлении изящной словесности на Западе Европы. – К., 1850 ; його ж. Об одном из современных направлений русской изящной словесности // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1854. – Ч. LXXXIII. – Отд. II. – С. 79 ; його ж. Руководство к познанию родов, видов и форм поэзии. – К., 1853.

13. Тулов М. А. Руководство к познанию родов... – С. 3.

14. Сотникова М. П. Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X–XI веков / М. П. Сотникова, И. Г. Спасский. – Ленинград : Искусство, 1983. – 238 с.

15. ВЧОАН, ф. 1359, оп. 1, спр. 437. Краткое описание древних монет, найденных возле Нежина 1–8 августа 1852 г., арк. 3.

16. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / отв. ред. А. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1976. – 600 с.

17. Пирогов Н. И. // Колокол. – 1861. – 1 июня. – Л. 100.

18. Тулов М. А. Обзорение лингвистических категорий / М. А. Тулов. – Киев, 1961. – 70 с. – С. 17.
19. Там само. – С. 21.
20. Тулов М. А. Народное образование в Пруссии / М. А. Тулов // Отечественные записки. – 1864. – № 8. – С. 700–734 ; його ж. Учебный день в немецкой школе / М. А. Тулов // Отечественные записки. – 1866. – № 12. – Отд. 1. – С. 531–558.
21. Драгоманов М. З автобіографії / Михайло Драгоманов // З іменем Святого Володимира : у 2 кн. – К. : Заповіт, 1994.
Кн. 2 / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – 1994. – 453 с. : іл.
22. Кістяківський Б. Вибране. М.П. Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя / Б. Кістяківський. – Київ, 1996. – С. 17.
23. Шраг І. Л. Документи і матеріали / Ілля Людвигович Шраг. – Чернігів : Деснянська правда, 1997. – 163 с. – С. 42.
24. Там само. – С. 42–43.
25. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К., 2001. – С. 311.
26. Там само. – С. 309.
27. Тулов М. Несколько слов о брошюре князя Васильчикова "Письмо министру народного просвещения графу Толстому" / М. Тулов. – К., 1876. – С. 15.
28. Дашкевич Н. П. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. / Н. П. Дашкевич // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1899. – Кн. 13. – С. 26.

УДК 783.8 (09)"19"

Л.А.Дорохина

Хоровое исполнительство в духовных учебных заведениях Чернигова в начале XX в.

Стаття присвячена музично-просвітницькій діяльності хорів духовних навчальних закладів Чернігова на початку XX ст. Проаналізовано репертуарний напрям хорів. Виявлено вокально-хоровий рівень та виконавські можливості хорових колективів.

Ключові слова: богослужбний спів, регент, репертуар, духовний концерт.

В статье рассматриваются основные виды музыкально-просветительской деятельности хоров духовных учебных заведений Чернигова 1900–1917 гг. Анализ исполняемого репертуара позволил выявить певческий уровень и исполнительские возможности хоровых коллективов.

Ключевые слова: богослужбное пение, регент, репертуар, духовный концерт.

The article discusses the main directions, tendencies and peculiarities of performance in early 20th century.

Key words: sacred singing, precentor, repertoire, sacred concert.

Возрождение духовных ценностей, устоев православной жизни, духовно-музыкального творчества, обуславливает обращение исследователей к изучению культурных традиций прошлого. Вопросы регионального развития тех или иных музыкальных жанров, и в частности, храмового пения, долгие десятилетия пребывавшего практически в полном забвении, в настоящее время находятся в зоне постоянного интереса исследователей. В исследуемый нами период в Чернигове действовали три духовных учебных заведения: Духовное училище, Женское епархиальное училище и старейшее на Левобережной Украине – Духовная семинария (основана в 1776 г. путем реорганизации черниговского коллегіума).

Традиционно при домовых церквях учебных заведений существовали храмовые хоры из учащихся и некоторых служащих. По свидетельству авторитетного исследователя богослужебного пения Ивана Гарднера, "церковный хор в высшем и среднем учебном заведении не был, строго говоря, случайным хором, собираемым только к известному случаю: богослужение, по крайней мере, праздничное, совершалось в церкви учебного заведения регулярно, и поэтому хор имел постоянную задачу и известную ответственность" [3, с. 568]. В таких хорах, как правило, пели учащиеся с ярко выраженными музыкальными данными.

Кто же руководил хорами духовных учебных заведений Чернигова в начале XX в., и каков был уровень профессиональной подготовки этих регентов? Как правило, такими хорами руководили преподаватели церковного пения или талантливые, обладавшие хорошими вокальными данными и знающие регентское дело воспитанники этих духовных учебных заведений.

В Черниговской духовной семинарии с 1899 по 1912 г. учителем церковного и регентом хора был Г.Зосимович, а с 1912 г. М.Ступницкий¹. Иногда воспитанники духовных семинарий, получившие уже первые певческие навыки в духовных училищах, работали с семинарским хором под руководством опытных регентов – преподавателей церковного пения. Так, в период обучения в Черниговской

¹ *Специальное регентское образование М.Ступницкий получил в регентских классах Придворной певческой капеллы. В 1912 г. по рекомендации И.Тернова, регента Митрополичьего хора Александро-Невской лавры (Санкт-Петербурга), был направлен в Чернигов для поднятия церковно-певческого дела.*

духовной семинарии в управлении хором принимали участие такие выдающиеся в последствии личности, как Павел Тычина (1913–1915) и Григорий Вережка (1910–1916). Оба они выполняли функции субрегентов¹. Традиционно субрегенты управляли пением хора на богослужениях и торжественных актах. Так, черниговская пресса в 1915 г. сообщала, что пением семинарского хора во время крестного хода в день праздника Вознесения и пением на Литургии и Всенощной при "торжестве освящения в Лялическом дворце управлял воспитанник Г.Вережка" [8, 1915, № 35–36, с. 2–3]. По мнению биографа Г.Вережки – С.Козака, именно церковно-певческий опыт, приобретенный Г.Вережкой в Чернигове, а также хормейстерская работа с семинарским хором под руководством таких известных в то время регентов, как Г.Зосимович и М.Ступницкий, в значительной мере определили направление творческой деятельности будущего композитора, дирижера и хормейстера [4, с. 43].

В Черниговской духовной семинарии в начале второго десятилетия XX в. имели место концертные выступления и так называемого "светского объединенного хора", причем по составу довольно многочисленного (150–200 человек). По свидетельству П.Тычины, в период его обучения в семинарии этим хором руководил А.Соловьев, впоследствии композитор, преподаватель Днепропетровского музыкального училища. В 1915 г. (уже после окончания семинарии) субрегентом светского хора был сам П.Тычина [6, т. 11, с. 290].

В Женском епархиальном училище в первом десятилетии XX в. положение с преподавателями церковного пения и, соответственно, регентами было неустойчивым. Практически ежегодно это место становилось вакантным. Ситуация изменилась лишь в 1912 г. с назначением Ильи Николаевича Примакова, до этого работавшего учителем пения второклассной Носовской церковной школы. Первые за многие годы должность преподавателя церковного пения в женском духовном училище занял регент, имевший соответствующее образование. Как известно из местной епархиальной периодики, "вокально-музыкальное образование Илья Примаков получил в регентских классах при Придворной Певческой капелле" [2, 1916, № 3–4, с. 88]. Следует заметить: в исследуемый нами период лишь два регента Черниговской губернии имели специальное регентское образование – это Илья Примаков и Михаил Ступницкий, причем оба они были приглашены в Чернигов в 1912 г. [2, 1912, № 7, с. 108; № 8, 236].

Совершенно иное положение с регентами в период с 1900 по 1917 г. наблюдалось в Черниговском духовном училище. Беспрерывно,

¹ Субрегент – помощник регента.

с 1893 по 1917 г. эту должность занимал учитель церковного пения Г.Зосимович, видный богослужебно-певческий деятель Чернигова начала XX в. Г.Зосимович до 1912 г. совмещал педагогическую работу в Духовном училище и семинарии с регентскими обязанностями руководителя Троицкого архиерейского хора и хора церковно-певческого Благотворительного общества.

До 1912 г. богослужебно-певческая и музыкально-просветительская деятельность, а также репертуарное направление учебных хоров отмечены стабильной традиционностью. На храмовых праздниках, торжественных актах и религиозно-нравственных чтениях, как правило, исполнялся общеизвестный прихожанам клиросный репертуар, причем преимущественно песнопения Литургии. Узкий круг репертуара был обусловлен тем, что регенты духовных учебных заведений пользовались, как правило, господствовавшим в церковной хоровой практике, обязательным для всех храмовых хоров Обиходом Бахметева, печально известным многочисленными стилистическими погрешностями (противоуставные сокращения, произвольные подмены гласовых напевов, противоречия между природой церковных напевов и принципами их гармонизации и т.д.) [3, с. 436]. Традиционно все хоры включали в репертуар и авторские духовные произведения украинских композиторов Д.Бортнянского и А.Веделя.

Следует заметить, что подобное направление в выборе песнопений было традиционно для большинства хоров духовных учебных заведений Российской империи. "Репертуар таких хоров ограничивался самым необходимым и годами не менялся", – замечает И.Гарднер [3, с. 568]. Это было вызвано двумя основными причинами: недостаточным числом специально образованных и стилистически обученных регентов и ограниченным количеством репетиционных занятий: "Положенного по программе времени для хорового пения было совершенно недостаточно и это представляло собой довольно большую нагрузку для учащихся" [Там же].

Однако явно выраженные черты традиционности и статичности, свойственные богослужебно-певческой деятельности и репертуарному направлению хоров духовных учебных заведений Чернигова в начале XX в., стали решительно преодолеваться с 1912 г. "Свежее дыхание" в деятельность хоров духовных учебных заведений внесли и приглашенные в 1912 г. в Чернигов профессиональные регенты И.Примаков и М.Ступницкий.

Помимо участия в составе сводных хоров на богослужениях, торжественных актах и духовных концертах, хоры духовных учебных заведений пели, конечно же, и самостоятельно. Ни одно из просветительских мероприятий (народно-нравственные и религиозные чте-

ния), проводимых в Чернигове, не обходилось без участия хора. Существовал определенный график пения хоров на таких собраниях. Он публиковался в епархиальной прессе или же об этом сообщалось в отчетах о проведении чтений. Как правило, каждый из городских храмовых хоров, в том числе и хоры духовных учебных заведений, пели на таких собраниях не реже одного раза в месяц, а иногда и чаще [2, 1913, № 6, с. 73; 2, 1915, № 3, с. 98; 8, 1915, № 2, с. 3].

Просветительские мероприятия имели в Чернигове давнюю традицию, однако изменение в музыкальной части этих собраний, в том числе и репертуарного ее направления, мы наблюдаем именно во втором десятилетии XX в. В сравнении с предыдущим периодом, музыкальная часть народных чтений заметно расширилась. На многих просветительских собраниях количество исполняемых песнопений стало соответствовать отделению духовного концерта [2, 1912, № 24, с. 117; 8, 1916, № 97–98, с. 4].

Какие же тенденции приобрело репертуарное направление хоров духовных учебных заведений в 1912–1917 гг.?

Изучение материалов черниговской периодики и отчетов духовных учебных заведений показало, что границы исполняемого хорами репертуара значительно расширились. Ведущее место в исполняемой авторской духовной музыке по-прежнему принадлежало украинским композиторам – А.Веделю и Д.Бортнянскому. Произведения этих авторов включались во все мероприятия, где пели хоры учебных заведений.

Не вызывает сомнения, что репертуарная политика любого музыкального коллектива, и храмового хора в том числе, во многом обусловлена профессиональными качествами руководителя, а в некоторых случаях находится в зависимости от музыкального вкуса вышестоящего руководства. Так, из воспоминаний П.Тычины известно, что большое влияние на формирование репертуара семинарского хора оказал вновь назначенный на должность ректора Алексей Баженов (1911)¹. "По его совету (а сам он в прошлом был регентом Киевской Духовной академии) наш хор, вместо устаревших песнопений, исполнял произведения Глинки, Чайковского, Римского-Корсакова, Ипполитова-Иванова, Гречанинова, Кастальского, Чеснокова". Новаторские взгляды А.Баженова на богослужбное пение дали возможность хору не просто обновить репертуар, расширить его границы, но и положили начало знакомству воспитанников семинарии с новой духовной музыкой современных композиторов, представителей Московской школы. Следующее упоминание (после воспоминаний)

¹ А.Баженов – потомок архитектора В.Баженова.

ваний П.Тычины) об исполнении хором Духовной семинарии произведений Нового направления приходится на 1914 г. Именно тогда песнопения Н.Компанейского ("Тропарь святому Кресту") и Ф.Мясникова ("Хвалите имя Господне") были исполнены хором в духовном концерте [2, 1914, № 8–9, с. 119]. Следует заметить, что с назначением на должность регента хора Духовной семинарии М.Ступницкого концерты духовной музыки в этом учебном заведении стали явлением регулярным.

Одним из значительных событий духовной и культурно-музыкальной жизни Чернигова того времени было совершение литургии Иоанна Златоуста на греческом языке, посвященное памяти трех великих святителей православной церкви: Василия Великого, Григория Богослова, Иоанна Златоуста. Торжественное богослужение происходило в церкви Черниговской духовной семинарии при пении семинарского хора. Известно, что специально для этого богослужения регентом Санкт-Петербургского Митрополичьего хора И.Я.Терновым были присланы ноты Литургии на греческом языке известного музыкально-общественного деятеля, композитора XIX в. Г.Ломакина. Журнал "Вера и жизнь" писал: "Особенно много пришлось поработать хору. Песнопения Литургии своеобразного величественного напева потребовали от хора немалых трудов, увенчавшихся большим успехом. Большую помощь при подготовке этой Литургии оказал преподаватель греческого языка в семинарии, природный грек, кандидат богословия С.П.Кехгиопуло" [2, 1914, № 3, с. 95]. Известно, что столь неординарное событие вызвало огромный интерес у жителей Чернигова, в результате чего "семинарская церковь была полна, как в первый день Пасхи".

Не вызывает сомнения, что, кроме "великого идейного значения, как наглядного выражения единения русской церкви и греческой", разучивание и исполнение этой Литургии имело еще и познавательное, музыкально-просветительское значение как для самих хористов, так и для прихожан.

Ежегодно в канун Рождества все хоры духовных учебных заведений принимали участие в празднике Вифлеемской звезды, устраиваемом Братством св. Михаила для учащихся духовных учебных заведений, церковных и городских школ Чернигова. Немаловажное значение для музыкального просвещения прихожан имели концерты духовной музыки. Ведущее место в репертуаре всех хоров принадлежало украинским композиторам – А.Веделю и Д.Бортнянскому. С 1912 г. стало традиционным исполнение произведений Нового направления – П.Чеснокова, С.Рахманинова, А. Кастальского и др.

Однако не только богослужебный репертуар исполняли хоры духовных учебных заведений Чернигова. Местная пресса того времени периодически сообщала о проведении в духовных училищах и семинарии литературно-музыкальных и семейных вокально-музыкальных вечеров. Их репертуар был сугубо светским. Достаточно сложные произведения исполнял хор Женского епархиального училища. В качестве примера назовем лишь некоторые музыкальные сочинения: "Крестьянская пирушка" П.Чеснокова, "Пантелей-целитель" и "Ангел" С.Рахманинова, "В церкви" и "Легенда" П.Чайковского, "Привет весне" Ф.Мендельсона, а также хоры из опер Д.Майербера "Гугеноты", К.Сен-Санса "Самсон и Далила", Ж.Бизе "Кармен". Произведения А.Архангельского, Л.Бетховена, А.Даргомыжского, П.Чайковского и других композиторов были в репертуаре хора Духовной семинарии. Исполнялась много народных песен, в частности, "Кучерява Катерина", "Чоловік сіє жито", "Козаченьку, куди йдеш?" "В 1915 році в Чернігові виконувалися (як я був субрегентом хору великого) "Підземні ковалі" Людкевича, теж і Стеценко: "Сон" і "Рано вранці", з оркестром", – вспоминает П.Тычина.

Заметим, что черниговская пресса воздерживалась от сообщений об исполнении хорами духовных учебных заведений украинской национальной музыки. Надо полагать, что это было связано с известным негативным отношением имперской власти к любым проявлениям украинского национального духа.

Итак, певческая деятельность хоров Духовного училища, Женского епархиального училища и Духовной семинарии занимала достаточно видное место в культурно-музыкальной жизни города. В свою очередь, это имело немаловажное значение для музыкального просвещения прихожан.

Исполнение храмовыми хорами Чернигова произведений композиторов новой духовной школы оказало непосредственное влияние на расширение границ репертуара хоров духовных учебных заведений, что, в свою очередь, способствовало продолжению и закреплению традиций исполнения на Черниговщине духовных композиций современных авторов. Включение в репертуар сочинений Чеснокова, Кастаньского, Мироносицкого дает основание говорить о безусловном подъеме на более высокий уровень общемузыкальной и вокально-хоровой подготовки певчих.

Несмотря на существование запретов исполнения украинских произведений воспитанниками духовных учебных заведений, этот репертуар все же пробивался. Важно заметить, что движение это было из среды богослужебного пения, получившей уже первые профессиональные навыки хорового исполнения.

Литература

1. Васюта О. П. Музичне життя на Чернігівщині у XVIII–XIX ст. : істор.-культуролог. дослідження / ред. О. Б. Коваленко. – Чернігів : РВК "Деснянська правда", 1997. – 212 с.
2. Вера и жизнь (журнал Черниговской епархии). – 1912–1917.
3. Гарднер И. Богослужбное пение русской православной церкви : в 2 т. / И. Гарнер. – Нью-Йорк, 1978.
4. Козак С. Д. Григорій Верьовка : біографічна повість / С. Д. Козак. – К. : Молодь, 1981. – 232 с.
5. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям (часть неофициальная). – 1885, 1895–1911.
6. Тичина П. Зібрання творів : у 12 т. / П. Тичина. – К. : Наукова думка, 1988.
Т. 12. – 1988.
7. Черниговские епархиальные известия (часть официальная). – 1885, 1895–1911.
8. Черниговский церковно-общественный вестник (периодическое издание Черниговской епархии). – 1914–1917.
9. Черниговское слово. – 1908, 1910, 1915.

УДК 94(477)"19–20"

А.В.Седляр

Діяльність органів міського самоврядування Волині та Поділля у сфері початкової освіти (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті висвітлюється роль міського самоврядування у розвитку початкової освіти у містах Волині та Поділля наприкінці XIX – на поч. XX ст.

Ключові слова: дума, управа, освіта, початкова школа.

В статтє описується роль городского самоуправления в развитии начального образования в городах Волыни и Подолья в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: дума, управа, образование, начальная школа.

The role of municipality in formation of primary education in the cities of Volyn and Podillya at the end of XIX – beginning of XX century is described in the article.

Key words: дума, управа, education, primary school.

Високий рівень освіти завжди займає важливе місце у сфері послуг будь-якої цивілізованої громадської спільноти. Правильна організація

навчального процесу є важливою передумовою отримання знань як молодим поколінням, так і населенням в цілому. Відтак органам державного та місцевого управління необхідно сприяти прогресу цієї складової суспільного життя. Органи місцевого самоврядування Волинської та Подільської губерній (міські думи та управи) в останні десятиліття існування Російської імперії були активними учасниками розбудови освітньої сфери вказаних регіонів, зокрема початкових шкіл.

Серед студій, присвячених різним аспектам діяльності навчальних закладів Волині та Поділля, можна відзначити дослідження таких авторів, як Д.Семенов [1, с. 227], П.Савчук [2, с. 302–305], І.Сесак [3, с. 93–95], В.Вітренко [4, с. 268]. Проте автори не розкривають повністю значення громадського управління міст у процесі розвитку освітньої системи у Волинській та Подільській губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. Таким чином, відсутня узагальнююча праця, присвячена аналізу діяльності у цій сфері органів міського самоврядування.

Освітня система Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. базувалася на трьох ланках – початковій, середній та вищій. У містах першу з них складали однокласні та двокласні училища, навчання у яких тривало відповідно три та п'ять років. Однокласні молодші школи, як правило, повністю перебували на утриманні органів міського громадського управління. Міські управи клопоталися про найм або побудову приміщень для них, оплату праці вчительського та адміністративного персоналу тощо. Так, у Третньому Пушкінському однокласному училищі в Житомирі працювали вчитель загальних наук та його помічник, а також викладач Закону Божого [5, арк. 1230]. При цьому сума асигнувань залежала від кількості учнів та розміру муніципального бюджету. Так, Рівне у 1913 р. асигнувало на цю статтю витрат більше 2 тис. руб., тоді як Вербовець – лише 436 руб. [6, арк. 784-зв; 7, арк. 97-зв]. Училища такого типу мали практично всі міські населені пункти Волині та Поділля.

Подібними до них були церковно-приходські училища, які діяли при місцевих релігійних установах. Вони підпорядковувалися Духовному відомству. Органи міського громадського управління призначали цим навчальним установам субсидії для покращення їх внутрішнього благоустрою.

Двокласні початкові школи мали дещо складнішу організацію. У подібному навчальному закладі у Хмільнику працювали два вчителі загальних наук, один помічник, викладач Закону Божого, а також вчителі військової гімнастики, співів та рукоділля [5, арк. 387-зв]. Органи самоврядування фінансово допомагали державі утримувати такі установи. У деяких випадках міські управління винаймали приміщення

для училищ. Іншим варіантом сприяння двокласним училищам муніципальних органів було утримання паралельних відділів до кожного класу, або спеціалізованих, як правило, ремісничих, груп. Це мало велике значення за умов постійного дефіциту вільних місць в училищах та дозволяло отримати освіту більшій кількості дітей.

Перехідною ланкою між початковою та середньою освітою були чотирикласні училища. У 1913 р. вони діяли в чотирьох містах Волині та Поділля: Житомирі, Рівному, Жмеринці та Хмільнику. Участь муніципальних органів у роботі цих установ була подібною до їх допомоги початковим школам. Міське управління Хмільника повністю взяло на себе витрати місцевого чотирикласного училища, у якому навчалося 240 учнів [8, с. 187].

Міські управління встановлювали стипендії у початкових училищах. Часто вони призначалися на честь визначних діячів та пам'ятних дат. Ольгопільська міська дума восени 1911 р. постановила асигнувати кошти на дві стипендії ім. П.Столипіна у місцевому двокласному училищі [9, арк. 3]. Іншим видом допомоги учням було звільнення від сплати за навчання. Такі заходи були покликані розвивати у дітей почуття патріотизму та пошани до рідної культури.

Проте думи могли й затримувати виплату стипендій, призначених для учнів місцевих навчальних закладів. Причиною був дефіцит бюджету. Так, у 1902 та 1903 рр. житомирське самоврядування не мало змоги асигнувати кошти на 24 стипендії для учнів місцевих училищ та гімназій [10, арк. 16-зв].

Взагалі обмеженість міських асигнувань на освітні потреби мала вкрай негативні наслідки. Це часто призводило до жахливого санітарного стану навчальних закладів. Зокрема, такий факт констатувала дума Житомира стосовно будинку, де розташовувалися міське та єврейське училища. Міське управління відмовило єврейському училищу у продовженні терміну оренди, аби розвантажити будинок і надати більше приміщень міському початковому навчальному закладу [11, с. 2]. Погані побутові умови були характерним явищем для багатьох шкіл міст Волині та Поділля. Насамперед це виявлялося у відсутності достатньої кількості приміщень для занять та частих епідемічних захворювань серед учнів.

Іноді консерватизм та неосвіченість населення гальмували розвиток міської шкільної справи. Влітку 1901 р. міська управа Новограда-Волинського з вказівки губернатора скликала збори представників єврейського населення міста, щоб обговорити питання передачі коштів із сум коробкового збору на зведення будинку для міського двокласного училища. Збори одноголосно відмовили управі, наголошуючи на тому, що "світ може прожити й без вчених", "навіщо тепер освіта євреям?"

До того ж на зібрання з'явилися не всі запрошені [12, с. 3]. Таке ставлення міських верств до освіти аж ніяк не сприяло її розвитку.

Можна констатувати, що для міст Волині й Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. недостатня кількість шкіл та відсутність можливості отримати освіту всім дітям були характерним явищем. На 1899 р. у Вінниці проживало 4027 дітей шкільного віку, тоді як в існуючих навчальних закладах перебувало лише 1179 учнів. Крім цього, серед них були приїжджі з інших населених пунктів. Далеко не всі міста мали середні школи, тому населення повіту практично втрачало можливість надати середню освіту своїм дітям. Зокрема, з 25 тис. дітей шкільного віку Овруцького повіту з його центром включно у 1911 р. лише 150 навчалися в середніх навчальних закладах інших міст [13, арк. 1-зв].

Довгий час держава не поспішала на допомогу народній освіті. Таке важливе питання, як розвиток освітньої галузі, особливо її початкової ланки, були змушені самотужки вирішувати на місцях. Лише у серпні 1908 р. Міністерство народної освіти звернулося до місцевих адміністративних органів з повідомленням про те, що уряд незабаром має ввести в дію положення про загальну початкову освіту. Того ж року були розроблені плани впровадження загальної шкільної освіти на місцях. Так, в межах Подільської губернії передбачалося відкрити 293 нових класи при училищах, які вже існували, та 3170 класів при навчальних закладах, які планували відкрити. Крім цього, слід було ввести в дію 245 класів при церковно-приходських школах. Ці зміни мали бути реалізовані протягом 20 років (1910–1929 рр.) [14, арк. 8].

На початку листопада 1911 р. Міністерство народної освіти розіслало циркуляр міським управлінням, у якому наголосило, що вони мають за два роки розробити місцеву шкільну сітку та фінансовий план введення загальної освіти. В основу цього було покладено принцип організації навчання для всіх дітей від 8 до 11 років за винятком тих, які вже навчаються в середніх навчальних закладах та інших школах, не нижче початкових. Цей документ визначив певні особливості роботи міського самоврядування в освітній сфері надалі. Так, заробітна плата вчителям дорівнювала щорічно по 390 руб. у розрахунку на кожний клас в 50 учнів, прийнятих до початкових училищ, які утримувалися містом [15, арк. 45]. Також міста отримували одноразові виплати у розмірі 200 руб. на один клас для облаштування училища меблями та навчальним устаткуванням. Кінцевим для введення в дію початкової освіти уряд визначив термін у 10 років. Проте постійні державні асигнування на введення і організацію загального навчання відпускалися лише після того, як муніципальні органи брали на себе певні зобов'язання. Щорічний оклад вчителів училищ, які

утримувалися за кошти міського управління, мав бути не менше 360 руб. Крім цього, важливою вказівкою уряду була заборона таким навчальним закладам брати з учнів плату за навчання, освіта мала бути безкоштовною. Також міста не мали права зменшувати у наступні роки розмір своїх асигнувань на утримання початкових училищ [15, арк. 47]. Тобто органи міського самоврядування використовували в переважній більшості власні ресурси для утримання початкової освіти. Державні субсидії не покривали всіх витрат. За умов постійного дефіциту коштів містам було важко організувати належне фінансування шкіл.

До шкільної сітки входили всі училища, які перебували у відомстві Міністерства народної освіти, а також правильно організовані та з безкоштовним навчанням інших урядових установ. Крім цього, сюди зараховувалися приватні навчальні заклади з безкоштовною освітою, однак за умови зобов'язання міського управління відкрити відповідну кількість власних комплектів у своїх школах, якщо вказані приватні школи будуть закриті [15, арк. 48-зв].

Міністерство народної освіти запропонувало містам визначити їхні можливості щодо організації освітньої системи. У цьому їм мали сприяти директори народних училищ. Проте органи міського громадського управління часто були обмежені у своїх діях. Зокрема, до такого рішення прийшла Луцька міська дума [15, арк. 14]. Після рішення Міністерства народної освіти про реорганізацію нижчих навчальних закладів наприкінці червня 1912 р. попечитель Київського навчального округу прийняв постанову, відповідно до якої у 1914 р. всі двокласні та чотирикласні школи в містах Волині та Поділля будуть реорганізовані у вищі початкові училища. При цьому держава їх утримання брала на себе. Щоправда, міста були змушені допомагати у цьому, асигнуючи власні кошти. Для рівненського міського управління такі витрати склали майже 4 тис. руб. [16, арк. 1]. Тобто фінансовий контроль уряду над початковою освітою не означав для міст позбавлення видатків на цю статтю. Як і в попередні роки, у міського самоврядування часто не вистачало грошей на допомогу нижчим школам. Зокрема, вже у квітні 1914 р. управління Хмільника намагалося зняти з себе щорічну субсидію місцевому вищому початковому училищу в розмірі 2 тис. руб. Однак Міністерство народної освіти відхилило відповідне клопотання [17, арк. 177].

Проте муніципальні органи все ж таки намагалися рухатися вперед у справі розвитку освіти. Так, у звіті інспектору народних училищ Волинської губернії Рівненська міська управа зазначала, що шкільна сітка затверджена думою в лютому 1912 р., а введення загального безкоштовного навчання місто розпочало через півтора роки. На

кінець 1914 р. муніципальні органи збудували приміщення з квартирами для вчителів, де розташувалися два міських початкових училища у складі шести комплектів кожне. Учні цих навчальних закладів звільнялися від сплати за навчання [18, арк. 195]. Тобто міське самоврядування почало вводити загальну початкову освіту в місті, однак Перша світова війна завадила реалізувати ці задуми. Подібною була ситуація з організацією загальної освіти у Луцьку, Дубні, Житомирі. А в лютому 1914 р. Кам'янець-Подільська міська дума отримала кошти від держави на облаштування (840 руб.) та утримання (400 руб.) двох нових шкільних комплектів [19, с. 3]. Такі ж субсидії були призначені управлінням Старокостянтинова, Володи-мира-Волинського, Летичева, Проскурова, Брацлава та інших міст.

Однак на початку грудня 1914 р. Міністерство народної освіти повідомило органам міського самоврядування про те, що уряд через обставини воєнного часу не зможе видавати містам постійні й одноразові субсидії. Крім цього, зазначалося, що асигнування на потреби початкової освіти з метою введення загального навчання також припиняються [18, арк. 190]. Це означало, що міста мали самостійно вирішувати всі поточні проблеми. За таких умов фінансування початкової освіти ще більше обмежувалося.

Під час Першої світової війни державні субсидії містам на утримання початкових училищ часто затримувалися або взагалі не надходили. Така ситуація склалася у Гайсині, де місцева початкова школа протягом двох років не отримувала допомоги від уряду [20, арк. 16]. Це призводило до того, що органи міського управління були змушені використовувати на освітні потреби виключно власні кошти, яких постійно не вистачало. Зокрема, під час війни міське управління продовжувало сплачувати за навчання найбідніших учнів в училищах. Так, у 1914–1915 навчальному році Кам'янець-Подільська міська дума при технічному училищі ввела стипендію 30 руб. для дітей найбідніших міщан [21, с. 3]. А Луцька міська дума у грудні 1916 р. асигнувала 200 руб. на утворення чотирьох стипендій по 50 руб. для найбідніших дітей георгіївських кавалерів, які були корінними жителями міста. Дві з них вводилися у вищому міському начальному училищі для хлопців і дві – для дівчат. Стипендії призначалися педагогічною радою училища при погодженні з міською управою [22, арк. 40]. Наслідком було значне погіршення фінансування училищ та, відповідно, зниження рівня їх благоустрою.

Таким чином, ініціатива уряду щодо відкриття нових навчальних закладів була поштовхом для розвитку початкової освіти у містах Волині та Поділля. За сприяння міського самоврядування тут заснували велику кількість початкових училищ, що збільшувало можливість

для навчання всіх дітей шкільного віку. У містах Волинської губернії у 1912 р. було 29 двокласних та 14 однокласних училищ, тоді як десятиліттям раніше їх кількість дорівнювала відповідно 15 та 7 [23, с. 90–91; 24, с. 197-зв – 198]. Тобто за десять років перелік початкових шкіл у містах Волині збільшився вдвічі. У міських населених пунктах на Поділлі муніципальні органи також намагалися активно сприяти розвитку початкової освіти. На 1910 р. тут існувало 19 двокласних та 29 однокласних училищ, в яких навчалося 7895 дітей [8, с. 414–415]. Однак цей поступ тривав недовго, оскільки незабаром почалася Перша світова війна і всі фінансові та організаційні зусилля держави були спрямовані на армію. Самотужки міста були не в змозі належним чином утримувати школи.

Література

1. Семенов Д. Городское самоуправление : очерки и опыты / Д. Семенов. – СПб. : Электротипография Н. Я. Стойковой, 1901. – 388 с.
2. Савчук П. О. Проблеми розвитку освіти на Волині початку ХХ ст. (на прикладі діяльності Дубенського міського спрощеного громадського управління) / П. О. Савчук // Житомиру – 1120 (884–2004) / гол. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир : Косенко, 2004. – С. 302–306. – (Науковий збірник "Велика Волинь" : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині ; вип. 31).
3. Сесак І. Гімназії м.Кам'янця-Подільського на початку ХХ ст. / І. Сесак // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність : збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції "Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків" (16–17 травня 2003 р.). – Кам'янець-Подільський : КПДУ, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – С. 93–95.
4. Вітренко В. З історії створення новоградволинської гімназії / В. Вітренко // Житомиру – 1120 (884–2004) / гол. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир : Косенко, 2004. – С. 268–269. – (Науковий збірник "Велика Волинь" : праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині ; вип. 31).
5. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК), ф. 442, оп. 657, спр. 7.
6. ЦДАУК, ф. 442, оп. 665, спр. 310.
7. ЦДАУК, ф. 442, оп. 666, спр. 140.
8. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. – Каменец-Подольский : Типография Подольского губернского правления, 1911. – 577 с.
9. ЦДАУК, ф. 442, оп. 664, спр. 370.
10. ЦДАУК, ф. 442, оп. 658, спр. 149.
11. Волынь. – 1901. – 26 янв.

12. Волянсь. – 1901. – 12 юля.
13. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 664, спр. 439.
14. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 662, спр. 444.
15. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 3, оп. 1, спр. 821.
16. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 667, спр. 67.
17. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 666, спр. 67.
18. Державний архів Рівненської області, ф. 165, оп. 1, спр. 24.
19. Подолянин. – 1914. – 5 фев.
20. Державний архів Хмельницької області, ф. 409, оп. 1, спр. 406.
21. Юго-Западный край. – 1915. – 6 мар.
22. ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 1584.
23. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1913. – 548 с. : илл.
24. Обзор Волынской губернии за 1902 год. – Житомир : Волынская губернская типография, 1903. – 78 с.

УДК 94(477)"19":37

Н.І.Іванцова

Становлення безперервної освіти в Україні у 20-х рр. ХХ ст.

У статті висвічується історія створення та існування системи безперервної освіти. Аналізуються структура та діяльність заочних, вечірніх навчальних закладів, що були важливою ланкою системи освіти дорослих. Крім того, розглянуті заходи уряду та НКО України зі створення мережі навчальних закладів без відриву від виробництва.

Ключові слова: безперервна освіта, система освіти дорослих.

В статье раскрыта история создания и существования системы непрерывного образования. Анализируется структура и деятельность заочных, вечерних учебных заведений, как одного из звеньев системы образования взрослых. А также рассмотрены мероприятия правительства и НКО Украины по созданию сети учебных заведений без отрыва от производства.

Ключевые слова: непрерывное образование, система образования взрослых.

The paper deals with the history of establishing, existence, structure, and activities of correspondence educational institutions as one of the components of adults education system. At also focuses on activities of the government of the Ukrainian Socialist Soviet Republic aimed at the

ereation and distribution of the network of educational institutions for employed people.

Key words: lifelong education, adult education system.

На сучасному етапі проблема перспективи отримання освіти без відриву від виробництва, тобто заочним шляхом, через вечірню форму навчання або ж дистанційно стоїть досить гостро. Разом з тим у межах загальної проблематики неперервної освіти існує коло питань, що стоїть гостро та проблематично. Це: відсутність та неадекватність законодавчої бази діяльності в галузі освіти дорослих сучасним вимогам, недостатність уваги до індивідуально орієнтованого навчання дорослих протягом усього життя, відсутність неформальної освіти, що призводить до ізоляції таких верств населення, як інваліди, пенсіонери, одинокі матері, а також комерціалізація освітніх установ. В таких умовах вивчення та використання історичного досвіду цілком доречно.

Вітчизняна історична наука завжди приділяла досить багато уваги проблемам народної освіти в Україні. Широко представлена в науці і проблематика історії народної освіти періоду НЕПу. Однак, незважаючи на успіхи радянської та вітчизняної історіографії у висвітленні діяльності освітніх установ СРСР та, зокрема, УСРР, теоретичний рівень аналізу більшості робіт, як правило, залишався досить обмеженим, а проблеми безперервної, тобто освіти без відриву від виробництва, взагалі ніколи не розглядалися як окремий вид освітнього процесу.

Деякі окремі моменти освіти дорослих у контексті вивчення проблеми формування національної інтелігенції розглядали такі науковці, як Г.В.Касьянов, В.М.Даниленко [1], В.В.Липинський [2], В.В.Масненко, І.Ф.Шаров [3], М.І.Мірошніченко, В.І.Мірошніченко [4], М.Ф.Пузанов, Г.І.Терещенко [5]. А також у "Нарисах історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)" під редакцією Ю.О.Курносова [6] та "Очерках истории профессионально-технического образования в СССР" С.Я.Батишева, Н.Н.Кузьміна й Е.Г.Осовського [7] та ін.

Побудова освітньої системи в радянських республіках у 20-ті рр. ХХ ст. відбувалася на базі досить розвиненої системи освіти, що складалася напередодні приходу до влади більшовиків. Без урахування рівня розвитку і особливостей цієї системи неможливе вивчення передумов створення радянської системи безперервної професійної освіти.

Система профосвіти в дореволюційній Росії суттєво відрізнялися від системи профосвіти в інших країнах.

У царській Росії справжня професіоналізація починалася фактично з вищих навчальних закладів. Уряд не приділяв належної уваги

підготовці фахівців середньої кваліфікації, тому в Україні до 80-х рр. XIX ст. не існувало сталої системи професійної освіти.

Тільки в 1883 р. при Міністерстві народної освіти Росії був створений відділ із технічної та професійної освіти [8]. Деякі типи навчальних закладів (транспортні, комерційні училища) знаходилися під подвійним керівництвом: Міністерства народної освіти та відповідного міністерства або патронуючого органу.

Одним із перших у імперії закладів професійної технічної освіти була заснована в 1872 р. Лисичанська нижча штейгерська школа. Вона готувала техніків різних рангів гірничої справи [9]. У 1914 р. ця школа була перетворена на училище. На початку XX ст. було відкрито державні механіко-технічні училища у Миколаєві, Олександрівську, Кам'янці-Подільському, у селі Клинці Чернігівської губернії та хімічне училище в Ніжині [10]. Вищезгадані училища готували техніків, майстрів, механіків для вугільної, металургійної та ін. галузей промисловості. Подальше збільшення їх кількості відбувалося із приватної ініціативи: почали роботу електротехнічне училище В.І.Гадзяцького в Одесі з 1905 р. [11], політехнічні курси Г.Л.Утешева з 1905 р. та Ліндера з 1906 р. в Києві [12] та ін. Випускники приватних навчальних закладів працювали на електротехнічних та машинобудівних підприємствах, у службі зв'язку міст. Перед 1917 р. в Україні працювало 18 технічних училищ (що складало 36% від загальноросійської кількості відповідних навчальних закладів), які щорічно випускали 300–350 фахівців [13].

Переважна більшість дореволюційних закладів професійної освіти утримувалися коштами приватних засновників, земств та місцевого самоврядування. Державний бюджет став основним джерелом фінансування для більшості типів середніх спеціальних навчальних закладів (за винятком комерційних та мистецьких), лише починаючи з 1913–1914 рр.

Напередодні Лютневої революції 1917 р. система середніх спеціальних навчальних закладів в Україні стабілізувалася. Крім Міністерства освіти, якому були підпорядковані гімназії, реальні училища, університети і значна кількість вищих технічних і педагогічних шкіл, навчальні заклади підпорядкувалися ще й центральним міністерствам [10, оп. 3, спр. 223, арк. 11].

Після Лютневої революції 1917 р. ліквідування становості освіти зробило її загальнодоступною. Це створило передумови для подолання проблеми дискримінації випускників середньої спеціальної школи щодо їхнього вступу до вишів та працевлаштування [14].

Важливим кроком на шляху створення в Україні єдиної системи профосвіти стало прийняте Центральною Радою 5 грудня 1917 р. рішення про передачу всіх навчальних закладів профосвіти, якими

відали різні міністерства, під загальне керівництво Міністерства народної освіти УНР [15].

Тоді ж при цьому міністерстві був заснований Департамент професійної освіти, який очолив спочатку інженер І.Каличенко, а згодом професор Київського політехнічного інституту О.Вілінський [16]. Узагалі Департаменту професійної освіти були формально підпорядковані навчальні заклади середньої ланки шести профілів: педагогічні, технічні, комерційно-торговельні, гірничі, ремісничі, залізничні. Більшість із них давала своїм випускникам середню спеціальну освіту.

Радянська влада від царського режиму одержала в спадщину досить розгорнуту мережу професійних навчальних закладів і на її основі почала створювати свою нову систему освіти. Програмним завданням у галузі освіти більшовики, як і всі російські соціал-демократи, ставили заміну класичної освіти (у якій велика частина навчального часу відводилася на вивчення мов, у тому числі "мертвих" – давньогрецької і латини, а програма викладання математичних і природничих дисциплін мала надто теоретичний, відірваний від життя характер) на політехнічну трудову, що давала б практичні знання, необхідні для реального життя і трудової діяльності.

Реалізація більшовицької політики прискореної модернізації народного господарства потребувала нагального вирішення кадрового питання. По-перше, плановане розширення виробництва і створення нових його галузей викликало потребу в розширенні кадрового потенціалу промисловості, сільського господарства і кооперації на всіх рівнях. По-друге, в умовах господарської розрухи, викликаній Першою світовою та громадянською війнами відбулося різке зменшення довоєнної кількості кваліфікованих фахівців. По-третє, значна частина підготовлених у дореволюційний період кадрів середньої і вищої ланок не сприйняла нову владу і або відмовилася співробітничати з нею, або працювала без достатньої зацікавленості в результатах своєї праці. Це, в свою чергу, стало однією з причин бажання нової влади підготувати нові кадри фахівців і керівників промисловості з вихідців із експлуатованих класів, лояльних до радянського режиму. Прискорене створення значної маси фахівців, особливо середньої і вищої ланки – майстрів, техніків, інженерів і управлінців – в умовах гострої нестачі кадрів можна було здійснити лише з застосуванням механізмів освіти дорослих (перевічених кадрів) без відриву без виробництва, тобто вечірньої та заочної освіти [16, спр. 610, арк. 109].

Прискорені терміни випуску фахівців вимагали максимального звуження навчальних програм за рахунок відмови від загальноосвітньої складової і переходу до конкретної професійної спеціалізації. Таким чином, вечірня та заочна форми професійної освіти дорослих

стали однією з найважливіших складових політики відбудови і прискореної модернізації народного господарства країни.

Уже у програмі РКП(б), прийнятій на VIII з'їзді партії в 1919 р., у розпал громадянської війни, було проголошене завдання "довести до кінця розпочату з Жовтневої революції 1917 року справу перетворення школи із знаряддя класового панування буржуазії в знаряддя повного знищення розподілу суспільства на класи, в знаряддя комуністичної перебудови суспільства", здійснювати "всебічну державну допомогу самоосвіті і саморозвитку робітників і селян (утворення мережі установ позашкільної освіти: бібліотек, шкіл для дорослих, народних будинків та університетів, курсів, лекцій, кінематографів, студій тощо)". Ще наприкінці 1920 р. циркулярно за особистим наказом секретаря ЦК КП(б)У почала своє офіційне існування вечірня форма навчання для курсів отримання кваліфікації [16, арк. 30].

Питання освітньої політики, і зокрема, розвитку самоосвіти та освіти без відриву від виробництва, ставилися на X з'їзді партії, який відбувся у 1922 р. ("В питаннях партійного будівництва. Резолюція п. п. 16 і 20 та Резолюція "Про зміцнення і нові завдання партії"), на XII з'їзді партії, що проходив у 1923 р., та XIII з'їзді партії [17].

Вищі навчальні установи поділялися на:

1) вечірні робітничі технікуми: індустріально-технічної (15 технікумів) і соціально-економічної (один технікум) вертикалей. У них встановлювався, здебільшого, чотирирічний курс навчання. До вечірніх робітничих технікумів приймали робітників з виробничим трирічним стажем. Підготовчий і перші два курси ВРТ давали знання майстра, а два останні дорівнювали своєю програмою звичайному технікумові;

2) денні технікуми з трирічним курсом навчання.

Вважалося, що технікуми випускали фахівців високої кваліфікації, але вузького фаху. Техніків (майстрів) готували політехнічні технікуми I концентру протягом півтора року; інженера – вузького спеціаліста – політехнікуми II концентру [10, оп. 3, спр. 24, арк. 107];

3) інститути з 4–5-річним курсом навчання.

Інститути повинні були готувати керівників народного господарства – адміністраторів і організаторів [18].

Інститути й технікуми базувалися на програмі профшколи відповідного фаху [16, спр. 1776, арк. 22–25]. У "Кодексі законів про народну освіту УРСС" були чітко визначені функціональні особливості основних типів навчальних закладів: профшколи, технікуму, інституту, курсів, робітничих факультетів [19].

Особливо наголошувалося на тому, що "основним завданням професійної навчальної установи є виготовлення робітника певної

професії, і кожен з перелічених типів є закінченою школою, що відповідає тій або іншій кваліфікації" [20].

Таким чином, НКО УСРР свідомо відмовився від послідовного зв'язку різних рівнів навчальних закладів [16, спр. 1778, арк. 20–23 зв.]. Необхідно зазначити, що у всіх типах навчальних закладів вимагалося, зокрема, проводити "систематичну індустріалізацію та агрономізацію", тобто завдання професійної освіти ставилося на одне з перших місць. Для здійснення цього важливого завдання рекомендовано було засновувати "виробничі колективи на правах кооперації, з залученням до навчальних закладів відповідних підприємств і створення шкільних господарств".

Виходячи з поставлених перед профосвітою дорослих робітників двох завдань – підвищення кваліфікації і підготовки "керівного складу", з'їздом була затверджена така структура навчальних закладів:

I. Для підвищення кваліфікації:

1) курси ліквідації технічної неграмотності терміном від 6 міс. до 1 року;

2) довготермінові (до 2 років) курси підвищення кваліфікації технічно неграмотних робітників до рівня "висококваліфікованих виконавців технічних процесів";

3) додаткова вузька спеціалізація через короткотермінові (до 6 міс.) курси;

4) курси "попередньої підготовки" (до 6 міс.) для навчання некваліфікованих робітників робітничих спеціальностей [16, спр. 1413, арк. 38–68].

II. Для підготовки керівництва промисловістю:

1) для підготовки нижчої ланки (старост, десятників, бригадирів, майстрів) курси (від 6 міс. до 2 років);

2) для підготовки середньої ланки керівництва промисловістю (інженерів вузької спеціалізації) – вечірні робітничі технікуми;

3) для підготовки інженерів і управлінців – вечірні робітничі факультети, які готували робітників для вступу до інститутів, а також заочні відділення при факультетах для професійної підготовки вищої ланки [10, ф. Р-1, оп. 3, спр. 1972, арк. 1–40].

Заочна форма освіти в УСРР вперше з'явилася в 1927 р. при організації сільськогосподарських курсів у Харкові [16].

У 1926–1927 рр. проявилася тенденція до заміни курсів постійними (шкільними) формами вечірньої професійної робітничої освіти: вечірня робітнича професійна школа – для підвищення кваліфікації робітників і вечірній робітничий технікум – для "підготовки командних кадрів" – інженерів і техніків, тобто надання вищої освіти [21].

27 серпня 1927 р. у Харкові у Держнаукометодкомі НКО відбулася перша розширена нарада в справі організації заочного навчання. У нараді брали участь представники: Агітпропу ЦК КП(б)У, Вукопспілки, Книгоспілки, журналу "Сільський Господар", а також різних управлінь НКО. У листопаді 1927 р. Головпрофосвіта НКО затвердила положення про заочні кооперативні курси Книгоспілки, що розпочали свою роботу з січня 1928 р. Наскільки був великий інтерес до заочного навчання, можна робити висновок із заочних кооперативних курсів Книгоспілки: так, на початку організації курсів 1 січня 1928 р. курсантів-заочників було 639 (100%), а вже на 1 січня 1929 р. було 2027 (317%). Видавалися довідники-інструкції для окремих професій (для заочного навчання і самоосвіти) [16, спр. 1791, арк. 59].

Згідно з постановою Колегії НКО УСРР "Про організацію системи роб. освіти" [22] на базі Робітничих університетів наказувалося створювати Комбінати робітничої освіти дорослих, які об'єднували всі форми професійної робітничої освіти – від шкіл і курсів підготовчого характеру до ВРТ і вечірніх ВТУЗів. Передбачалося утворення двох типів Комбінатів робітничої освіти (КРО) – галузевих, що обслуговували одне чи кілька виробництв одної галузі і організовувалися лише при великих підприємствах, і територіальних виробничих об'єднань. Такі КРО існували у Харкові на заводі ХЕМЗ та "Світло шахтаря". У подальшій практиці самоосвіти планувалося і навіть експериментувалося дистанційне навчання через радіо [23].

Однак 11 листопада 1932 р. за постановою колегії Наркомосу вся система освіти дорослих без відриву від виробництва зазнала реорганізації [24].

Мотивуючи нагальною необхідністю найбільше пристосувати освітню систему до потреб виробництва, господарські органи ставили вимогу віддати під їх керівництво не лише робітничі професійні курси і школи фабзавучу, а й технікуми та інститути професійно-технічного та соціально-економічного спрямування, при цьому скоротити час навчання в них, зменшити кількість загальноосвітніх дисциплін тощо [25]. В цих вимогах відчувалась явна спроба будувати нову систему професійної освіти під керівництвом господарників і готувати вузькофахових "ремісників" без необхідної загальної освіти.

Очевидно, що на сучасному етапі народна освіта була, є і буде одним з основних елементів створення і репродукування культурних та ідеологічних цінностей суспільства, а також формування громадської думки. Система неперервної освіти, або ж освіти без відриву від виробництва, є поєднанням різноманітних державних і суспільних форм освіти, що дозволяють кожній людині з урахуванням рівня попередньої освіченості знайти для себе найзручнішу форму подальшого розвитку. Освіта дорослих на сучасному етапі є ареною інтенсивного міжнародного співробітництва. Воно здійснюється на міжнародному та

міжпарламентському рівні. Головні ідеї в галузі неперервної освіти були сформульовані V Гамбурзькою конференцією влітку 1997 р. Лідером у співробітництві в цій галузі виступає ЮНЕКО.

Зрозуміло, що на сьогодні система безперервної освіти в Україні посідає не останнє місце у вигляді існування заочних та вечірніх відділень при навчальних закладах, дистанційного навчання і використовує не тільки методичні та практичні надбання попередніх поколінь, а й новітні технології та комп'ютерне забезпечення. Однак багато соціально-політичних проблем народної освіти 20-х рр. ХХ ст., а також соціально-економічних негараздів сьогодення надзвичайно схожі, оскільки відображають ситуацію пошуку нових засад і методів у складному процесі надання професійної освіти. Саме тому дослідження, вивчення та використання методів та досвіду, незважаючи на історичний аспект, досить важливе для розробки нових концепцій освіти.

Література

1. Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1991.

2. Липинський В. В. Розвиток мережі загальної освіти дорослих в УСРР у 20-ті рр. / В. В. Липинський // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького державного університету, історичний факультет. – 2000. – № 2. – С. 63–67.

3. Масненко В. В. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х рр. / В. В. Масненко, І. Ф. Шаров // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 100–104.

4. Мірошніченко М. І. До початків формування робітничо-селянської інтелігенції в Україні в 20-ті роки / М. І. Мірошніченко, В. І. Мірошніченко // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – 68 с.

5. Пузанов М. Ф. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М. Ф. Пузанов, Г. И. Терещенко. – К. : Выща школа, 1980. – 232 с.

6. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) : в 3 кн. / під ред. Ю. О. Курносова. – К. : Вид-во НАН України, 1994.
Кн. 1. – 1994. – 153 с.

7. Очерки истории профессионально-технического образования в СССР / С. Я. Батышев, Н. Н. Кузьмин, Е. Г. Осовский и др. – М. : Педагогика, 1981. – 351 с.

8. Кузьмин Н. Н. Низшее и среднее специальное образование в дореволюционной России / Н. Н. Кузьмин. – Челябинск : Южно-Урал. книж. изд-во, 1971. – 278 с.

9. Историко-статистический очерк общего и среднего специального образования в Российской империи. – СПб., 1884. – 370 с.

10. ЦДАВОВУ України, ф. 166, оп. 1, спр. 1102, арк. 24.

11. ДАОО, ф. Р. 850, оп. 1, спр. 432, арк. 50.

12. ЦДАВОВУ України, ф. 150, оп. 1, спр. 73, арк. 16.

13. Звігальський Я. Професійна освіта на Україні / Я. Звігальський, М. Іванов. – Харків : Вид-во НКО УРСР, 1927. – 409 с.
14. Нольде І. З підсумків боротьби за кадри / І. Нольде // Робітнича освіта. – 1932. – № 4. – С. 13–21.
15. Нарada в справі організації народної освіти на Україні, 15–20 груд. 1917 р. // ВУШ. – 1918. – № 5–6.
16. ЦДАГОУ України, ф. 1, оп. 20, спр. 1574, арк. 8.
17. Культурне будівництво в Українській СРР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 : зб. документів. – К. : Вид-во політ. літ-ри, 1959.
- Т. 1 : 1917 – червень 1941 рр. – 1959. – 883 с. ;
- Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.) : сб. док. и материалов. – К. : Политиздат Украины, 1964 – 592 с. ; Розвиток української культури за роки радянської влади. – К. : Наукова думка, 1967. – 368 с.
18. Майборода С. В. Управління вищою освітою в Україні (20-ті роки ХХ ст.) / С. В. Майборода. – 1998. – № 2. – С. 142–149.
19. Кодекс законов о народном просвещении УССР. – Х., 1922. – 162 с.
20. Марков В. Н. Советская система народного образования УССР. Материалы к истории развития системы народного образования УССР / В. Н. Марков. – Саратов : Госиздат, 1928. – 206 с.
21. Ряппо Я. П. В боротьбі за робітничу освіту / Я. П. Ряппо // Шлях освіти. – № 10, жовтень. – 1927. – С. 82.
22. Бюлетень народного комісаріату освіти УССР № 22, протокол № 9 від 28.03.1931 р., опубл.: 15 квітня 1931 р. – 231 с.
23. Чоботарів Д. Радіо в заочному навчанні на Україні / Д. Чоботарів, Ю. Пилипенко, В. Кінгі // Самоосвіта. – 1932. – № 22. – С. 23–29.
24. Вовк Л. Історія освіти дорослих в Україні : нариси / Л. Вовк. – К. : УДПУ, 1994. – 276 с.
25. Грищенко М. Розвиток народної освіти на Україні за роки радянської влади. – К. : Знання, 1957. – 43 с.

УДК 94(477.51)"1920":323.11

І.М.Конончук

Культурне життя національних меншин Полісся 20-х рр. ХХ ст. (на матеріалах Чернігівщини)

У статті досліджено деякі аспекти життя національних меншин в Україні 20-х рр. ХХ ст. Використано матеріали Чернігівщини, де проживали представники різних національних меншостей і разом будували своє культурне життя, допомагаючи один одному.

Ключові слова: культура, відродження, нації, національні меншини.

В статье исследованы некоторые аспекты жизни национальных меньшинств в Украине 20-х гг. XX в. Используются материалы Черниговщины, где проживали представители национальных меньшинств и вместе строили свою культурную жизнь, помогая друг другу.

Ключевые слова: культура, возрождение, нации, национальные меньшинства.

In the article some aspects of the ethnic minorities' life in Ukraine in 1920s are explored. The materials of Chernigov region are used, where representatives of ethnic minorities lived and built their cultural life together, helping each other.

Key words: culture, revival, nations, ethnic minorities.

Україна сьогодні переживає досить складний час – з одного боку, ми активно будуємо свою національну державність, пізнаємо себе як цивілізована нація, шукаємо своє місце в сучасній світовій історії, намагаємось бути ближче до Європи та світу, з іншого, різні політичні сили, прийшовши до влади, по-різному дивляться на вирішення національних проблем і на національне питання в цілому. Така ситуація призводить до численних помилок і прорахунків. Але наша історія дає нам безліч фактів та випадків тісного співробітництва різних націй на території України навіть у найскладніші періоди. Тому вивчення історичного минулого, його сучасне осмислення дуже потрібне сьогодні, особливо в таких складних моментах, як національне будівництво.

Україна в 20-ті рр. пройшла складний шлях національно-культурного відродження, будівництво своїх культур і налагодження спільного життя багатьох націй на одній території. Влада в більшості випадків практично не допомагала цим процесам, а народ самостійно знаходив виходи з цих ситуацій. Саме тому цей досвід є дуже цінним у сучасних умовах.

Наприклад, вивчаючи національні клуби, можна відмітити регіонально-національне розташування їх по території України (сільська місцевість) – на Волині 5 єврейських і 7 польських; Донеччина – 3 татарських і стільки ж польських; Катеринославщина – 5 єврейських, 5 польських і латиський; Запоріжжя – польський (основна маса тут – українські); Київщина – 7 єврейських, 4 польських, латинський; Кременчук – 4 єврейських; Чернігівщина – 3 єврейських; Одещина – 5 єврейських, 5 польських; Поділля – 7 єврейських, 2 польських; Полтавщина – 4 єврейських і польський; Миколаївщина – 4 єврейських і 3 польських (23). На 80% представляють національне відродження кожного конкретного народу чи національності (хори, оркестри, студії, гуртки, секції, інше). Це говорить про те, що існувала стара

відпрацьована система русифікації в Україні і вона стосувалась всіх без винятку національних представників (крім росіян, звичайно), але в цей період українці та національні меншини України в тісному контакті (взаємозв'язок та взаємодопомога) не тільки борються проти цієї русифікації, але й намагаються активно розвивати свої національні культури, допомагаючи один одному.

Наприкінці 1923 р. найбільше культосвітніх гуртків маємо на Катеринославщині (35), Одещині (34), Донеччині (15), Волині (2), в інших губерніях не зафіксовано (хоча в невеликій кількості вони існують у німецьких поселеннях всюди (24)). Вони повністю на утриманні народу і мають непогані приміщення та реквізит для роботи – при їх фундуванні німцям активно допомагають українці й інші національності, росіяни стоять дещо осторонь від цього процесу і навіть у деяких випадках заважають йому. У цих гуртках німці складають понад 75% учасників, а також – українці, росіяни, євреї, чехи, татари та інші.

За період 1920–1923 рр. на Волині також зареєстровано 6 німецьких хорів та стільки ж оркестрів (25). Репертуар цих утворень на 60% складали німецькі твори, приблизно 30% давали українські та російські твори (класичні та народні) і 10% – "більшовицько-радянська тематика" (для заспокоєння влади про "лояльне до неї відношення"). Також можна відмітити тісну взаємодію з українцями в процесі роботи, а також іншими національностями, але деяке тертя відзначено у відношеннях з росіянами та владою.

Драматичні гуртки польської меншини з'явилися лише з 1923 р. і по одному такому гуртку було на Поділлі, Одещині і Харківщині (26). У репертуарі гуртків 50% складає польська класика та народні твори, 45% українські твори (також класика та народні), а решта – зарубіжні твори.

Більшість польських закладів (як "народних", так і "владних") працюють російською мовою (понад 90%), мають переважно російську книгу (теж 90%), а польська складає менше 4%. Велику підтримку полякам надають українці, й статистичні звіти влади та доповідні записки відмічають найбільше такого співробітництва на Вінниччині, Волині, Уманщині, Київщині, Проскурівщині, Кам'янці та Шепетівці [1].

Складна ситуація з **чеською меншиною** в Україні – у 1925 р. було досліджено 75% чеських населених пунктів – виявлено клуб, 7 хат-читалень, 3 бібліотеки, 13 лікнепів, 9 драматичних гуртків; вони працюють в основному російською мовою або при російських закладах (діловодство також російське), але найбільшу допомогу надають їм українці та інші національні меншини.

За звітами Бюро Національних Меншин на 1925–1926 р. повністю фінансують тільки російські представництва меншин на місцях,

а інші – менше половини (нема приміщень і грошей, не дають працювати, кадри переслідують, нема літератури та преси). По Миколаївському округу місцевий бюджет утримує мінімально культосвітні заклади болгар (їх дуже мало), лише наполовину єврейські, а німці та молдаване утримують культосвітні заклади свої самі (відмічено також взаємодію українців та інших національних представників, ізоляцію росіян та їх вороже ставлення до національного руху загалом). У 1926 р. в окрузі відмічено 29 національних шкіл, 9 сільбудів, 17 хат-читалень (усе на утриманні народу). Молдавські заклади працюють російською мовою і повністю на утриманні народу, польські заклади утримують поляки при активній допомозі українців (влада бачить у цьому велику небезпеку для свого існування на місцях). Зокрема, у звіті описується випадок, коли в селі Тернівці спільними силами багатьох народів побудовано болгарський театр – найбільше проти діяли його появі росіяни та місцева влада.

По Кам'янецькому округу за той же період (1925–1926) враховано хат-читалень: 12 єврейських і 12 польських (місцевий бюджет з 1926 р. взяв на мінімальне утримання 5 польських і 7 єврейських). У 1925 р. з 24 на утриманні було всього 2 єврейські заклади, а решта – повністю на утриманні людей (найбільше активності в допомозі меншинам проявляють українці). Навіть якщо взяти пункти ліквідації неписьменності (державні заклади, на які були гроші), то маємо 31 єврейський і 18 польських, які бюджет фінансує лише на 23%, а решту утримує народ. Преса та документи влади відмічають, що сходи сіл та селищ приймають рішення забезпечити культурно-освітні заклади всім необхідним і навіть вводять самообкладання на ці потреби.

Бердичівська округа має 11 хат-читалень, 16 бібліотек (бюджет фінансує лише 20% – в основному російські); на 1926–1927 р. заплановано збільшити (прямо в документі відмічено, що за рахунок організації народу – тобто за народним ентузіазмом) бібліотек – до 24, сільбудів – до 10 (зараз лише один національний діє нормально), читалень також значною мірою.

Чернігівщина теж активно працює у цьому напрямку – на її території проживали десятки різних націй та народностей, від досить великих (росіяни, євреї, німці) до дрібних і навіть забутих (ассирійці, вірмени, азейбарджанці, греки). Всі вони також дуже активно працювали в напрямі свого національного розвитку і найбільш активну підтримку отримували від українців як корінного і найчисельнішого населення.

У Любецькій волості Чернігівщини працюють 5 клубів і 3 сільських народних театри – активно беруть участь понад 100 чоловік 7 національностей (найбільше українців, росіян та євреїв, але є й поляки,

чехи, німці). В основі їх роботи українська класика та національні твори інших народів, від "революційного репертуару" вони відмовились і мають сильну підтримку місцевих "Просвіт" і народу [2].

На Городнянщині після гастролей єврейського обласного театру виникає ряд театральних секцій: 2 єврейські, німецька, чеська, 2 російські, 4 українські. Усі вони тісно співпрацюють між собою, допомагають одне одному реквізитом і костюмами, обмінюються поїздками і ставлять п'єси. В них разом працюють загалом 107 чоловік 8 національностей [2].

У Березні в клубі молоді діє театр – у ньому працюють 11 чоловік 5 національностей. Тематика в основному українська, але є також п'єси російські і єврейські, німецькі та інші. Співпраця дуже тісна і жодних конфліктів національного чи творчого характеру не було відмічено, а народ навколишніх сіл однаково позитивно сприймає всі п'єси різних національних напрямів та авторів [5].

У 1919–1920 рр. по Чернігівщині гастролюють Чернігівський інтернаціональний хор та Інтернаціональний симфонічний оркестр (46 чоловік 9 національностей) – тематика також багатонаціональна. Також окремо гастролює Інтернаціональний оркестр при пересувному кінотеатрі (13 людей 5 національностей). Теж констатують величезну популярність їх роботи серед сільського населення і дуже показово, що в них співпрацюють разом багато національностей – цим вони демонструють єдність народів України у відбудові не тільки української культури, але й культур інших національностей, які давно проживають на цій території. У своїй роботі вони активно допомагають утворювати на місцях саме інтернаціональні хори і оркестри, театральні студії та інше (результати такої роботи досить високі) [6].

У селі Орлівка місцевий театр поставив "Сватання на Гончарівці" і мав величезний успіх. Потрібно відмітити, що в театрі працюють українці, росіяни, євреї, німці і чехи – дискусій про те, яку п'єсу ставити немає. Показують не тільки українську та російську класику чи народні мотиви, але й те саме – німецьке і чеське, єврейське та інших національних авторів [6].

Наприкінці 1919 р. в селі Хороше Озеро на Борзнянщині працює хата-читальня, а при ній діють літературна і музейно-драматична студія. Працюють у них представники чотирьох національностей і використовують українську й російську, єврейську й німецьку класику та народні твори. Таке поєднання різножанрових та багатонаціональних мотивів дуже подобається місцевому населенню, і вони активно допомагають і підтримують студії, показ п'єс викликає великі аншлаги [8].

У селі Броніці при клубі молоді є секція театру і музики (працюють 4 національності) – у репертуарі тісно поєднані класичні та

народні твори українських і російських, німецьких та єврейських митців. На п'єси приходять жителі навколишніх сіл і дуже цікавляться саме національними творами, хоча і важке їх сприйняття (через місцевих перекладачів) [9].

У Корюківці при пролетарському клубі молоді є багатонаціональний театр і хор (9 національностей) – постійно гастролують по місцевих селах і утворили там 7 філій. Найбільше у їх репертуарі класичних та народних творів українських та російських, єврейських і німецьких, чеських митців. У роботі їм активно допомагають українські "Просвіти", хоча навіть ці організації теж не можна назвати суто українськими національними – у їх складі також працюють представники понад 15 національностей Чернігівщини [10].

У Бобровиці діє драматичний гурток (16 учасників 5 національностей) – репертуар представлений в основному українською та російською класикою, але є також деякі твори єврейських та німецьких письменників. З самого початку спробували запустити "революційно-пролетарську тематику", але її не сприйняли. Досить активно проходять місцеві п'єси на побутові теми, які надзвичайно цікавлять селян – пропагують дружбу різних національностей, боротьбу з крадями, відновлення традицій слов'янської общини і спільного життя всіх разом національностей і народів [11].

Досить цікавий досвід є у Куликівці – при хаті-читальні створено театр (на основі гуртка пролетарського мистецтва). Спочатку пробували запустити пролетарсько-революційну тематику, але селяни та міщани взагалі перестали ходити сюди. Тепер тут показують українську та російську класику і народні твори, є факти показу єврейських та німецьких творів. Народ з місцевих сіл допоміг відремонтувати їм приміщення, разом знесли одяг та реквізит, костюми тощо. Люди самі вирішили приносити на вистави продукти та паливо на зиму, й тепер театральні діячі забезпечені дровами і зерном, овочами та крупами, цукром [12].

У Котопському повіті активно працюють 23 "Просвіти" і при них 19 хат-читалень (також окремо 3 хати-читальні). В основному тут присутня українська тематика, але відмічено, що в них представлені 8 національностей, які тісно працюють на ниві відродження української культури та своїх національних культур. Мають досить широку підтримку народних мас, але зовсім немає підтримки місцевої влади, яка намагається насадити примусово свою "нову пролетарську культуру" (хоча народ її абсолютно не сприймає – особливо в селі) [15].

У 1919–1920 рр. у селі Коти на Чернігівщині активно існує клуб молоді. При ньому утворено театр, у якому представлено кілька національностей – тематика в основному українська (класика та народна),

але є і російська та єврейська класика. У діяльності клубу та театру активно беруть участь представники різних національностей України, які спільно працюють на українську культуру в першу чергу, але є факти також розвитку своїх національних культур [3].

Такі ж самі клуби існують на станціях Бахмач, Зернове та Крути, де також яскраво видно зразки толерантних взаємин різних народів між собою і боротьбу за відродження української культури. Театральні трупи і хорово-оркестрові колективи станцій перейшли на українську класику та народну тематику й отримали прекрасні результати – народ масово їм допомагає у роботі. На станції Зернове в клубі з театром, хором та оркестром беруть участь понад 50 чоловік 9 національностей [4].

У селах Лукашівка та Макошино утворено музично-драматичні студії, які почали активно й плідно працювати [7]. На хуторі Доч існує культурно-просвітницький гурток, театр і оркестр, які користуються великою популярністю – вистави збирають багато глядачів, а беруть участь у їх діяльності представники 5 національностей. А в селі Горлівка народний театр повністю перейшов на українську тематику, і менше 100 глядачів з різних сіл не буває [13]. У ньому також представлені різні національності.

На 1920 р. по губернії працює завдяки підтримці жителів села різних національностей: 35 народних будинків, 50 клубів, 470 хат-читалень, 199 бібліотек, 31 театр, 55 театральних труп, 80 хорів і 25 оркестрів [14]. "Суто національних" немає зовсім – усі вони багатонаціональні (представляють понад 30 національностей – у репертуарі твори понад 15 національних митців).

У селі Атюша (Кролевецький повіт) діє Народний дім – при ньому існує театральна трупа, струнний оркестр, літературна студія [16]. У Сосницькому повіті діють у 1920 р. 20 народних хорів і 5 оркестрів – також українська тематика, трохи єврейської та російської [16]. У Конотопському повіті існує 23 "Просвіти", які мають шалену підтримку селян – при них діють хори й оркестри, театри та студії [17]. На станції Крути з 1917 р. також існує "Просвіта" і при ній – театр і два оркестри. Підтримка народу настільки велика, що на їх вистави та концерти приходять понад 1000 жителів з навколишніх сіл [18]. Інтернаціональний варіант роботи в українському селі підтверджують дані по Глухівському повіту за вересень 1920 р. – було дано 18 спектаклів, з них 14 складала українська й російська тематика і 4 спектаклі – тематика інших народів України. На ці ж спектаклі приходили представники понад 40 націй і національностей України [19].

Загалом у 20-х рр. на Чернігівщині існувала 31 народна трупа, 41 хор, 473 культурно-просвітницькі гуртки, 517 хат-читалень, 300 бібліотек, 127 будинків і клубів [4, с. 60].

На фоні такого масового підйому народу на відродження як української, так і інших національних культур у лютому 1921 р. у Чернігові відкрили курси керівників селянських театрів (такі ж курси було відкрито по всій Україні). У складі цих курсів було передбачено підготовку також кадрів інших національностей для тих місцевостей, де ці національності компактно проживають. Зокрема, мова йшла про особливу увагу до підготовки керівників російського і єврейського, німецького й польського, чеського та асирійського напрямків (також інших) [20].

Наприкінці 1921 р. по селах Чернігівщини (та й України також) було відмічено активний рух українців на підтримку національних меншин – найбільш активно в цьому напрямку виступали селяни Ніжинського та Новгород-Сіверського повітів. Селяни Чернігівщини на своїх щорічних сходах всюди приймають рішення (і допомагають) в облаштуванні культурно-освітніх закладів (театри, клуби, студії та ін.) інших народів, оскільки вважають, що їм (тобто національним меншинам) набагато важче жити в Україні, ніж українцям. На сільських сходах більш ніж у 200 селах та хуторах Чернігівщини були прийняті такі рішення – селяни навіть ввели самообкладання для допомоги національним меншинам у відродженні їх освіти та культури (і просто допомоги економічного чи побутового характеру) [21].

У травні 1922 р. в Чернігові було відкрито Театральну майстерню-студію для підготовки діячів сцени – як українських, так і національних (єврейських і німецьких, чеських і польських, російських та інших). При відкритті заявили, що основний напрям її роботи – для села, у якому відчувається великий підйом української культури та культур інших національностей. Влада боялась втратити контроль над національним рухом – на закритому засіданні губкому заявили, що велику небезпеку становить єднання різних народів у відродженні своїх культур. Також заявлено, що на селі активно ігнорують "пролетарсько-революційну культуру" – місцеві театри не відреагували на заклик влади ввести такий напрям у своїй діяльності (влада у відповідь пообіцяла фінансувати такі культурні установи). Місцеві селяни на підтримку своїх культур ввели самостійно особливий податок на підтримку своєї культури – і саме цей податок збирався у повному обсязі й добровільно [22].

До такого руху активно підключились також і діти – на станції Конотоп утворено дитячий клуб "Червона Зірка", в якому займаються понад 50 дітей 9 національностей. Але влада відмічає, що в ньому лише назва "пролетарська", а все інше – національне. Дуже активно в

клуб ходять сільські діти, особливо російські й німецькі, єврейські та польські, інших національностей. Такий самий національний напрямок має і їх робота [27].

Такий самий "клуб червоної молоді" відкрили і в Новгород-Сіверському повіті (має літературний та драматичний гуртки). Тут представлено 6 національностей, і вони вимагають від влади не втручатись у їх роботу: "пролетарське мистецтво" не пішло, але дуже гарно сприймають український і російський, єврейський і білоруський, чеський і польський, болгарський та румунський напрямки (як класику, так і народні мотиви) [28].

У селі Марківцях Григорій Конишевський вже три роки керує драматичним гуртком (12 чоловік 4 національностей – українці і росіяни, євреї і вірмени). Враховуючи те, що вони показують класику та народні твори (українські й російські, інших народів) влада їм абсолютно не допомагає, але є величезна підтримка народу. П'єси проходять двічі на місяць при повному аншлазі – велика кількість селян з інших сіл регулярно приїздить на вистави і стає завзятими театралами [29].

Відмічено найкращі по Чернігівщині Народні будинки в Коропі та селі Покошичі – тут є драматичні гуртки і музичні студії, народні хори і оркестри (в них працюють представники 8 національностей). Репертуар український і російський, також національні твори (класичні та народні). Відмічено, що більшість селян тягнуться до українських класичних та народних творів. Також непоганий Народний дім у Кролевці такого ж плану [30].

Можна було б і далі перелічувати факти діяльності різних культурних осередків і колективів Чернігівщини у 20-х рр., але потрібно зробити кілька висновків. По перше, українське відродження на території Чернігівщини йшло пліч-о-пліч з відродженням інших народів регіону. По-друге, на початку і в середині 20-х рр. влада майже не втручалась в роботу культурних осередків – намагалась виростити "свою пролетарську культуру". По-третє, представники всіх національностей Чернігівщини допомагали розвитку культури регіону. По-четверте, влада побачила, що на кінець 20-х їхні культурні представники програли змагання із народними і почала придушення національного руху й національної культури, що була непідконтрольна їм. Також ми бачимо в цей час багато випадків, де спільне рішення різними національностями стосувалось не тільки культурно-освітніх проблем: народи допомагали одне одному у вирішенні фінансово-економічних та побутових проблем, спірних земельних та територіальних питань, іншого. Влада не могла ніяк втрутитись у ці проблеми, бо в більшості випадків вона була ворожа до них або ж просто не розуміла.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити деякі зауваження. Перш за все потрібно згадати період, у якому знаходилась Україна та

її народ в цей час. Це – велика розруха після двох війн, глибоке падіння економіки і культури, освітній голод (і звичайний також), боротьба за владу різних політичних угруповань тощо. На фоні винищення та вимирання цілих націй і народностей ми не тільки будували свою культуру, але й допомагали іншим народам піднятись з колін. Ми стаємо мудрішими, здобуваємо свій особистий національний досвід, а тому вивчення історії національно-культурної взаємодії різних народів сьогодні набуває неабиякого значення.

Література

1. Чернігівщина : енциклопедичний довідник. – К., 1990.
2. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 16, 25 січня.
3. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 15, 24 січня.
4. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 16, 25 січня.
5. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 5, 27 січня.
6. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 21, 31 січня.
7. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 18, 28 січня.
8. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 46, 29 лютого.
9. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 96, 2 травня.
10. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 126, 8 червня.
11. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 168, 25 липня.
12. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 204, 8 вересня.
13. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 21, 31 січня.
14. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 102, 9 травня.
15. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 207, 11 вересня.
16. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 153, 9 липня.
17. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 207, 11 вересня.
18. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 239, 19 жовтня.
19. Знамя Советов (Чернігів). – 1920. – № 241, 21 жовтня.
20. Знамя Советов (Чернігів). – 1921. – 2 лютого.
21. Красное Знамя (Чернігів). – 1921. – № 247, 4 листопада.
22. Красное Знамя. – 1922. – № 110, 20 травня.
23. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 2, спр. 133, арк. 60.
24. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 1000, арк. 3.
25. Там само.
26. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 1000, арк. 3.
27. Красное Знамя. – 1922. – № 133, 18 червня.
28. Красное Знамя. – 1922. – № 174, 5 серпня.
29. Красное Знамя. – 1922. – № 221, 29 вересня.
30. Красное Знамя. – 1922. – № 252, 4 листопада.

Конструктивные и выразительные возможности современного баяна

У статті розглядаються тембро-динамічні, конструктивні та технічні характеристики сучасного баяна в ракурсі виконавського інтонування.

Ключові слова: виконавське інтонування, баян, співучість, тембро-динамічні можливості, артикулювання, конструктивні особливості.

В статье рассматриваются тембро-динамические, конструктивные и технические характеристики современного баяна в ракурсе исполнительского интонирования.

Ключевые слова: исполнительское интонирование, баян, певучесть, тембро-динамические возможности, артикулирование, конструктивные особенности.

The article deals with timbre, dynamic, design and technical characteristics of the modern accordion from the perspective of performing intonation.

Key words: performing intonation, accordion, melodiousness, timbre and dynamic features, articulation, design features.

Популярность современного баяна обусловлена, прежде всего, существенной академизацией баянного искусства на протяжении последних десятилетий: общим уровнем профессионального мастерства баянистов, значительными успехами в подготовке концертных исполнителей и регулярными победами отечественных баянистов на международных конкурсах, всемирным признанием достижений украинской академичной баянно-аккордеонной школы, плодотворной научно-исследовательской работой.

Баян – инструмент с богатыми музыкально-выразительными возможностями, открывающими перед исполнителями большие творческие перспективы.

Певучесть – важнейшее качество любого инструмента. Одно из основных достоинств баяна – возможность управлять звуком на всей его протяженности. Ю.Акимов в сборнике "Баян и баянисты" справедливо отмечал: "... Если мы рассмотрим с точки зрения артикулирования, то есть управляемости звуком, орган, фортепиано и баян, то предпочтение мы должны отдать баяну" [1, с. 89]. По певучести звука баян приближается к скрипке. Музыкальная фраза и штрихи на баяне почти так же зависят от движения меха, как характер звучания скрипки зависит от приема движения смычка. Не случайно роль меха

при игре на баяне сравнивают с ролью смычка у скрипача или дыхания у певца. Заметим, что скрипичная педагогика оказала определенное влияние на баянную методику. Много общего у скрипки и баяна в звукообразовании. Так, акцент на смычковом инструменте выполняется при помощи усиления нажима смычка, быстрого проведения смычка, броска или удара. Такую же параллель можно привести в связи с воплощением основных видов мехо-клавишного артикулирования на баяне: усиления нажима меха, быстрого его проведения, рывка в соотношении с пальцевым туше (нажим; толчок; удар). Скрипачи считают, что смычок после выполнения *диминуэндо* не снимается со струны тотчас же по наступлении паузы, а остается лежать на струне еще некоторое время. В баянной методике часто отмечается необходимость прекращения звука за счет остановки движения меха.

Одна из наиболее характерных особенностей баяна – отличие в звучании двух его звукорядов. Механика левого полукорпуса, расположенная ближе к его поверхности, приглушает звучание голосов, которые находятся в его глубине. Чтобы убедиться в этом, достаточно проиграть два одинаковых звука – один на левой клавиатуре, второй – на правой (если баян многотембровый, а выборная – двухголосная) и сравнить их звучание. При одинаковом туше и натяжении меха динамический уровень звучания голоса на выборной клавиатуре будет ниже относительно правой клавиатуры, атака звука – более мягкой. Раздельные штрихи, акценты звучат на выборной клавиатуре значительно мягче. Данная особенность баяна отражается на "полетности" звука и на конкретности восприятия звуковысотных линий.

Как известно, под "полетностью" звука подразумевается его способность сохранять свои основные качества на расстоянии (например, в концертном зале). Самому исполнителю непросто определить эти качества звучания. Находясь в непосредственном контакте с инструментом, он не может услышать его звучания на расстоянии. Именно поэтому восприятие исполнителем соотношения уровней звучания правого и левого звукорядов неадекватное восприятию слушателя (на близком расстоянии эти уровни сближаются). Особенно явно это отличие при игре на динамике *форте*.

Отметим также, что партия правой руки обычно бывает более насыщенной, чем партия левой. Поэтому сочетание двухголосного звукоряда выборной клавиатуры с применением многоголосных регистров (до четырех голосов в одновременном звучании) на правом звукоряде требует тщательного обдумывания. Эту особенность инструмента учитывают и композиторы, которые пишут непосредственно для баяна. Они распределяют фактуру так, чтобы в звучании правого и левого звукорядов хорошо прослушивались все голоса

музыкальной ткани. К примеру, для того, чтобы показать хроматический ход в левой руке на *таккато*, нужно несколько углублять характер туше. В противном случае, даже в идеальной для баяна фактуре такой ход, как правило, выразительно прослушиваться не будет. Следует заметить, что данная особенность баяна актуальна при исполнении любого музыкального материала. Несмотря на то, что композитор в значительной степени помогает исполнителю, оптимально используя акустические, выразительные возможности баяна, исполнителю-баянисту нередко приходится вести поиск выразительных средств, которые могли бы нивелировать отличие в звучании звукорядов. Эта проблема приобретает большее значение и нередко выходит на первый план в условиях работы с переложениями произведений, написанных для других инструментов, когда определяется возможность исполнения на баяне той или иной пьесы. К сожалению, на практике это учитывается далеко не всегда.

В совершенствовании мастерства баяниста важное место занимает качество овладения многосистемными клавиатурами баянов – готовых, выборных, готово-выборных (комбинированных). Известно, что появление выборных инструментов, их производство началось уже в 1905 г. на Тульской фабрике братьев Киселевых. Такие модели назывались "левая по правой", так как клавиатуры обоих корпусов имели аналогичные звукоряды. Однако в массовой практике большого распространения выборные баяны в начале века получить не могли, поскольку были мало приспособлены для аккомпанемента бытовому репертуару.

Фактически, при игре на готово-выборном инструменте баянист имеет дело с клавиатурами разных систем. Сочетание готовой и выборной системы в одном инструменте и полуавтоматическое переключение с одной системы на другую при помощи конвертера (регистра переключателя) позволяет в необходимых случаях пользоваться преимуществом и той и другой клавиатуры. Левая клавиатура с готовыми (стандартными) аккордами и легкость ее освоения явились одной из причин массового применения баяна. В то же время, практика подтвердила необходимость совершенствования готово-выборной системы левой клавиатуры баяна, где совмещены преимущества готовой и выборной клавиатур. Выборные баяны позволили без искажений гармонии исполнять классические произведения различной сложности.

Как известно, эстетика звучания инструмента – понятие комплексное и включает среди других такие компоненты, как чистота звучания, динамика, тембральная окраска. Нет сомнений в том, что чистота, как и выразительность, является необходимой эстетической категорией звучания. В этом контексте следует заметить, что наряду

с положительными качествами, баян имеет и некоторые недостатки. Отметим лишь некоторые распространенные факторы, которые негативно влияют на эстетику звучания инструмента.

Так, звуки верхнего регистра бедны обертонами. В этом отношении баян, конечно же, уступает скрипке, органу, а также фортепиано. Динамически слабо звучат голоса верхнего регистра (особенно "готовых басов"). При исполнении *легато* границы между такими звуками выражены нечетко, что заставляет композиторов большей частью избегать использования *легато* в басах.

Следует подчеркнуть, что чистота звучания даже хорошо настроенного *баяна* часто оставляет желать лучшего. Если проиграть, к примеру, какой-либо интервал или трезвучие в верхнем диапазоне на одnogолосном регистре на динамике *пиано*, звучание будет достаточно чистым. Однако с увеличением громкостного уровня начинают прослушиваться различные комбинации тона, что "загрязняет" его звучание и затрудняет восприятие звуковысотности. На октавных регистрах аналогичные созвучия звучат еще менее чисто. Другой особенностью баяна, влияющей на чистоту звучания инструмента, является детонация голосов. Эта особенность инструмента наиболее заметна при исполнении низких звуков на динамике *форте*, при использовании регистра "фагот". Постоянное звучание в три октавы четырехголосных басов, звуковысотные искажения при исполнении мелодических линий, изложенных в разных октавах, также негативно отображается на чистоте звучания инструмента.

Практика ведущих исполнителей-баянистов подтверждает камерную природу инструмента, который прекрасно звучит на тихой и средней динамике. В соответствии с этим должен воспитываться и слух баяниста, который воспринимает в динамике не столько абсолютную силу, сколько ее художественное и психологическое мотивирование.

Однако, как в исполнительстве, так и в педагогической практике достаточно часто проявляются негативные тенденции, которые свидетельствуют о недостаточном внимании баянистов к этим вопросам. Так, намерение выжать из инструмента максимальное *форте*, независимо от художественной целесообразности, воспринимается часто как неременный признак "яркой игры". Эта тенденция, характерная для некоторых баянистов, часто мешает им изыскивать пути, которые могли бы сгладить, нивелировать недостатки инструмента, вместо их усиления. В этой связи следует отметить важность воспитания чуткости слуха у исполнителя к соотношению динамических уровней, а не воспитывать у него способность "выжимать" динамику *фортиссимо*. Именно это приводит к искаженному звучанию инструмента. Известно, что исполнитель, который умеет играть на

динамике *пианиссимо*, как правило, убеждает слушателя в эпизодах с плотным звучанием своим *меццо-форте* больше, чем тот, кто постоянно играет на средних и громких динамических уровнях, а в кульминации стремится "вытянуть" из инструмента его максимальную звучность.

Из негативных тенденций в использовании регистровки следует указать на нередко избыточное увлечение октавными регистрами. Никто не может отрицать преимущества этих регистров. Это широкий звуковой спектр, возможность достижения большей, чем на других регистрах, силы звука, тембровое разнообразие. Однако при неоправданном или очень частом их применении эти же преимущества могут стать препятствием в достижении выразительной артикуляции, чистоты произношения. Особенно "грязно" звучат эти регистры в диссонирующих аккордах на динамике *форте*. Восприятие звуковосотности здесь сводится к минимуму и приближается к восприятию кластера, а голоса, которые одновременно звучат на выборной клавиатуре, практически не прослушиваются.

Октавные регистры и при менее насыщенной фактуре часто плохо сочетаются со звучанием выборной клавиатуры как тембрально, так и динамически, а в отдельных случаях искажают фактуру. К примеру, в переложениях одноголосие звучит на этих регистрах в двух или трех октавах одновременно. В сочетании с унисоном на выборной клавиатуре это может привести к переkreщиванию октав (при тесном расположении), неоправданному сужению или расширению расстояния между мелодическими линиями, которые исполняются на правой и левой клавиатурах (при широком расположении). Все перечисленное подчеркивает необходимость тщательного обдумывания целесообразности выбора тех или других многоголосных регистров, особенно октавных.

Обратная картина наблюдается в использовании одноголосных и унисонных регистров. Ограниченное их применение связано, по видимому, с нетребовательным отношением баянистов к чистоте звучания и стремлением к внешнему эффекту в исполнении. Преимущества этой группы регистров заключаются в лучшем их сочетании со звучанием выборной клавиатуры. Этот фактор, к сожалению, принимается во внимание не всегда. В отличие от октавных регистров, использование в правой клавиатуре одноголосных и унисонных регистров в сочетании с левым звукоорядом способствует более выразительному произношению, широким возможностям игры на *пиано*, ярким тембральным характеристикам. Естественно, что данные утверждения не являются догмой и могут существенно корректироваться в практической деятельности.

В интерпретационном процессе применение любого средства определяется его художественной необходимостью. Приведенные выше противопоставления (игры на динамике *форте* – игре на динамике *пиано*, октавных регистров – одноголосным и унисонным) не вызвано желанием как-то приуменьшить значение первых. Это является лишь реакцией на существующее в исполнительской практике частое нивелирование использования вторых.

Заметим, что любые побочные шумы "загрязняют" звучание баяна, снижают впечатление даже от яркой в музыкальном отношении и технически совершенной игры. Наиболее распространенные из них – стук клавиш, клапанов, борин меха, стук при переключении регистров. Сюда можно отнести и шумное дыхание исполнителя, которое нередко слышимо даже в зале. Непривлекательность звучания баяна в эстетичном плане часто вызвана также большими перепадами динамики в коротком музыкальном пространстве (иногда на одном-двух звуках), преувеличенными жесткими, резкими акцентами, грубой атакой звука, неумением его флиртовки.

Частое и не всегда оправданное в художественном плане переключение регистров приводит, как правило, к тембральной пестрости, а нередко – к грубому и примитивному звучанию инструмента. Известно, что, несмотря на наличие максимум пятнадцати механических переключателей регистров на современном концертном баяне, количество тембро-динамических нюансов, красок практически не ограничено. Основное задание исполнителя в этом плане заключается в раскрытии разнообразных ярких возможностей внутри каждого из регистров, в органическом использовании всех их тембральных особенностей для решения конкретных художественных задач. Такой подход способствует развитию у баяниста не только исполнительского слуха, но и техники звукоизвлечения.

Творческое переосмысление конструктивных и выразительных возможностей баяна позволит баянисту реализовать широкие возможности звуковой палитры инструмента, достичь необходимого качества звучания исполняемой музыки. Однако, несмотря на заметный прогресс в технической оснащенности баянистов, особенно в плане подвижности игрового аппарата, стабильности и уверенности в игре, эстетика звучания остается одним из наиболее уязвимых мест во всех звеньях обучения игре на баяне. Недооценка этого важнейшего в игре на любом музыкальном инструменте качества не только препятствует развитию баяна, но и подвергает сомнению его будущее как камерно-академического инструмента.

Тем не менее, недостатки, в сравнении с перечисленными выше возможностями, не умаляют значительной ценности этого музыкального инструмента.

Литература

1. Акимов Ю. Некоторые проблемы теории исполнительства на баяне / Ю. Акимов – М. : Сов. композитор, 1980. – 106 с.
2. Баян и баянисты : сб. методических материалов / сост. и общ. ред. Ю. Т. Акимова. – М., 1974.
Ч. 2. – 1974. – 128 с.
3. Восприятие музыки : сб. статей / ред.-сост. В. М. Максимов. – М. : Музыка, 1980. – 256 с.
4. Гайсин А. О совершенствовании навыков ориентирования на левой клавиатуре баяна / А. Гайсин, Г. Гайсин // Музыкальная педагогика и исполнительство на русских народных инструментах. – М. : ГМПИ им. Гнесиных, 1984. – Вып. 74. – С. 77–85.
5. Гвоздев П. Принципы образования звука на баяне и его извлечения / П. Гвоздев // Баян и баянисты. – М. : Сов. композитор, 1970. – С. 12–23.
6. Давидов М. Теоретичні основи формування виконавської майстерності баяніста (акордеоніста) : наукове видання / М. Давидов. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – 308 с.

УДК 32:304

Я.О.Потапенко

Історичні зміни репрезентації тілесності в контексті утвердження інформаціоналістської парадигми мережевого суспільства

*Розглядаються історичні зміни рецепції людського тіла в контексті утвердження глобального мережевого суспільства. Особлива увага звертається на осмислення тілесності крізь призму концепції "постлюдськості" та віртуального кібер-простору.
Ключові слова: тілесність, постлюдськість, мережеве суспільство, концепція, електронні комунікації.*

*Рассматриваются исторические изменения рецепции человеческого тела в контексте утверждения глобального сетевого общества. Особенное внимание обращается на осмысление телесности через призму концепции "постчеловечности" и виртуального кибер-пространства.
Ключевые слова: телесность, постчеловечность, сетевое общество, концепция, электронные коммуникации.*

The historical changes of reception of human body in the context of global network society intensification are considered. The specific

attention are given to the analysis of bodiness through the prism of "posthumanity" and virtual cyber-sphere conceptions.

Key words: bodiness, posthumanity, network society, conception, electrical communications.

Масштабна інтеграція антропологічної й культурологічної проблематики до царини історіографічних студій виводить їх на рівень історіософського осмислення особливостей рецепції тіла людини в науковому, мистецькому, політичному, соціальному та повсякденному вимірах. Багато дослідників сходяться на думці, що модель сприйняття тіла є основою самоідентифікації індивіда в сучасній інформаційно-мережевій культурі. Тому феномен тілесності сьогодні постає як ключовий об'єкт поліепістемного інтегрального дослідження в галузі соціогуманітаристики, до якого прикута увага фахівців з найрізноманітніших дисциплін.

Метою статті є історичний аналіз рецепції людської тілесності як соціокультурного феномена в наукових напрямках суспільствознавчого спрямування в контексті інтенсивного (і часто непередбачуваного) розвитку мережевого суспільства на засадах інформаціоналістської парадигми.

Задекларована проблема частково, опосередковано і фрагментарно розглядалася в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, зокрема М.Кайку, М.Епштейна, К.Хейлз, Ж.Бодріяра, П.Вірільйо, С.Жижека, Е.Бендика, С.Хоружого, М.Островіцького, В.Макдугала, О.Гомілко, В.Косяка, І.Биховської, С.Матвієнко, Д.Шевчука, А.Ботанової, проте системного комплексного дослідження все ще не створено. Наукова новизна і практичне значення нашої роботи, власне, саме цим і зумовлені й полягають у спробі здійснити зважений аналіз репрезентацій тілесності в мережевій культурі "Веб 2.0", котрий би ґрунтувався на кращих досягненнях сучасної соціогуманітаристики.

В добу "деполітизації та нейтралізації" (вислів К.Шміта), коли політика все інтенсивніше віртуалізується, а людство опиняється в ситуації постполітики й постідеології, тілесність як сутнісна ознака індивіда набуває дедалі вагомішого сенсу, впливу і значення практично в усіх сферах життєдіяльності. Л.Колаковський проголосив появу т.зв. "приватного консерватизму" виборців, коли електоральні симпатії визначаються відповідно до харизми впізнаного кандидата, його статусних іміджів та респектабельних образів, котрі формуються, як правило, навколо його тілесно-репрезентативних характеристик. Децентралізація і дискурсивізація чітких політичних ідентичностей на етапі домінування "постполітичного позасвідомого" (термін Д.Шевчука) призводить до мутації реальної політики у квазіполітику, ідеології

у квазіідеологію, а влада зводиться до набору маніпулятивних стратегій, мета яких – приховати велику таємницю панування: влади не існує й ніколи не існувало (за Ж.Бодріаром) [1, с. 128].

За словами М.Кайку, глобальним наслідком поєднання квантової, біомолекулярної й комп'ютерної наукових революцій (розщеплення ядра атома, розкодування ядра клітини і створення електронного комп'ютера) стало народження на наших очах нової ери, в яку люди з "пасивних споглядачів Природи" перетворюються на її "активних хореографів"; "новий океан" нескінченних наукових можливостей веде до зміни "Віку відкриттів" у науці "Віком опанування" [6, с. 19–22]. Інтернет стрімко й агресивно "поглинає" практично всі форми людської взаємодії, він уже встиг стати невід'ємною фундаментальною частиною сучасної цивілізації, без якої годі уявити функціонування бізнесу, науки, політики чи сфери розваг. В побут сьогодення міцно вкоренилися електронна торгівля й банківські послуги, кібернетичні торгові пасажі – на черзі невідворотний масовий перехід до кібернетичних бібліотек, віртуальних університетів і шкіл.

Багато розмов у науковому світі точилися щодо близьких перспектив "четвертої стадії комп'ютеризації", коли з Інтернетом можна буде спілкуватися як з розумною істотою, вдасться створити "штучний інтелект", а еволюція "глобальної павутини" перетворить земну кулю на "величезну голову, мозок, сповнений інтелекту" [6, с. 70–71]. Авторитетний американський фізик Н.Гершенфельд, керівник амбітного проекту Массачусетського технологічного інституту "Речі, що мислять", цілком упевнений, що до 2050 р. більшість речей навколо нас "мислитиме" (обладнані крихітними мікросхемами, вони "відчуватимуть" нашу присутність, "читатимуть" наші емоції й попереджатимуть наші бажання). Комп'ютери "спілкуватимуться" один з одним та з Інтернетом за допомогою мікрохвиль, а люди керуватимуть ними голосом, жестами, теплом і рухами свого тіла, поступово перетворяться на "ходячі вузли Всесвітньої павутини" [6, с. 53–58].

Подібні перспективи багатьма сучасними дослідниками кваліфікуються як небезпечні симптоми руйнації культури й особистості. С.Жижек наголошує на тому, що в "екранній реальності" "дигітального сцієнтистського всесвіту" людина перетворюється на жертву власного жаху і побожності перед "розумною" машиною, внутрішні процеси якої недоступні людській уяві. Вчений проголошує тотальну кризу людської тілесності, знерухоженої "магічним екраном інтерфейсу": безреферентна "реальність заекрання" випереджає, деформує й денатуралізує людину й навколишнє середовище [2, с. 8–9]. Е.Кін наголошує на іншому негативному аспекті мережевої культури як примітивного "культу аматорів": "Мільйони стихійних мавп – більшість із яких є не більш творцями, аніж наші біологічні брати – творять нескінченний цифровий набір непотребу" [13, с. 16]. П.Вірільйо похмуро описує

драму "розщеплення" людини у кібер-просторі: "Відтепер людина може бути перетворена на певний спектр або дух, який займається сексом на відстані. Це справді жахливо, бо розщеплюється найінтимніше, найважливіше у стосунках із реальністю... Одного прекрасного дня віртуальний світ може витіснити реальний".

Натомість Ж.Бодріяр у роботі "Ксерокс і безмежність" закликає змиритися з тим, що віртуалізуються і комп'ютери, й люди, позбавлені в остаточному підсумку волі, суб'єктивності й нерозв'язних стосунків зі світом: "Інтерактивні екрани зовсім не відштовхують мене... Відео, телебачення, комп'ютери – ці контактні лінзи спілкуються, прозорі протези – складають єдине ціле з тілом, аж до того, що генетично стають його частиною..." [2, с. 9]. Захоплений безмежними можливостями "доокреслення себе" і творення нової ідентичності в мережі, М.Островіцький ділиться досвідом "другого народження" наступним чином: "Я народився в Second Life 11 жовтня 2007 року. Спочатку я прийняв мережеве ім'я, потім отримав електронне тіло. Потім образ розпався, постав простір. Інтерактивність засмоктала інтенціональність" [13, с. 15]. Мережі породжують нову "соціальну морфологію", дозволяють транслювати у фізичний світ досвід, отриманий в електронному світі, – сьогодні всі найважливіші суспільні функції та процеси зорганізовані навколо мереж, що й зумовлює просто-таки фізіологічну потребу людини бути присутньою в мережі (за Д.Шевчуком). Повнотою зактуалізованих можливостей безупинного існування називає К.Ботанова "тотальність" Інтернету й зазначає, що межа між двома паралельними реальностями – "он-лайн" і "офф-лайн" – як чутлива мембрана проходить через тіло людини, яке "зливається з мишкою, клавіатурою та екраном". "Тихою революцією" людської тілесності й самосприйняття, що відкриває колосальні можливості для іншого погляду на себе, означає цей процес дослідниця [2, с. 10].

Нова інформаційна культура "реальної віртуальності" (М.Кастельс) (Культура 2.0) переносить фундаментальні зміни і сенси в електронно-мережевий світ зі світу фізично-тілесного, формуючи динамічно-відкриті альтернативи останньому. Технології створюють новий вимір буття людини, ґрунтований на онтології "можливих світів", ведуть до появи нового виду людських істот – homo irretius (омережевлена людина) (термін Е.Бендика) або homo virtualis (за С.Хоружим) [13, с. 15]. Технології творять не лише нову свідомість, культуру, ідентифікацію, але й нову тілесність homo electronicus, котра втрачає все більше інтерес до фізичного світу і зв'язок із ним. Душа заміняється "аватаром", а тіло реальне витісняється бажаною проекцією тіла. А.Хінтону належить думка: "Кожна революція створює нові слова". Перефразувавши цю максиму, наважимося стверджувати: кожна революція (в цьому разі – електронно-інформаційна) створює нові тіла. Багаторівнева, мультимедійна й поліфункціональна комуні-

кація в глобальній мережі веде до появи образу тіла як безмежного, всюдисущого, протейчно-плинного динамічного утворення, котре можна невпинно трансформувати (вибір статі, віку і зовнішності у віртуальному світі, невичерпне поле моделювання бажаних іміджів).

Тіло людини все частіше розглядається як "знаковий агрегат", сукупність інформаційних процесів, що відбуваються на всіх рівнях організму. І мова йде не про "кінець людини", а про початок перетворення її матеріально-біологічних (тілесних) компонентів на інформаційно-енергетичні. Як зазначає К.Хейлз, "постлюдське ставить інформаційну модель вище від її матеріального втілення, наше втілення в біологічному субстраті варто розглядати швидше як історичну випадковість, а не як невідворотність" [5, с. 24–25]. Подібні ідеї дуже близькі й М.Епштейну, котрий доводить, що людство нині перебуває не в добі "пост", але на початку "протоперіоду", коли зростаюча потужність комп'ютерів веде до створення штучного "протоінтелекту", генетичні експерименти – до можливості штучного "протожиття", глобальна електронна мережа – до "протоглобального" співробітництва інтелектуалів і колективного "проторозуму" [5, с. 27].

Цікаву концепцію висуває Жан-Марі К'юбільє, стверджуючи, що в сучасній візуально зорієнтованій культурі домінуючим стилем є порногламур, навколо якого наразі концентруються всі силові лінії творчого процесу. Порногламур (зорієнтований на спокусу й максимальну естетизацію сексуального у феномені "порно") проголошено новонародженим великим стилем масової культури, котрий витісняє постмодернізм ("інтелектуальний снобізм") і ґрунтується на цінностях технологізації та стандартизації, на зміні способу комунікації та еволюції засобів масової інформації, на "розширенні меж тілесної та сексуальної конфігурації людини" завдяки активному використанню цифрових технологій і відмові від традиційного жанрового мислення та виражальних засобів (за А.Нечипоренко) [9].

Дискурси (як вияви логоцентризму) в сучасній культурі впевнено витісняються гламуром (а то й "порногламуром"), останній різноманітним самовідтворюється і самопоступлюється як "головний дискурс" – матриці решти дискурсів (попри свою тотально симулякризовану віртуальність, замасковану під всеохопний гіпертекст). У цьому контексті тіло людини – як причина, мета, наслідок, об'єкт і суб'єкт бажання і спокуси водночас – набуває ознак "найбільшого симулякра", цежає і розчиняється за фасадом означників: "Тіло сходить у нівець у грі статевого попиту і пропонування, губить ту містичну потугу, що робить із нього об'єкт зваби" (за Ж.Бодріаром) [1, с. 54]. Реальне, живе тіло людини в сучасній омережено-гіпертекстуалізованій культурі максимально соціалізується, політизується – отже, беззмістовно й невідвратно деградує, оскільки соціальне стає "потворним і ситим", "величезним підприємством з терапевтичної опіки, і визначають його інваліди,

ідіоти, дегенерати, дебіли й різні асоціальні особи", на думку видатного французького мислителя. Тіло, мода, спорт, історія – все сьогодні є політичним, баналізується, взаємопереплітається аж до нерозрізнованості, поступово входить до сфери трансполітичного, де і зникає в "політичній імлі". Це знаменує "кінець політики як приділення, початок політики як культури, і негайний занепад цієї політичної культури", адже "кінець фатальних стратегій – початок банальних стратегій" (як стверджує Ж.Бодріяр) [1, с. 54–55]. Як наслідок – всяка реальність віднині стала "порнографічною гіперреальністю"; "потуги непристойного" усувають будь-яку двозначність, таємничість, ауру сакральності, призводять до "остаточної зачарованості тілом без обличчя, обличчям без очей і очима без погляду". Вчений приходиться до досить радикального висновку-діагнозу сучасного мережевого суспільства: "Ми, представники західної цивілізації, поглинаємо обличчя, немов стеві органи, в їхній психологічній оголеності, в їхніх виразах істини і бажання", – обличчя під владою "чистої пожадливісті погляду" втрачає маски і стає "статевим органом", голим і непристойним у задушливому просторі "безперервного соціального коментаря" [1, с. 57–58].

Сучасна медіалізована, віртуалізована, децентралізована й омасовлена культура, на думку Є.Мінка, одержима концепцією прозорості й відмови від приватності, коли максимальна відкритість у всіх аспектах власного життя потрактовується як "норма" соціо-психологічного стану і ознака хорошого тону (натомість, приватність, за словами М.Цукерберга, вже соціальною нормою не є) [11, с. 12–13]. Проте подібна "культура прозорості" може виявитися одностороннім інструментом панування, оскільки надає невичерпні ресурси й можливості для контролю над приватністю й повсякденням пересічних громадян представникам влади. "Зазирати під ковдру" приватності стає дедалі поширенішим явищем після феноменального успіху реаліті-шоу "Великий брат", котре вперше вийшло в Голландії у 1999 р. й дало поштовх до виникнення нової парадигми сприйняття соціокультурної й політичної реальності, нового її культурного виміру – феномена соціальних мереж в Інтернеті [11, с. 12]. "Вбиваючи" приватність (або принаймні інтенсивно розмиваючи її межі), соціальні мережі не лише радикально розширюють кордони уявлень про пристойність і припустимість, спрощують і прискорюють комунікацію з сексуальним ухилом, – але й призводять до "оголення" багатьох політичних проблем, які владні еліти воліли б замовчувати й надалі. "Арабська весна" й "Американська осінь" (рух "Окупуй Уолл-Стріт") 2011 р. вже встигли стати класичними прикладами глобальних політичних наслідків активності пересічних громадян у соціальних мережах (Twitter- або Facebook-революцій).

Максимально лаконізувавши вищезазначені міркування, можемо висловити припущення: те, що постало з потурання банальному

вуаєризмові, на наших очах перетворюється на потужний засіб та ідеологію кардинальних суспільно-політичних і соціокультурних трансформацій, джерело й метод реалізації на сучасному етапі одвічно притаманного людині потягу до безмежної свободи та креативності. Еротичність трансформується в революційність, тілесність – у політику, сексуальність – у владу. В цьому контексті тіло може осмислюватися і як базовий об'єкт споживання, Капітал і Фетиш західної культури (Бодріярівське тлумачення: "принцип насолоди" тісно пов'язаний з "гедоністичною реальністю" і статусною респектабельністю), і як невичерпне джерело потужних імпульсів оновлення і звільнення, нових сенсів і утверджень "волі до життя", спраглих пошуків "сирої", нефальшованої реальності.

Р.Барт і У.Еко розглядають усі соціокультурні феномени як факти комунікації і стверджують, що комунікативний акт завжди перенасичений соціальними та політичними кодами й залежить від них (при тому, що єдиного універсального "Коду Кодів" не може існувати в жодному разі). Тіло також виступає і як семіотична, і як комунікативна система, особливо в аспекті своєї сексуальності. Ключовою тезою "Історії сексуальності" М.Фуко є ідея: заборона на сексуальність у класичну епоху насправді виявилася тотальним її насадженням. Адже саме сексуальність, на думку вченого, була "тисячолітнім диспозитивом підкорення", найбільш ефективним інструментом контролю і влади – не зовнішніх відносно індивіда, а внутрішніх, вкорінених у його тілесності. В подібному ключі міркував і Ж.Бодріяр: "Вся новітня історія тіла – це історія його демаркації, історія того, як мережа знаків і міток розграфлює, подрібнює й заперечує його у відмінності й радикальній амбівалентності, реорганізує його як структурний матеріал для знакового обміну на зразок речей, відкриває його здатність до гри й символічного обміну в сексуальність як детермінуючу інстанцію, зорганізовану навколо фетишизації фалоса як всезагального еквіваленту" [4, с. 184].

Цікаво зазначити, що Н.Віннер ще в 1954 р. висунув припущення, що людину можна буде "транслявати, як повідомлення, телеграфом". Г.Моравець у роботі 1988 р. обґрунтував можливість завантажити зміст людської свідомості у пам'ять комп'ютера. На думку видатного фізика сучасності С.Хокінга, людство перебуває на початку нової ери, коли буде здатне самостійно ускладнювати внутрішній код ДНК, не чекаючи "повільних результатів біологічної еволюції". Характеризуючи сучасний стан розвитку цивілізації як "протобіотехнічний", М.Епштейн передбачає початок експансії людини поза межі власного тіла, перспективи перетворення тіла на цифровий промінь чи інформаційний потік [5, с. 25–27]. Авторка резонансної книги з епатажною назвою "Як ми стали постлюдством" (1999 р.) К.Хейлз розуміє "постлюдське" не як "усунення" людського, але як його масштабне розширення, коли

індивід виходить за межі тілесності через систему електронних підсилювачів, трансформаторів, подовжувачів (що уможливають перетворення тіла на інформаційне поле, не обмежене кордонами простору і часу). "Постлюдське насправді не означає кінець людського. Воно означає лишень закінчення певної концепції людини... як автономної істоти, яка реалізує власну волю через індивідуальну дію і вибір... Мова йде не про те, щоб відмовитися від тіла, залишити його позаду, але про те, аби поширювати втілену свідомість найрізноманітнішими специфічними, локальними, матеріальними шляхами, що не може бути досягнуте без електронних протезів" [12, с. 286–291]. Результатом подібних процесів, за Ж.Бодріаром, стало те, що, "наслідуючи телебачення, весь навколишній світ і наше власне тіло утворюють лише контрольний екран" [1, с. 65].

Висновки. В сучасних соціогуманітарних студіях, пов'язаних з вивченням трансформації уявлень про тіло людини в умовах інтенсивного розвитку мережевого суспільства й віртуального кіберпростору, дослідження тілесності реалізується, здебільшого, в контексті медійно-комунікативних, знаково-семіотичних або електронно-інформаційних феноменів і процесів. Людство впевнено прямує до повної перемоги техніко-технологічного над природно-органічним, до заміни традиційної культури транс- чи посткультурою (Веб 2.0), базованої на симулякрах і "гіперреальностях". У подібних умовах майбутнє людської тілесності абсолютно непередбачуване.

Сприйняття тіла індивіда, насамперед, як результату історико-культурно-семіотичного процесу (а не природно-біологічного), стимулює різноманітні теорії "постлюдської" або кіборг-тілесності, що мають компенсувати психічну, фізичну й соціальну "неповноцінність" живої плоті (шляхом імплантації високотехнологічних "нано-протезів"). Великої популярності набувають концепції футурологічного характеру щодо можливості (а то й необхідності) переведення тіла людини в нематеріальний, інформаційно-енергетичний режим функціонування, що дозволить досягнути руйнування кордонів між реальністю й уявою, простором і часом, минулим і майбутнім. Автори радикальних концепцій висувають ідеї щодо повної відмови від тіла на користь буття індивіда як "інформаційної структури" у мегапросторі глобальних надшвидкісних електронно-комунікаційних мереж. (Мовляв, лише в подібній перспективі людству, нарешті, вдасться реалізувати одвічну мрію про абсолютну, нічим не обмежену свободу.)

Література

1. Бодріяр Жан. Фатальні стратегії / Ж. Бодріяр. – Львів : Кальварія, 2010. – 192 с.
2. Ботанова К. Вузли електронних плетив / К. Ботанова // Критика. – 2001. – Число 12. – С. 8–10.

3. Вирильо П. Машина зрєння / П. Вирильо. – СПб. : Наука, 2004. – 243 с.
4. Дьяков А. В. Жан Бодрийяр: стратегії "радикального мышлення" / А. В. Дьяков. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 357 с.
5. Епштейн М. Знак пробєла: о будучем гуманитарных наук / М. Епштейн. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 864 с.
6. Кайку М. Візії: як наука змінить ХХІ сторіччя / М. Кайку. – Львів : Літопис, 2004. – 544 с.
7. Каку М. Фізика неможливого / М. Каку. – М. : Альпина нон-фикшн, 2011. – 456 с.
8. Культурологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / упоряд.: О. І. Погорілий, М. А. Собуцька. – К. : Вид. дім "Кієво-Могилянська акад.", 2005. – 320 с.
9. К'юбільє Жан-Марі. Порногламур / Жан-Марі К'юбільє. – К. : Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2009. – 264 с.
10. Маклюєн М. Понимание медиа: внешние расширения человека / М. Маклюєн. – М. : КАНОН-пресс-Ц, 2003. – 464 с.
11. Мінко Є. Диктатура прозорості / Є. Мінко // Критика. – 2011. – Число 3–4. – С. 12–13.
12. Хейлз К. Як ми стали постлюдством: віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці / К. Хейлз. – К. : Ніка-Центр, 2002. – 430 с.
13. Шевчук Д. Культура у мережеві мереж / Д. Шевчук // Критика. – 2011. – Число 3–4. – С. 14–16.
14. Шевчук Д. Постполітичне позасвідоме / Д. Шевчук // Критика. – 2009. – Число 11–12. – С. 2–3.

УДК 128

Л.С.Кучер

Феномен смерті в контексті духовної самотрансценденції людини

У статті розглядається проблема смерті через функціонування категорії духовної самотрансценденції як одвічного прагнення особистості до пізнання сутності буття поза його видимими гранями.

Ключові слова: страх смерті, тривога, самотрансцендентність.

В статье рассматривается проблема смерти сквозь функциональную категорию духовной самотрансценденции как векового стремления личности к познанию сущности бытия вне их видимых граней.

Ключевые слова: страх смерти, тревога, самотрансценденция.

This article deals with the problem of death through the functioning of spiritual self-transcendence category as a person's everlasting aspiration for being essence cognition beyond its visible verges.

Key words: death fear, anxiety, self-transcendence.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В ХХІ ст. екзистенційна проблема людського буття постає центральною темою філософії. Філософська рефлексія щодо теми смерті є глибинним фундаментом для розуміння основ життя людини. Одним із важливих чинників ставлення до життя і до смерті є духовна самотрансцендентність людини, або "мала смерть".

Самотрансценденція людини в напрямку найвищих моральних цінностей виконує дві функції: 1) духовно і морально удосконалює людину, 2) знімає страх смерті, дає надію на безсмертя.

Таким чином, ми ставимо питання про умови можливості самотрансценденції: в якій філософській системі самотрансценденція можлива, а відтак – за яких метафізичних умов смерть відіграє позитивну, етично навантажену роль під час самотрансценденції особистості?

Аналіз досліджень і публікацій. У зарубіжній і вітчизняній філософській літературі наявна чимала кількість праць сучасних теоретиків і дослідників з питань проблемності смерті через духовну самотрансцендентність. За методологічну основу беруться роботи М.Гайдеґгера, Ж.Марітена, Г.Марселя, Р.Отта, П.Тіллаха, М.Шелера, К.Ясперса та ін.

Формування мети статті. В філософському аспекті ХХ ст. самотрансцендентальна смерть розглядається для того, щоб виявити трансцендентальні аспекти життя. Через трансцендентальність проблема смерті регламентує амбівалентність у суспільстві.

Виклад основного матеріалу. У кожній культурі є дві протилежні тенденції: прагнення до стабільності, відтворення традиційних форм життєдіяльності й пошук нових значень і цінностей. Безумовно, буття людини завжди належало до світу символів, знаків межі між посеїбічністю та потойбічністю. Спосіб її існування у світі виступає апеляцією до трансцендентного, що постає основною онтологічною характеристикою та вихідним екзистенціалом буття.

Термін "трансцендентність" (від лат. *transcendens* – той, що виходить за межі) веде свою генеалогію від схоластичної філософії. Схоласти розрізняли іманентні й трансцендентні причини та дії; перші реалізуються в об'єктах, другі – виявляються за межами наявного буття. У німецького філософа І.Канта цей термін отримав гносеологічний відтінок і означав (на противагу іманентному) те, що пересту-

пає межі можливого досвіду. Трансцендентною нормою (незалежною волею, безсмертною душею, Богом) є, на думку вченого, поведінка людини. Очевидним є той факт, що потяг до трансценденції – це сутнісна характеристика людини, яка властива їй апіорі. Більш проблематичною, безумовно, є не сама по собі інтенція, прагнення людини до чогось вищого, а кінцева мета цього прагнення.

Для сучасної філософської антропології важливою є думка про те, що людське життя торкається абсолюту в міру його діалогічного характеру, оскільки людина, через свою унікальність, намагається долучитися до безумовного, безмежного, трансцендентного виміру.

Кожен індивід усвідомлює своє існування як постійне прагнення до самовдосконалення. Яскраво виражений потяг до рефлексії та саморефлексії стає вихідним моментом артикуляції трансцендентного бажання самовираження. У контексті такого прагнення віднайти власне формування "свого Космосу" тотального значення набуває проблема смерті, яка є найвагомим компонентом трансцендентності кожної особистості. Через усвідомлення цієї проблеми формується й внутрішня гармонія, коли мікрокосм індивіда змінюється відповідно до споконвічних законів макрокосму.

Найважливішим підходом до розгляду трансцендентності "кінечності" буття є підхід, який пов'язує феномен смерті з проблемою "межової" ситуації, загострює для людини проблему власного існування, ставить запитання про сенс та цінність життя, його морально-духовну спрямованість.

Смерть як єдина невідворотна межа підштовхує до змін у свідомості, попри те, що не є постійною чинною детермінантою. Феномен смерті є онтологічною характеристикою людини, тобто складовою її екзистенції: а) він інтерпретується залежно від конкретного типу духовної культури, в межах якої формується те чи інше ставлення до смерті; б) тісно пов'язаний із проблемою сенсу життя [1, с. 51].

Поняття "межової ситуації" запровадив у філософію К.Ясперс. Така ситуація ставить людину на межу між буттям і небуттям. "Буття, яке нас оточує, – це трансценденція буття, у яке ми не входимо, в якому ми існуємо і до якого ми належимо" [10, с. 425]. Опинившись у "межовій ситуації", людина, за К.Ясперсом, звільняється від усіх умовностей, що раніше сковували її, зовнішніх норм, загальноприйнятих поглядів, які характеризують сферу "Ман", і, таким чином, вперше осягає себе як екзистенцію.

"Межова ситуація" дозволяє особистості перейти від "несправжнього" буття до справжнього. Згідно з поглядами екзистенціалістів, цього не може зробити теоретичне, наукове мислення. Все те, чим раніше жила людина, у "межовій ситуації" постає перед нею як

ілюзорне буття, світ видимостей. У такій ситуації вона починає розуміти, що цей світ відділяє її від нібито реального буття, трансцендентного щодо емпіричного світу.

Таким чином, "межова ситуація" дозволяє особистості поєднатися з трансценденцією, Богом. К.Ясперс вважає, що, усвідомлюючи свою "кінецьність", людина доходить висновку про нескінченне й абсолютне, Бога й безсмертя. Це дозволяє їй вийти за межі: "Незбагненне, але все-таки усвідомлюване нескінченне дозволяє людині вийти за межі її існування завдяки тому, що вона його усвідомлює" [10, с. 450]. Смерть через свою метафізичність залишається незамкненою, й ця властивість є знаком свободи людини.

Увесь життєвий шлях індивід набуває сенсу цінностей у духовному завершенні й у можливому трансцендентному результаті. Для цього трансценденція має бути осмисленою, усвідомленою, вільно обраною з усіх можливих варіантів смерті. Такій можливості підпорядковане життя людини, нею визначається її свідомість. Це осмислене прагнення до смерті й складає суть людини, але конститутивний акт трансценденції визначає людську природу – усвідомлене прагнення виходу за свої межі, набуття своєї смерті в чомусь вільно обраному, передача себе в інше. Людина трансцендетує себе як духовна істота за межі себе, в дух, який сформований у формі ідеального, у своє інше, в те, що заперечує своє.

О.Харитонов у статті "Небуття визначає свідомість" відзначає: "Людиною повинне рухати прагнення до смерті (у сенсі духовного завершення), а не потяг, оскільки потяг наштовхує людину, а прагнення – результат її вільного й усвідомленого вибору. Свобода людини не абсолютна: вона обмежується певними межами. У першу чергу, вона обмежується своїм природнім началом, і воно ставить межі людського існування. Таким чином, людина – істота кінцева, і цього їй як людській істоті (суперечливій, подвійній) не здолати. Але вона може трансцендетувати принаймні свою духовність в іншу систему, у своє інше, в щось транслюдське" [9, с. 49].

За О.Харитоновим, життя людини, яке все руйнує, й себе у тому числі, сприймає смерть як розкладання – таке життя й смерть постають "нелюдськими", тому що в них немає духовності, її творення, вдосконалення, у них втрачається людина, стаючи тільки природною істотою. Смерть виступає як створення нової системи на основі досконалої, завершенної, вищої духовності. Вона відповідає потенціям, силам, можливостям, які формують людину. Розвивати свою природу індивід практично не може – він завершений, тому духовність, яка складає одне з начал людини, вимагає свого розвитку: або в бік руйнування (тоді все гине, і людина повертається до вихідної точки,

не змігши реалізувати своїх потенцій, не ставши досконалою, навіть просто – людяною, не набувши сенсу свого існування), або в бік творення (отримання сенсу життя, його цілей у вдосконаленні себе й створенні нового, транслюдського на основі розвиненої, досконалої духовності людини) [9, с. 69].

Якщо людина не усвідомлює кінця свого існування, вона не в змозі ставити перед собою мету, завдання. Життя неминуче втрачає в її очах зміст і сенс. У той же час бачення кінця й спрямованість на нього утворюють духовну опору, на основі якої людина осмислює, визначає своє життя, яке їй потрібне, розуміє мету не під страхом, а вільно, заради творення нового на основі досконалого, завершеного. Прийдешнє небуття обмежує людину, визначає її суб'єктивність, свідомість.

Якщо смерть є завершальною інстанцією, тобто тим "ніщо", за межами якого нічого не існує, це може призвести до нігілізму (заперечення суспільних норм і моральних принципів) чи до абсолютного гедонізму, а відтак – до суспільного безладу та безвідповідальності, радикальним вираженням яких став своєрідний "імператив" англійського неоспіритуаліста А.Кроулі: "Роби, що ти хочеш, і нехай це буде твоїм єдиним законом" [3, с. 19]. Вищезазначені способи поведінки (нігілізм та гедонізм) є своєрідною захисною реакцією людини, намаганням позбутися відчуття того, що абсурд смерті й повне небуття неминуче наближаються, оскільки, в повсякденному житті пересічна секулярна людина намагається уникнути думки про "ніщо", яке її тривожить. Цей стан тривоги вона переживає дуже болісно, а відтак доходить думки про абсурдність власного буття [3, с. 49].

За П.Тілліхом, зустріч із "ніщо" – це зіткнення з "голим Абсолютом", а у філософії Г.Марселя "ніщо" – це "таємниця", "несубстанціальний абсолют". Це розуміння "ніщо" спрямовує на усвідомлення того, що смерть перестає бути випадковою, абсурдною та несправедливою. Вона не постає остаточною межею, за якою нічого не існує, навпаки, вона спонукає людину до розуміння вищого рівня буття.

Коли людина постає віч-на-віч зі сферою трансцендентного Абсолюту, з "ніщо", виникає те, що феноменолог із релігієзнавства Р.Отто назвав "благоговінням і трепетом" перед жадливою таємницею сакрального. Благоговіння і трепет – складні духовно-психологічні переживання, які вказують людині на її власну незначущість, мізерність (у християнському дискурсі – "грішність"), що спонукає до морального самовдосконалення, сповіді та каяття. У релігійних традиціях, які спиралися на апофатичне богослів'я, "ніщо", або те, що лежить по той бік буття, – це сфера трансцендентного Абсолюту, тобто Бога. Таке тлумачення "ніщо" як повноти буття, як Абсолюту,

характерне передусім для східної християнської традиції філософування. На цю метафізичну традицію спирався у своїх працях М.Гайдеґґер, коли зазначав, що "ніщо" – це буття, основа для трансценденції суцього. "Смерть – це доля особистості, це онтологічна структура людського буття, це один із основних проявів тимчасовості існування індивіда. І щоб бути справжньою, людина повинна жити, орієнтуючись на свою смертність, а не існувати так, ніби вона безсмертна" [7, с. 16]. Смерть, за М.Гайдеґґером, у найширшому значенні є феноменом життя, бо "тут буття не має конечності" [7, с. 202].

"Буття-до-смерті" – це форма справжнього буття, яка дозволяє людині вирватися за межі несправжнього: "Справжній характер життя виявляється похідною від свідомого сприйняття людиною своєї смертності, від перетворення існування на вільний проект буття-до-смерті" [7, с. 17]. Основу несправжнього буття складає домінування одного з модусів центральної гайдеґґерівської категорії "Dasein" (буття – свідомість), моментів сьогодення, "коли світ речей приховує від людини її кінцівку" [7, с. 19]. У світі повсякденності індивід забуває про свою смертність і втрачає розуміння власної унікальності. "Турбота, як і страх, ігнорується як слабкість, із якою ніяке упевнене в собі буття не може мати нічого спільного. Відповідно до закону "Man" потрібно спокійно ставитися до факту того, що люди помирають. Перевага байдужості відчуває буття від її власної безумовної можливості [7, с. 123]. Вирватися за межі цього несправжнього існування можливо за умови відчуття "екзистенціального страху", який відкриває перед людиною нову перспективу – смерть [7, с. 47].

При цьому людина потрапляє у світ буття, випробовує стан самотності, захоплюється "екзистенційним жахом", у якому відкривається "ніщо" [7, с. 49]. Отже, людське існування означає "рух у "ніщо". "Буття-до-смерті" стає модусом справжнього буття людини й утіленням амбівалентної спорідненості буття й "ніщо".

Проблема ставлення до смерті тісно пов'язана з центральною екзистенційною характеристикою людини – потягом до самотрансценденції (символічним помиранням і відродженням). Процес самотрансценденції є результатом втрати моральних цінностей людини, які визначають основний зміст життя індивіда і впливають на його практичну діяльність [2, с. 127].

У гуманітарній сфері знання існує потреба у філософсько-антропологічному дискурсі ієрархії цінностей і понять, чіткій та змістовній позиції. Критерії побудови системи цінностей здійснив німецький мислитель, засновник філософської антропології – М.Шелер. Найвищою цінністю, за його переконаннями, є священне, тобто сакральне. У своїй роботі "Формалізм в етиці і матеріальна етика цінностей"

дослідник відзначає модальність аксіологічних рядів, які ґрунтуються на цінностях святині, що переживаються у зв'язку з предметами, апріорно даними як символи священного. Відповідно почуття, які виникають у особистості, відповідають абсолютним цінностям, є переживаннями блаженства, благоговіння й поклоніння, заглибленими в таємницю речей. Акт, за М.Шелером, у якому розкриваються цінності святині, – це любов. Згідно з цим філософ вибудовує ціннісні моделі або ідеальні типи особистості, що виконують оцінно-нормативну функцію, постають зразками особистісної орієнтації в реальному житті. Філософ намагається виокремити та підкреслити ідеально-зразкові "чисті особистісні типи: святий, геній, герой, художник насолоди" [8, с. 326].

Самотрансценденція має глибоке філософське навантаження, оскільки в своєму арсеналі орієнтується на вищі моральні взірці. У цьому разі мова йде про специфічну самотрансценденцію людини у світлі долучення індивіда до Абсолюту, царини сакрального "ніщо", де формою прояву самотрансценденції виступає любов як не просто почуття однієї людини до іншої, а відгомін божественної любові. Аналізуючи цю проблему, варто відзначити працю Ж.Марітена "Метафізика і містика", у якій автор звертається до феномена любові як способу пізнання трансцендентності Бога; людина здатна бачити невидиме, тобто те, що для інтелектуального пізнання є недосяжним і незбагненим; прагнучи до самотрансценденції, шукає автентичний смисл свого життя, намагається стати неповторною, унікальною, особистістю, не такою, як всі. У сучасному світі матеріальні цінності споживацької цивілізації, які людина сповідувала раніше, не задовольняють її, у секулярному світі вона "не має жодних надій, вона ні на що не сподівається, вона ні в що не вірить по-справжньому", тому й думки про смерть приносять їй тільки відчай [4, с. 27].

У цій ситуації людина прагне розширити світ, життєвий горизонт, де в процесі символічного помирання та відродження намагається відкрити сакральне й з'ясувати його моральну цінність. Ця нова ієрархія вартостей визначає автентичний сенс життя людини, які як духовну самотрансценденцію знаменують собою смерть старого й народження нового, спонукають до пошуків таємниці сакрального, де кожен відчуває себе недосконалістю власного сущого. Тому вона й намагається усвідомити необхідність свого морального самовдосконалення [8, с. 267]. Смерть як факт припинення життя для людини, яка здійснила самотрансценденцію, перестає бути чимось абсурдним, випадковим і морально злим. Вона намагається втратити ці властивості, тому що з'являється надія на релігійне безсмертя. Система цінностей, де не існує священного, яке було б вище за природні

закони й природну необхідність, думка про індивідуальне безсмертя є ірраціональною, неможливою. У межах священної системи вартостей, які вищі за природну необхідність, думка про безсмертя є більш органічною та логічною. Ця надія на безсмертя постає можливою у світлі звернення людини до трансцендентних цінностей, найвищою з яких є святе, або священне (Августин Аврелій, М.Шелер). Ідея безсмертя також має значний потенціал, тому що запобігає появі "сенсожиттєвого вакууму" (С.Франк) і відчаю в людини.

С.Франк у статті "Психіатрія та пошук смислу" зазначає, що принципом самотрансценденції є сутність існування людини. Це означає, що існування є автентичним лише тією мірою, якою воно спрямовано на те, що виходить за його межі. Буття людини не може мати зміст саме по собі, людину не можна розглядати як засіб для досягнення мети. Вона володіє собою настільки, наскільки втрачає, забуває себе або заради чогось, когось, або якоїсь справи чи товариша, або ж "в ім'я Бога". Боротьба людини за своє "Я", ідентичність приречена на невдачу, якщо не присвячена чому-небудь за межами її "Я" [6, с. 189].

Людське буття тьмяніє, якщо не знаходить для себе вільно обраного змісту. Акцент робиться на вільному виборі, оскільки людина стоїть вище від простого морального вибору між добром і злом і є вищою саме розрізнення між ними. Така свобода також є вищою від смерті, тому що вона не знає смерті, а лише вічне життя. Наслідуючи платонівську традицію, С.Франк у своїй роботі "Духовні основи суспільства" зазначає, що метою справжньої любові є абсолютне благо [5, с. 409]. Людина виходить у світ і реалізується в ньому – разом із людьми, змістом та цінностями. Існування коливається, якщо відсутня ідея або ідеал, до якого прагне людина. Якщо відсутня самотрансценденція назовні, тоді вона ризикує опинитися в "екзистенціальному вакуумі" (С.Франк) і буде відчувати себе нещасливою. С.Франк, у свою чергу, зауважує, що самотрансценденція – це сутність людського існування. Бути людиною – означає мати спрямування не на себе, а на когось, або на щось інше. Це "інше" є чимось об'єктивним і змістоутворюючим, змістом нашого буття, сенс якого в тому, що він скеровує хід буття, утворює цю дихотомію між "Я є" і "Я повинен", дійсністю та ідеалом. Бути людиною означає бути зверненим до змісту, що потребує здійснення, цінностей, які вимагають втілення. Зверненість на іншого є умовою любові. Якщо людина звернена тільки на себе, нестачу любові вона компенсує невротично підвищеним лібідо, що виражається у великій кількості сексуальних стосунків. Отже, людське існування не автентичне, якщо воно проживається не як самотрансценденція.

Людина – істота самотрансцендентна: її суть завжди спрямована назовні, на щось або на когось, але вона водночас істота, що страждає. Із цього випливає той очевидний факт, що людина, поперше, належить природі, залежить від її предметів, які знаходяться поза нею, по-друге, як духовна істота має потребу у світі, трансцендентному її суб'єктивності. Якщо в першому випадку людина споживає зовнішній світ, реалізує його як предмет своєї потреби, то в другому – вона його конститує, осмислює, дає йому життя, віддає себе. Під час самотрансценденції людина віднаходить себе, виходить на межу своєї суб'єктивності, за межі певної культури, світу, часу, намагається трансцендентувати себе у вічність, втрачаючи себе. Вона належить природному, духовному й ідеальному світу, є поєднанням двох світів, тому повне звільнення, абсолюція від одного з них означатиме її загибель. Смерть людини подвійна: з одного боку, вона гине фізично як природна істота, а з іншого – набуває можливості духовного результату, і тоді все її життя стає небезвихідним. Духовна смерть – це духовна завершеність, досконалість, здійснення й отримання вищих духовних цінностей.

Висновки і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, у процесі нашого дослідження було проаналізовано декілька філософських аспектів ставлення людини до смерті:

1. Травматичне знайомство людини зі смертю відбувається під час "межової ситуації". "Межова ситуація" – це не тільки ситуація ризику, а взагалі будь-яка перехідна ситуація, у якій людина відчуває безпорадність схем та стереотипів, за якими вона діє. Під час "межової ситуації" людина втрачає смислові морально-духовні орієнтири, символічно помирає. Але для того, щоб духовно відродитися, потрібна нова трансцендентна опора, вічні цінності, які людина не може знайти, лише спираючись на себе. Звідси й необхідність "духовної самотрансценденції".

2. Феномен смерті є радикальним проявом втрати буття. Це намагання остаточного знищення людиною самої себе, власного "Я". Смерть корениться в тривозі перед "ніщо". Для західноєвропейської філософської традиції "ніщо" – це синонім небуття, остаточна смерть та анігіляція "Я". "Ніщо" (як смерть і знищення) викликає відчай у людини, той деморалізуючий фактор у моральному й духовному житті індивіда, що виражає переживання людиною відсутності змісту буття.

3. За християнською традицією "ніщо" виступає як священне й несе позитивне навантаження, яке спонукає людину до морального й духовного самовдосконалення, надає зміст життю, надію на індивідуальне безсмертя та блаженство, "знімає" відчай перед фактом смерті. Священне трактується як абсолютне трансцендентне щодо світу, яке

відкривається людині в "межовому стані" та є конституючим ядром понять та цінностей всього сущого, що здатне перетворити людину з індивіда на особистість.

Усвідомлюючи особисте буття, людина здатна піднятися над собою, відійти від своєї емпіричної природи, вийти за неї, трансцендентуючи за межу даного. Звернення до трансцендентного постає вагомою характеристикою людського буття, тому актуалізація й аналіз цієї проблематики розкриває нові можливості та горизонти для сучасних антропологічних досліджень.

Література

1. Варавва В. В. Современная российская танатология: опыт типологического описания / В. В. Варавва // Теоретический журнал CREDO NEW. – 2005. – № 3. – С. 36–61.
2. Бердяев Н. А. О назначении человека / Николай Бердяев. – М. : Республика, 1993. – 383 с.
3. Ламонт К. Иллюзия бессмертия / Корлисс Ламонт ; пер. с англ. А. В. Старостина. – М. : Политиздат, 1984. – 286 с.
4. Морозов А. Значення феномену страху для філософського аналізу понять "світ" і "буття" / А. Морозов // Дні науки філософського факультету. – 2005. Матеріали доповідей та виступів. – К., 2005. Частина 4. – 2005. – С. 21–22.
5. Франк С. Л. Духовные основы общества / Семен Франк ; сост. и вступ. ст. П. В. Алексеева. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
6. Франк С. Л. Человек в поисках смысла / Семен Франк ; пер. с англ. и нем., общ. ред. Л. Я. Газмана и Д. А. Леонтьева, вступ. ст. Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
7. Хайдеггер М. Время и бытие : статьи и выступления / Мартин Хайдеггер ; сост., пер. с нем. и комм. В. В. Библихина. – М. : Республика, 1993. – 447 с.
8. Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей : избранные произведения / Макс Шелер ; пер. с нем. А. В. Денежкина, А. Н. Малинкина. – М., 1994. – С. 259–337.
9. Шичанина Ю. В. Феномен иномерности в современной культуре / Юлия Шичанина. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского ун-та, 2004. – 240 с.
10. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс ; пер. с нем. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.

Фуррі та фуррі-арт: антропоморфний образ тварини як артефакт

У статті розглядається феномен фуррі та доводиться, що об'єктом захоплення у цій субкультурі є не тварина, а її художній образ.

Ключові слова: фуррі, анімалістика, антропоморфізм, теріантропія, субкультура.

В статье рассматривается феномен фурри и доказывается, что объектом увлечения в данной субкультуре является не животное, а его художественный образ.

Ключевые слова: фурри, анималистика, антропоморфизм, териантропия, субкультура.

Describes the phenomenon of furry fandom, and it is proved that the object of hobbies in this subculture is not an animal but its artistic image.

Key words: Furry, animals, anthropomorphism, therianthropy, subculture.

Зв'язки й відношення людей і тварин у глобальному ракурсі мають декілька аспектів. Один з них – це біологічні еволюційні зв'язки, а саме формування специфічної людності на основі первинної тваринності. Другий масштабний аспект – приреченість людей і тварин до співіснування на одній планеті й, звідси, невідворотна тривала історія свого роду міжвидової боротьби за ресурси й територію, що логічно завершується домінуванням людини. Третя площина взаємодії людини з твариною знаходиться у відведенні тварині специфічної проєктивної функції. "Наділення тварин людськими рисами, думками й почуттями складає сутність проєктивної функції тварин – однієї з найбільш давніх у історії людства... Проєктивна функція тварин виявляється в тому, що тварини є символічним вираженням власного "Я". Для сучасної людини ідентифікація себе з твариною існує як результат засвоєння історичного культурного досвіду, корені котрого йдуть у глибоке минуле..." [8, с. 19]. Історично останній, але вельми значущий для людської сутності аспект її взаємодії з твариною формується на основі здатності до турботи про "Іншого" (у тому числі й "інакшого") як однієї з основних ознак еволюційно зрілого розумного буття [7, с. 197–204].

Досвід взаємодії між людиною і твариною та його осмислення послужили основою для численних культурних практик, феноменів, артефактів, у яких в тій чи іншій формі функціонує тварина чи її образ. Образи тварин присутні у найдавніших малюнках на скелях і стінах печер і в сучасному мистецькому анімалізмі. Люди вважали себе нащадками тварин у своїх примітивних тотемістичних віруваннях і виводили численні породи домашніх тварин. Тваринна органіка впливається в релігійну свідомість людини, приводячи до формування пантеонів твариноподібних богів найдавніших цивілізацій, – і вона ж стає результатом досягнень сучасних наукових біотехнологій. Людина рухалась від перекладання на фольклорні звірині образи власних рис (насамперед, вад і недосконалостей) до визнання ставлення до "братів наших менших" критерієм власної моральності й людяності. Відмінність людини від тварини здавна слугувала свого роду "точкою відліку" власне людського начала, і, разом з тим, протягом усієї історії людина асоціювала себе з тими чи іншими тваринами у сакральних діях, іграх, іменах.

Одним із пов'язаних з тваринною образністю культурних явищ у наш час стала субкультура фуррі. Феномен фуррі поки що має не досить тривалу історію, тож не дивно, що і його дослідження розпочались порівняно недавно і не є вельми численними. Крім того, закономірно й логічно, що перша аналітика фуррі не завжди відповідає жорстким вимогам академічного наукового стилю, реєструючи факт появи цього нового культурного явища спочатку у науково-публіцистичному та науково-популярному форматі. Насамперед тут слід вказати на Фредеріка Вальтера Паттена (Frederick Walter Patten, нар. 1940 р.), який вважається першим істориком та теоретиком фуррі. Йому належать численні статті з історії спільноти фуррі, есе, рецензії, огляди фуррі-арту. Саме Ф.Паттен є редактором відомого у колах зацікавлених видання "Furry!: The World's Best Anthropomorphic Fiction", за яке у 2003 р. він отримав перемогу в одній з номінацій ("Best Anthropomorphic Other Literary Work") щорічної премії "Кращі твори антропоморфної літератури та мистецтва" ("The Annual Anthropomorphic Literature and Arts Awards"). Автором багатьох публікацій з тематики фуррі, підготованих для газет, журналів та сайтів, є Хенк Лутрелл (Hank Luttrell). На російськомовному просторі виділяються публікації з історії та теорії фуррі художника, відомого автора манги та засновника проекту "Furrevolt" Алекса Хатчета. Насамперед слід звернути увагу на його значну (як за обсягом (у 5 частинах з додатками), так і за рівнем опрацювання теми) роботу "Furry. Феномен, шляхи, фендом" [1].

Університетську науку субкультура фуррі зацікавила перш у соціологічному ракурсі. У 2002 р. було опубліковано соціологічне опитування прихильників цієї субкультури, зроблене Девідом Дж.Растом (David J.Rust) ще у 1997–1998 рр. [2]. Поставлені питання стосувались переважно соціальних та сексуальних зв'язків. У 2007 р. було проведено соціологічне опитування належних до субкультури фуррі представниками психологічного факультету Каліфорнійського університету L.Rossmassler та T.Wen [3]. Питання були у тому числі й щодо політичних поглядів та роду занять фуррів. У 2009 р. студентами Niagara County Community College під керівництвом К.Гербасі було проведено чергове опитування, головною метою якого цього разу було встановлення соціального статусу прихильників субкультури фуррі. Слід зауважити, що на час проведення цих досліджень у суспільстві вже встигли сформуватися певні стереотипи щодо субкультури фуррі, розвінчання яких стало ледь не головною метою та результатом вказаних соціологічних опитувань.

Серед авторів перших наукових розвідок субкультури фуррі на пострадянському просторі – А.А.Чубур, А.В.Костіна, Д.Розанов [10; 11; 5; 9]. Лише побіжно згадується фуррі у публікаціях деяких українських дослідників [6; 4]. Таким чином, як уже зазначалось, наукові дослідження цього культурного явища поки що загалом не є достатньо численними та глибокими і не охоплюють геть увесь потенційний проблематичний спектр, – що й визначає актуальність теми.

Отже, "фуррі" (інколи зустрічається написання "фурі", "фьоррі" та "фьюрі") – термін, що утворився від англійського "furry" ("пухнастий", "вкритий хутром") і використовується для означення спільноти людей, які мають пристрасть до образів антропоморфних тварин, захоплюються такими образами. Антропоморфізація у цьому разі означає наділення тварин такими властиво людськими ознаками і якостями, як свідомість, мова, почуття, прямоходіння, носіння одягу, користування предметами побуту тощо. Захоплення подібними образами реалізується двома основними шляхами: а) підвищений (інколи до фанатичного) інтерес до образів антропоморфних тварин у мистецтві та, часто, власна творча реалізація у цьому близькому до анімалізму жанрі; б) "вживання" в образ антропоморфної тварини, самоідентифікація з таким образом.

Історія терміна "фуррі", як і самої спільноти, за свідченням Фредеріка Паттена, розпочалась на науково-фантастичному конвенті 1980 р. Саме тоді в процесі дискусії навколо антропоморфного образу кішки Ерми Фелни з книги коміксів Стіва Галаччі "Albedo Anthropomorphics" вперше сформувалась певна група прихильників подібних художніх образів. У подальшому на зібраннях любителів наукової фантастики й

фентезі, коміксів, анімації відбувалась поступова концентрація та єднання шанувальників образів антропоморфних тварин, що послідовно завершилось їх виділенням із кіл цінителів фантастики, фентезі, коміксів, анімації та згуртуванням раніше розрізнених груп у нову єдину спільноту. Щоправда, самі прихильники фуррі-жанру часто стверджують, що історію їх руху слід розпочинати як мінімум від низки таких подій, як вихід у 1965 р. мультсеріалу Осамі Тедзукі "Імператор джунглів", у 1973 р. – мультфільму Уолта Діснея "Робін Гуд", публікації у 1973 р. роману Річарда Адамса "Корабельний пагорб" і його екранізації у 1978 р. та, відповідно, появи окремих груп прихильників-фанів цих творів.

А.А.Чубур, досліджуючи феномен фуррі [11], приходять до висновку, що на практиці можна зустріти п'ять підходів до його розуміння та інтерпретації. А саме під фуррі може матись на увазі:

а) жанр антропоморфного ("теріантропного", додає А.Чубур) мистецтва, тобто мистецтва, що створює уявні життєві форми, у яких сполучаються риси людини і тварини;

б) фендом, тобто об'єднання людей, захоплених творами та (або) життям у стилі фуррі;

в) власне антропоморфні образи тварин, зокрема, й наділені розумом тварини, – як, наприклад, персонажі-тварини книги Р.Кіплінга "Мауглі";

г) люди, що ідентифікують себе з певною антропоморфною твариною ("друга їх самоназва – "теріантропи", – знову уточнює дослідник);

г) сама ідея олюднення, антропоморфізації тварин.

Проте, розглядаючи фуррі у контексті поняття субкультури, А.Чубур зауважує щодо неповноти й неточності кожної такої окремо взятої інтерпретації, які всі разом є радше різними ракурсами, виявами, аспектами субкультури фуррі. Головним же у цьому культурному феномені є центруюча ідея. А.Чубур пише: "Основа будь-якої субкультури – пошук і створення образу "Іншого", тобто ідеї, що відділяє її носіїв від прийнятого у суспільстві стилю життя і мислення, проводить межу "МИ – ВОНИ". У цьому разі – це якраз і є ідея антропоморфізму тварин або зооморфізму людини. Навколо неї і групуються різні реальні та віртуальні співтовариства людей, об'єднані назвою "фуррі" [11, с. 107].

Перше застереження, щоправда, викликає ототожнення А.Чубуром понять антропоморфізації та теріантропії у контексті проблематики субкультури фуррі. Хоча як антропоморфізм, так і теріантропія (а також косплей, кігурумі, парагуманізм, тваринні рольові ігри тощо) дійсно дуже часто згадуються як суміжні й близькі з фуррі ідеї й практики, однак, попри все, ці поняття потребують доволі чіткої демаркації.

Загалом антропоморфізм (від грецького *ανθρωπος* – "людина" та *μορφή* – "вигляд") – тобто наділення людськими якостями й рисами (фізичними, інтелектуальними, моральними) не тільки тварин, але й предметів, явищ, фантастичних образів є надзвичайно давньою культурною практикою. Про джерела антропоморфізації навколишнього світу культурною свідомістю, про те, як вже на початку культурогенезу, відштовхуючись від метаопозиції "Я – Інше", людина за принципом симетрії переносить виділення свого "Я" на будь-який інший зовнішній об'єкт, мені доводилось писати раніше [7, с. 117–118]. Тут же досить зауважити, що антропоморфізація навколишнього світу культурною свідомістю робить навколишній світ більш зрозумілим і близьким, а людське існування у такому дещо наближеному (і тому менш чужому) світі більш певним. Антропоморфізація широко позначається на мовній практиці людини – від збереження найдавніших конструкцій на зразок "йде дощ" і до утворення вже сучасних на кшталт "пам'ять комп'ютера". Найбільш же принципово й послідовно вона реалізувалась у прадавніх віруваннях і пізніших релігійних уявленнях та є особливо характерною для світосприйняття дітей раннього віку. Утім у випадку зі спільнотою "фуррі" маємо справу не тільки з антропоморфізмом, але і з протилежно спрямованою інтенцією – зміненням образу людини шляхом уподібнення зовнішньому об'єкту ("іншому"). Таким чином, практика фуррі, з одного боку, має справу тільки з певним видом антропоморфізму (антропоморфізація виключно образів тварин), з іншого ж боку, виходить за межі власне антропоморфізму (поєднуючи його з протилежно спрямованою інтенцією, яку А.Чубур, як і ряд інших авторів, називає "зооморфізмом" (про адекватність цього терміну реальній ситуації ще буде йти мова далі)).

Що ж стосується теріантропії (від грецького *θηρίον* – "дика тварина" та *άνθρωπος* – "людина"), то цим терміном позначається (насамперед, у термінологічних системах міфології та спіритизму) гіпотетична трансформація людини у тварину. Інколи як синонім до теріантропії вживається термін "зоантропія" (англ. "zoanthropy"), який є медичним означенням різновиду психічного відхилення. У субкультурному контексті теріантропія є самостійним, окремим від фуррі формуванням, представники якого називають себе "теріантропами" або "теріанами" (іноді "террі"). Домінантою теріантропної субкультури є практикування людиною інтенсивної психічної (інколи говориться про "духовну", що, на мою думку, є спірним вживанням цього поняття) самоідентифікації з твариною, а не з її художнім образом, як у випадку з фуррі. Вважається, що теріантропне співтовариство було започатковано у 1992 р. створенням у інтернет-мережі групи зацікавлених навколо сайту "alt.horror.werewolves".

Однак слід зробити застереження, що не завжди теріантропія розцінюється саме як субкультура. Іноді вона характеризується як вроджена специфіка, яка проявляється в людині незалежно від зустрічі та спілкування з подібними до неї особами. Тобто ситуація дещо подібна до тієї, коли людина відчуває, що народилась у тілі не тієї статі, – тільки у випадку теріантропії йдеться про відчуття народження в тілі не того біологічного виду. Якщо поведінка й особистість фуррі може викликати асоціації з грою (звідси й суміжність з рольовими іграми, косплеєм), а найпопулярнішою темою у фуррі-спільноті є мистецтво (фуррі-арт), то поведінка теріантропа легко може спричинити наш інтерес до проблем психології та психіатрії, а поширеними темами обговорень у колах теріантропів є різного роду біологічні й психологічні наукові та паранаукові концепції й гіпотези (від імпринтингу й відкриттів генетики – до різного роду вчень про перевтілення). І хоча фуррі й теріантропи із зрозумілих (суто тематичних) причин часто "пересікаються" в інтернет-мережі, однак при цьому самі, як правило, досить наполегливо відмежовуються один від одного.

Якраз теріантропія, на мою думку, і може бути названа зооморфізацією людини. Що ж до фуррі, то дуже важливо підкреслити й врахувати наступне: фуррі цікавляться *не тваринами як такими, а художньо створеними образами тварин*. Хоча фуррі залюбки беруть участь у різних зібраннях та проектах щодо захисту тварин, однак у їх випадку зовсім не йдеться про "повернення до природи" або щось подібне. Навряд чи можна прийняти й розповсюджену серед самих фуррі точку зору, згідно з якою ця субкультура тяжіє радше до формування (хоча б на рівні ідеї) принципово нової органічності, у якій би не зблизились, а саме з'єднались тваринні й людські риси. Попри поширеність окремих (і найчастіше доволі високопарних) фраз про тварин, світ природи і т.п. під час власної презентації представників даної спільноти, насправді у своїй практиці вони зосереджені на світі культури. Спільнота фуррі орієнтована саме на артефакти – тиражує, дублює, обіграє, варіює, модифікує певні культурні образи, а саме – образи антропоморфних тварин. Відповідно, фуррі копіюють (ототожують себе, грають роль тощо) не тварин, а художніх образів, героїв творів мистецтва. Тож по суті ідея фуррі є близькою не стільки до теріантропії, скільки до таких явищ, як косплей або рольові ігри. Варто звернути увагу, що тут маємо справу з принципами постмодернізму, згідно з якими культура цитує себе, подвоює образи, практикує саморефлексію тощо. Особливість підходу фуррі полягає в тому, що вони художні віртуальні образи прагнуть перенести на ґрунт реальності, втілити у життя (знову ж варто, крім фуррі, згадати про косплей та рольові ігри).

Тематично субкультура фуррі зосереджена на художньо створених образах тварин, тому можна сказати, що фуррі-арт є прикладом художньої анімалістики. Але варто згадати, що анімалістичний жанр, який виділяється у живописі, скульптурі, графіці, у його класичному розумінні основним своїм мотивом має зображення (з різною мірою і співвідношенням реалістичності та стилізації) *реальних живих тварин*. У образотворчому ж (візуальному) фуррі-арті зовсім не йдеться про справжніх тварин, оскільки, як ми вже з'ясували, на відміну від теріантропів, фуррі цікавлять не тварини як такі, а їх художні антропоморфізовані образи. Подібна антропоморфічність тварин традиційно є характерною, на відміну від образотворчих, словесним мистецтвам. Саме тут, у казках про тварин, байках та інших жанрах, ми зустрічаємо образи антропоморфізованих звірів.

Словесні мистецтва оперують мовою, котра формує і транслює простір смислів (яким і є культура), саме тому вони завжди погляд "зсередини" культури і в принципі не можуть бути відстороненими від людини, тоді як "неконцептуалізований" образ візуального мистецтва потенційно може бути більш "зовнішнім". Наприклад, побачити те, що ми називаємо лісом або кішкою, може і тварина; описати ліс або кішку словами – тільки людина (це різниця між першою та другою сигнальними системами). Словесні мистецтва, як ми вже зазначали, не можуть бути відстороненим поглядом на світ, вони завжди є його переживанням, смисловим опануванням. Звідси й характерна антропоморфізація пережитого й опанованого (пропущеного крізь себе, свою "самість") людиною світу у словесних мистецтвах. У образотворчих же мистецтвах міра такого переживання та опанування завжди насправді визначалась не реалістичністю, а естетичністю, художністю, зрештою – наявністю стилю, який і є в цьому разі упередметненням переживання та опанування світу. У своєму ж "зрілому" сучасному форматі візуальні мистецтва взагалі починають тяжіти до концептуалізації та смислових образів, пов'язаних, знову ж таки, з другою сигнальною системою. Але оскільки це окрема тема, розгляд якої не є метою нашої публікації, то повернемося до фуррі-арту.

Отже, у фуррі-арті антропомізація є характерною для тваринних образів у всіх видах мистецтв, у тому числі й живописі та графіці. Власне, у цьому разі маємо справу з прикладом запозичення специфічної іконографії словесного мистецтва – мистецтвами образотворчими. З метою з'ясування шляху такого запозичення звернемо увагу, що у більшості своїй фуррі-арт, поза сумнівом, викликає асоціації зі стилістикою коміксів та анімації. Варто принагідно знову згадати, що початок формування фуррі пов'язується з обговоренням образу антропоморфної кішки Ерми Фелни з книги коміксиста Стіва

Галаччі, а самі представники фуррі вважають за точку відліку своєї спільноти вихід мультсеріалу Осами Тедзукі "Імператор джунглів" та повнометражного мультфільму Уолта Діснея "Робін Гуд".

Комікси якраз і є тим зближенням оповіді й зображення, сполученням словесного й візуального, що приводить до поєднання літератури та образотворчого мистецтва, і, зрештою, явищем, у якому специфічна образність словесного мистецтва переходить у візуальний формат. Комікси безпосередньо пов'язані і з мультиплікацією. В англійській мові слово "cartoon" означає і комікс, і мультфільм. Крім того, значна кількість мультфільмів знята за сюжетами вже популярних до того коміксів, наприклад, широко відомі японські "аніме" майже без винятків є екранізаціями японських коміксів "манга".

Підсумовуючи, слід ще раз звернути увагу на наступне:

- субкультура фуррі є одним із новітніх прикладів з найдавніших часів поширеної у культурі практики проективної символізації власного "Я" в образі тварини;

- субкультура фуррі зосереджена не на світі природи як такої, а на образах-артефактах, що є доволі характерним для культури постмодернізму;

- фуррі-арт є своєрідною версією анімалістичного жанру, у якому специфічна тваринна образність словесних мистецтв поширилась і на мистецтва візуальні;

- антропоморфізація образів тварин у фуррійному контексті є відмінним від теріантропії явищем з, відповідно, відмінною суто психологічною підставою.

Щодо останнього, то видається перспективним дослідження психологічних причин звернення представників спільноти фуррі до образів саме "пухнастих" тварин. Як відомо, "пухнастість" підсвідомо асоціюється з незахищеністю, дитячістю. Показово, що антропоморфізація світу характерна також для дитячого віку, тому, на відміну від "дорослого" образотворчого мистецтва, у дитячих малюнках традиційно бачимо антропоморфних тварин. Комікси та мультфільми у нашій культурі, на відміну від тієї ж Японії, також вважаються мистецтвом для дітей. Тож варто було б з'ясувати, які саме функції виконує для представників субкультури фуррі їх захоплення, які компенсаторні механізми тут задіяні та які властивості сучасної культури обумовлюють появу подібних спільнот.

Література

1. Alex Hatchett. Furry [Електроний ресурс] / Alex Hatchett. – Режим доступу:

http://imfurry.ru/pages/hatchett_furry.html. – Назва з екрану.

2. David J. Rust. The Sociology of Furry Fandom [Електронний ресурс] / J. David. – Режим доступу: <http://www.visi.com/~phantos/furrysoc.html>. – Назва з екрану.
3. Rossmassler L. Furry Survey Results [Електронний ресурс] / L. Rossmassler, T. Wen. – Режим доступу: <http://studyf3.livejournal.com/1383.html>. – Назва з екрану.
4. Еремін Н. Влияние кино на социальность и антисоциальность на примере субкультур / Н. Еремін // Соціологія у (пост)сучасності : збірник наукових тез учасників VI Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – 360 с. – С. 110–111.
5. Костина А. В. Интернет-сообщества: что обсуждается в Интернете?: от думеров – до фурри. От игнора – до троллинга / А. В. Костина. – М. : ЛИБРОКОМ, 2011. – 176 с.
6. Марченко Н. Дитинство як предмет дослідження біографічної науки // Наукові праці НБУВ. – К., 2010. – Вип. 28. – С. 508–519.
7. Матвєєва Л. Л. Культурологія : курс лекцій / Л. Л. Матвєєва. – Київ : Либідь, 2005. – 512 с.
8. Орел В. Е. Культура, символы и животный мир / В. Е. Орел. – Харьков, 2008. – 584 с.
9. Розанов Д. Новые неформальные объединения и новые медиа: субкультура фурри в реальном и виртуальном пространстве / Д. Розанов // Современные методы изучения культуры : программа конференции. – (Москва, 14–15 апреля). – Москва, 2010.
10. Чубур А. А. Субкультура фурри: краткая характеристика и корни явления / А. А. Чубур // VIII Конгресс этнографов и антропологов России : тезисы докладов. (Оренбург, 1–5 июля 2009 г.). – Оренбург, 2009. – С. 277–278.
11. Чубур А. А. К вопросу о феномене субкультуры фурри / А. А. Чубур // Folk-art-net: новые горизонты творчества. От традиции – к виртуальности. – М. : ГРЦРФ, 2007. – 200 с. – С. 105–116.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

УДК 930.25(477.41)"1941/1943":356.15

К.П.Двірна

Партизанський рух на Бориспільщині (1941–1943 рр.): архівна розвідка

У публікації на основі фондів Державного архіву Київської області розкрито регіональні особливості виникнення та розвитку партизанського руху на Бориспільщині, а також проаналізовано державно-партійні підходи щодо його оцінки у повоєнний період.

Ключові слова: партизанська група, партизанський загін, архівні документи, війна, звіт, керівник загону, класифікація.

В исследовании на основании фондов Государственного архива Киевской области раскрыты региональные особенности возникновения и развития партизанского движения на территории Бориспольского района Киевской области, а также проанализировано государственно-партийные подходы в отношении его оценки в послевоенные годы.

Ключевые слова: партизанская группа, партизанский отряд, архивные документы, война, отчет, руководитель отряда, классификация.

This publication, based on funds of the State Archive of Kyiv region uncovered regional differences and the emergence of guerrilla movement Boryspilshchyna and analyzed state – party approaches to its assessment of the postwar period.

Key words: archival documents, classification, guerrilla group, guerrilla team, the head unit, the report, the war.

Заявлена автором проблема є невивченою в контексті руху опору в Україні. В наукових доробках А.Зиля [1], а також у навчальному посібнику "Історія рідного краю. Бориспільщина" під редакцією Н.В.Йови та Т.М.Гонди розкриті лише фрагменти партизанського руху протягом зазначеного періоду. В розробці останніх авторів вписані факти, які стверджують, що на початку лютого 1943 р. розпочав свою діяльність партизанський загін, спочатку невеликою групою у п'ять

чоловік. У квітні загін зріс до 30 чоловік. Партизани діяли невеликими групами в придніпровських лісах Сошникова. Близько 14 каральних операцій провели фашисти проти партизанів, які закінчилися безуспішними" [2].

Розсекречені архівні документи та статистичні матеріали, які містяться в фондах Державного архіву Київської області, дають можливість більш глибоко вивчити важливу сторінку історичного краєзнавства – Бориспільщини – рух опору військових та місцевого населення протягом усього періоду окупації, починаючи з 1941 р. та закінчуючи 1943 р. Саме архівні документальні свідчення дозволяють автору розкрити складну ситуацію на Лівобережжі після трагічних подій під Києвом у вересні 1941 р., що вплинули на виникнення партизанського руху в тилу ворога.

Опрацювавши фонди архіву, приходимо до висновку, що документи, які відтворюють питання виникнення та розвитку партизанського руху на Бориспільщині, слід класифікувати на три групи та три періоди:

I період – це 1943–1945 рр. У цей час з'явилися документи-щоденники, які вели керівники підпільних груп, що діяли на окупованій німцями території, а також документація партизанського загону імені Щорса;

II період – це повоєнні 1945–1946 рр., коли керівникам району та головам сільських рад з центру направлялися інструкції про надання останніми достовірної інформації діяльності партизанських груп, загонів, а також окремих жителів сіл та міст цього регіону. Ці документи готували в основному представники місцевої та районної влади, які обов'язково відправлялися до столиці. Саме ці статистичні та фактологічні матеріали пізніше будуть використані у звітах та публічних виступах керівників партії та урядовців;

III період – це період 60-х рр. XX ст. В цей час працювали робочі комісії щодо визнання діяльності підпільних антифашистських груп, які брали участь у партизанському русі проти німецьких окупантів протягом 1941–1943 рр. У цей час в окремих населених пунктах були створені комісії, які робили ґрунтовний аналіз причетності кожної особи до партизанського руху, визнавалась або ж не визнавалась їх діяльність як партизана. Звісно, ця процедура суттєво вплинула на статистичні показники учасників цього руху, які мали тенденцію до збільшення.

Саме архівні документи вказаних вище трьох періодів використані авторкою публікації як основне джерело вивчення заявленої проблеми.

Масштаби патріотичного руху серед населення Бориспільського району Київської області в період Великої Вітчизняної війни ґрунтовно розкриває Довідка про патріотичний рух серед населення Бориспільського району, складена районною комісією в 1964 р. В Довідці зазначалось, що на території району створювалися партизанські загони, підпільні організації та групи. Вся робота проводилась під керівництвом комуністів, які були залишені райкомам партії для підпільної роботи. У період німецької окупації в боротьбі з нацистами та зрадниками Батьківщини в районі брало участь 1 396 громадян, з них 81 були комуністами, 19 – комсомольцями та 2 – піонерами. Більшість – 1 315 громадян – безпартійні, в тому числі 724 жінки. Щодо національної належності, то 1 387 людей від загальної кількості становили українці, 4 росіяни і 4 євреї. Кількість розстріляних, повішених, спалених та закатованих – 315 патріотів району [3].

У контексті загального вивчення партизанського руху на Бориспільщині перед автором постало питання об'єктивного аналізу початкового етапу опозиційного руху проти ворога в цьому регіоні, адже більшість авторів виписують лише період 1943 р., тобто період діяльності партизанського загону імені Щорса. Однак, архівні матеріали про діяльність партизанського загону імені Щорса з вересня 1941 до 13 червня 1945 рр. дають дані про більш ранній період організаційного становлення підпільних груп та руху опору проти ворога. Так, у томі 2 про діяльність вказаного партизанського загону на пожовклому папері є наступна інформація: "Довідка видана в тім, що Микола Михайлович Єременко був ініціатором і організатором першої бойової групи, яка поклала початок партизанському загону ім. Щорса, він же і був першим командиром загону. Тов. Микола Єременко загинув у Рудяковському оточенні 29 червня 1943 р. Його батько Михайло Іванович Єременко був агентурним розвідником загону. Перші збори проходили у нього на квартирі при його участі" [4].

Документи Робочої комісії 60-х рр. "Про визнання діяльності підпільної антифашистської групи, яка діяла під час Великої Вітчизняної війни в с.Старе Бориспільського району від 19.03.1964 р." засвідчують наступне: "Погодитися з рішенням бюро парткому Бориспільського виробничого управління від 12 липня 1963 р. про визнання діяльності підпільної антифашистської групи на чолі з З.Ю.Ткаченко, яка діяла в с.Старому Бориспільського району з жовтня 1941 р. по вересень 1943 р.". Цей документ підписаний секретарем Київського сільського обкому КП України М.Кобильчаком [5]. До документа додавався список учасників антифашистської групи, яка діяла в с.Старому і раніше не була врахована. У списку вказані наступні прізвища: Ткаченко Захарій Юхимович, 1915 року народження, безпартійний. У групі

з квітня 1941 до вересня 1943 року були також Цицора Іван Андрійович, 1887 року народження та Цицора Ганна Юхимівна, 1901 року народження [6].

Група під керівництвом З.Ю.Ткаченка врятувала від знищення сотні жителів с.Старе, 30 чоловік – колишніх студентів Київського медтехнікуму, 40–50 військовополонених червоноармійців, а також більше 30 чоловік з числа жителів Велико-Дубачанського району, які знаходились у концтаборі м.Бровари. Група перешкоджала вивезенню хліба до Німеччини, розповсюджувала листівки, збирала та передавала зброю і боєприпаси загону ім. Щорса [7].

31 серпня 1963 р. Ткаченко Захар Юхимович власноруч напише сповідь про свій життєвий шлях, де розкриє доленосні правдиві факти. "Народився в 1915 р. на Переяславщині. В 1941 р. на початку війни із Борисполя на аеродром підвозив боєприпаси до літаків. Коли наша частина почала відступати, я доїхав своєю машиною до станції Борщова і там машину кинув... Біля Березані попав у полон, а потім втік. В березні 1944 р. відмовився від броні і з Києва відправився до Москви. 10 травня отримали машину Форд і нас відправили на захід, а скоро я опинився у Війську Польському у районі Луцька. 17 січня 1945 р. були у Варшаві, а 29 квітня я був у передмісті Берліну. 2 травня – в Берліні, а 3 травня виїхав з Берліну до Варшави... Служив у Першій польській армії, у Варшавській польській дивізії імені Тадеуша Костюшко, перший артилерійський полк, штабна батарея... Маю від командування нагороду за взяття Варшави та Берліну" [8]. Після війни пройшло вже скільки років, однак владу непокоїв період перебування та діяльності З.Ю.Ткаченка на окупованій території. Можливо, особисто для нього часом реабілітації і став день 12 липня 1963 р., коли було визнано його як керівника партизанської підпільної групи.

До раннього періоду партизанського руху на Бориспільщині має пряме відношення Тригуб Павло Данилович. Він народився в 1903 р., безпартійний, житель села Сошнікова. Організатор підпільної бойової групи в с.Сошнікові та в с.Велико-Щученка. В 1942 р. налагодив зв'язки між невеликими підпільними групами. Пізніше, вступивши до загону ім. Щорса, обіймав посаду начальника розвідки. Розплатою з ним місцевої поліції та жандармерії було наступне. 22 серпня 1943 р. вороги спалили хату його тещі, в якій він раніше жив зі своєю сім'єю. Його шестимісячну доньку разом з тещею німці арештували та ув'язнили у концтабір. Дружина та її рідний брат втекли до лісу і скоро стали членами партизанського загону. Щоб упіймати начальника розвідки, через 45 днів німці звільнили доньку з бабусею, можливо, маючи надію на те, що є приманка для великої здобичі.

Матеріали про партизанську діяльність громадян Бориспільського району в період тимчасової німецько-фашистської окупації (вміщені документи охоплюють період з 09.10.1943 до 11.08.1967 рр.) містять довідку наступного змісту: "Штаб партизанського загону ім. Щорса. 9 жовтня 1943 р. с.Старе. Довідка-характеристика дана товаришу Тригуб Павлу Даниловичу в тому, що він був організатором в 1942 р. Сошниківської та Щучинської бойових підпільних груп, а пізніше в лютому – березні 1943 р., одним з активних організаторів партизанського загону ім. Щорса. Тов. Тригуб провів виключно активну роботу по озброєнню загону та забезпеченню його кадрами. Будучи начальником розвідки, він вміло та енергійно створив цілісну сітку розвідки у всіх ближніх селах. Невтомно та сміливо працював у розвіковому напрямку, показав себе відважним у найтяжчі хвилини, надихав людей на боротьбу. Командир партизанського загону ім. Щорса. Комісар загону. Начальник штабу. Підписи. 14.01.1944 р.". Цей документ завірено Сошниківською сільською радою від 9 липня 1965 р. Нотаріальний запис №315. (Прим. автора) [9].

Крім вищезазначених осередків руху опору, на Бориспільщині діяли й інші групи та організації. Так, в січні 1942 р. в с.Рудня Бориспільського району була створена підпільна антифашистська організація на чолі з С.Я.Небрат в складі 18 чоловік. Члени підпільної організації з метою більшої конспірації були розділені на 5 підпільних груп. Вони тримали постійний зв'язок з партизанським загonom "За Родину", збирали і передавали партизанам зброю, проводили диверсії, направляли людей у партизанський загін. Учасники підпільної організації збрали та передали партизанам 56 гвинтівок, 20 000 штук патронів. Члени підпільної організації свідомо влаштували аварії. При активній участі підпільників І.Є.Небрата і П.А.Кравця партизанами загону "За Родину" була висаджена в повітря водокачка на станції Бобрик. Підпільник І.Я.Чечін допоміг захопити та переправити у партизанський загін дві німецькі автомашини. Члени підпільної організації М.Л.Тимошенко та М.П.Шишкоріз постійно передавали партизанам харчі з Бобринського молокозаводу [10]. 20 грудня 1963 р. рішенням бюро парткому Бориспільського виробничого управління було офіційно визнано діяльність підпільної антифашистської організації на чолі з С.Я.Небрат, яка діяла під час Великої Вітчизняної війни в с.Рудня Бориспільського району з січня 1942 р. до вересня 1943 р. Витяг із протоколу №45 засідання бюро обкому КП України від 11.11.1964 р. підтверджує визнання діяльності цієї підпільної організації [11].

В жовтні 1941 р. в с.Кулаженці Бориспільського району Київської області була створена підпільна антифашистська група на чолі з

Котом Фролом Андрійовичем, 1903 року народження, українець, безпартійний. Працював головою колгоспу цього села. (Помер в 1946 р. після повернення з Німеччини. – Прим. автора.) Члени підпільної групи в кількості 9 чоловік проводили антигітлерівську пропаганду, організували саботаж виконання розпоряджень німецьких окупаційних властей, перешкоджали відправленню молоді до Німеччини. Маючи радіоприймач, члени групи одержували повідомлення Радінформбюро, розповсюджували їх серед населення. Група мала зв'язки з партизанським загonom ім. Щорса, постачала йому продукти харчування, направляла в загін людей тощо.

Внаслідок проведеної роботи партизанами значна кількість молоді, якій обіцяли райське життя, відмовлялась їхати до Німеччини. Членами групи В.С.Стригуном, П.С.Ткаченком та М.Г.Ткаченком було організовано викрадення каси в Старо-Басанському лісництві на суму понад 50 000 крб. Через члена групи Т.Ф.Соболя було видано партизанам 10 штук відгодованих для німців свиней, за що Соболя німці розстріляли. Кот Фрол Андрійович відправив у партизанський загін імені Щорса декілька тонн пшениці з комори колишнього колгоспу. На початку 1943 р. в партизанський загін пішли члени групи М.С.Ткаченко та К.О.Ткаченко. Вони стали зв'язківцями. Під час виконання обов'язків Ф.А.Кот та П.С.Ткаченко потрапили в руки гестапо і були відправлені в Дахау. Члена групи П.Ф.Зікія нацисти повісили в грудні 1942 р. Члена групи О.Д.Шумського разом із сім'єю забрало гестапо і всі пропали безвісти [12]. (В документах 1963 р. буде вказано, що О.Д.Шумський, 1903 р. народження, загинув у гестапо у 1942 році. – Прим. автора.)

Бюро парткому Бориспільського виробничого управління своїм рішенням від 20 грудня 1963 р. офіційно визнало діяльність підпільної антифашистської групи на чолі з Ф.А.Котом, яка діяла в с.Кулаженці Бориспільського району [13]. Далі документи про діяльність групи були передані у вищі компартійні інстанції.

Бюро Обкому КП України на засіданні від 11.11.1964 р. прийняло наступне рішення: "Погодитися з рішенням бюро парткому Бориспільського виробничого управління від 20 грудня 1963 р. про визнання діяльності підпільної антифашистської групи на чолі з т. Ф.А.Кот, яка діяла під час Великої Вітчизняної війни в с.Кулаженці Бориспільського району з жовтня 1941 р. до грудня 1942 р. [14]. Підпільна група складалася з 9 чоловік. Всі українці, серед яких 2 члени КПРС. Коли члени підпільної групи влились до складу партизанського загону, то Ткаченко Михайло Григорович був комісаром, а потім парторгом роти. Ткаченко Михайло Степанович був секретарем комсомольського комітету [15]. Свідченням причетності останнього до партизанського

загону ім. Щорса є архівна довідка наступного змісту: "Я, Ткаченко Михайло Степанович, борець партизанського загону ім.Щорса, підтверджую, що на території с.Кулаженці існувала підпільна група, яка проводила роботу у боротьбі з німецькими властями. Ця група була утворена у жовтні 1941 р. за ініціативою Кот Фрола Івановича і Шумського Олексія Дем'яновича. Група перестала існувати у грудні 1942 р., а її учасники перейшли у партизанський загін ім. Щорса і були зв'язківцями або бійцями" [16].

Аналіз документів Державного архіву Київської області дає можливість прослідкувати діяльність органів місцевого самоврядування – сільських рад (особливо у повоєнний період) щодо підготовки необхідної інформації про партизанів та осіб, які перебували на окупованій території. Робота велася прискіпливо з метою виявлення ворожих елементів та колабораціоналістів, а також у напрямку успішного виконання політичних директив щодо репатріантів, адже ця категорія людей була на особливому рахунку. Це можна прослідкувати на прикладі с.Старе Бориспільського району Київської області. Спеціальними інструкціями районна влада зобов'язувала Старинську сільську раду дати відомості про громадян, які брали участь у партизанському русі проти німецьких окупантів під час Великої Вітчизняної війни 1941–1943 рр. Відомості складала комісія у складі: голови Старинської сільської ради – Фокіна Віктора Васильовича; секретаря партійної організації села – Яцика Василя Досійовича; директора Старинської середньої школи – Мелешка Йосипа Петровича; викладача історії середньої школи – Шапар Фросі Боніфатіївни; секретаря партійної організації Старинської птахофабрики – Бойка Олександра Миколайовича.

Члени комісії несли моральну відповідальність за достовірність та об'єктивність цієї інформації. Результати роботи комісії вражали, адже підготовлені для району та області документи – це жахлива трагедія людей, їх родин, водночас – це обличчя окупаційної влади на шляху творення "нового порядку". Комісія напрацювала наступні дані та факти щодо жителів свого села:

1. Крисько Тимофій Іванович – 1911 р.н., розстріляний 11.12.1941 р. у с.Старе.

2. Бойко Іван Карпович – 1876 р.н. (вивезено в м.Бориспіль і розстріляно).

3. Бойко Павло Іванович – 1906 р.н. (поліція забрала і розстріляла).

4. Шапар Дмитро Боніфатійович – 1906 р.н. (перебував у поліції).

5. Заєць Данило Юхимович – 1901 р.н. Розстріляний у Борисполі 23.12.1941 р.

6. Кров Микола Пантелеймонович – 1907 р.н. (розстріляний у Борисполі).

7. Бойко Василь Сергійович – 1907 р.н. (розстріляний у Борисполі 23.12.1941 р.).

8. Бойко Іван Сергійович – 1902 р.н. (розстріляний у Києві у 1943 р.).

9. Тарасов Михайло Михайлович – 1898 р.н. (розстріляний у Борисполі 23.12.1941 р.).

10. Заєць Трохим Іванович – 1900 р.н. (поліція відправила до Борисполя. Звідти до Києва. Подальша доля невідома).

11. Труш Яков Іванович – 1893 р.н. (у травні 1943 р. розстріляний у Києві).

12. Курилко Михайло Терентійович – 1913 р.н. (замучений поліцаями у с.Старому в 1941 р.).

13. Говоруха Сергій Аврамович – 1905 р.н. (розстріляний у Борисполі в 1941 р.).

14. Яцик Андрій Степанович – 1904 р.н. (розстріляний у Києві).

15. Яцик Олександр Степанович – 1907 р.н. (розстріляний у Києві).

16. Терещенко Степан Васильович – 1907 р.н. (розстріляний у Борисполі 23.12.1941 р.).

17. Шепета Тимофій Фокійович – 1905 р.н. (розстріляний у Борисполі 23.12.1941 р.).

18. Пирогов Степан Костянтинович – 1900 р.н. (поліція розстріляла його у Борисполі).

19. Скрыга Іван Савович – 1917 р.н. (закатований поліцією у с.Старому).

Допомагали партизанам:

1. Короба Антон Фаусович (помер у Старому в 1946 р.).

2. Бойко Олексій Іванович, 1912 р.н.

3. Бойко Степанида Федорівна, 1908 р.н.

4. Овчаренко Дмитро Данилович, 1926 р.н. (загинув у 1944 р. при визволенні Естонії).

Окупанти помстилися місцевим жителям – спалили хутір "Степана Разіна", де проживали А.Ф.Короба, О.І.Бойко, С.Ф.Бойко (за 4 км від с.Старого). Його жителі були вигнані нацистами на проживання в с.Старе. Громницький Петро Йосипович вбитий поліцаями в урочищі "Займище" с.Старого. Похований у братській могилі цього села [17].

Аналіз архівних документів переконує в тому, що партизанський рух у 1943 р. став якісно новим та масштабним порівняно з попередніми роками. На території Бориспільщини діяв партизанський загін ім. Щорса. Командиром загону був Овсієнко Григорій Парфентійович,

1904 р.н., член КП(б)У з 1927 р., який потрапив у оточення після трагічних подій на території Київщини в 1941 р.

Загін організовано 28 лютого 1943 р. Районами його бойових дій стали Бориспільський район – с.Сошників, Старе, Кілов, Галауров, Головки, а також села Переяслав-Хмельницького та Ржищевського районів. Назву загону було утверджено рішенням загальних зборів 1 травня 1943 р.

Г.П.Овсієнко в партизанському загоні з 2 березня 1943 р., командиром загону – з 5 липня 1943 року. З 24 серпня 1943 р. загін ім. Щорса очолює Козловський Олександр Йосипович, 1900 р.н., партійний працівник, який закинтий на цю територію десантною групою 5 серпня 1943 р. разом з Киктенком Олександром Федоровичем, який з 24 серпня став начальником штабу партизанського загону.

Результати діяльності партизанського загону були досить вагомими. Врятовано від розгрому 14 населених пунктів, 5 підприємств, 9095 голів худоби, збережена площа зернових 12 000 га, цукрових буряків – 1 800 га, проведено 13 диверсійних операцій (ліквідовано лісозавод, нафтобазу, ліквідовано телефонні лінії та апарати, виведено із робочого стану Старинський цукровий завод).

За даними керівників загону, 28 лютого 1943 р. у загоні було лише 6 чол., на 1 травня – 32 чол., 29 червня – 134 бійця, а на 20 вересня 1943 р. – 738 партизанів.

По закінченні війни у липні 1945 року в Київському обкомі КП(б)У розглядалося питання "Про затвердження звіту і бойову діяльність партизанського загону ім. Щорса". Бюро обкому визнає, що з березня 1943 до 22 вересня 1943 року у Сошниківському лісі Бориспільського району діяв партизанський загін ім. Щорса. У постановчій частині бюро обкому вказувалося: "Звіт про бойову діяльність партизанського загону ім. Щорса в кількості 71 чоловік під керівництвом командира Г.П.Овсієнка та комісара А.Й.Козловського, що діяв з березня по 22 вересня 1943 року, затвердити". Другим пунктом постанови було наступне: "Просити штаб партизанського руху України позбавити звання "партизан" 3-х чоловік, які проникли до загону з ворожим наміром, а також тих, що служили в поліції та перебували в партизанському загоні менше 2-х місяців" [18]. На мою думку, існує занадто велика розбіжність у кількості партизанського складу загону ім. Щорса. Керівництво загону у власній документації наводить цифру 738 партизан, а Київський обком приймає рішення про діяльність лише 71 чоловіка. Статистика партизанського руху в наступні повоєнні роки суттєво буде змінюватися. Однак, якою б не була кількість людей, визнаних чи не визнаних носити звання "партизан", внесок партизанського загону ім. Щорса в загальну перемогу над ворогом є

вагомим. Партизанський загін надавав допомогу військовим частинам при форсуванні Дніпра. Архівні документи свідчать, що допомога була надана 42-й гвардійській дивізії гвардії генерал – майора Боброва, 237 Прилуцькій стрілковій дивізії полковника Мароль, мінометному полку майора Кузнецова, розвідроті старшого лейтенанта Сенатова та окремій гвардійській мінометній дивізії №445 [19].

Наведені автором архівні документи містять різні трактування подій, різні статистичні дані та фактологічні розбіжності. Саме тому проблема регіональних особливостей руху опору на окупованій території є проблемою науково значущою і потребує подальшого дослідження. Це є сторінка історії нашої Батьківщини, малої батьківщини, члена сім'ї чи цілої родини моїх земляків, яка має воскреснути.

Література

1. Зиль А. С. Бориспільщина в роки війни : документальна розповідь / А. С. Зиль. – К., 1999.
2. Йова Н. В. Історія рідного краю. Бориспільщина від найдавніших часів до кінця ХХ ст. / Н. В. Йова, Т. М. Гойда. – К. : Люксар, 2002. – С. 56–58.
3. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. Р.-5, оп. 2/6, спр. 262, арк. 105.
4. ДАКО, ф. Р.-4, оп. 1, спр. 92, арк. 328.
5. ДАКО, ф. Р.-4, оп. 1, спр. 90, арк. 1–2.
6. Там само, арк. 3.
7. Там само, арк. 5–6.
8. Там само, арк. 8–21.
9. ДАКО, ф. Р.-4, оп. 1, спр. 95, арк. 47.
10. ДАКО, ф. Р.-4, оп. 1, спр. 89, арк. 2.
11. Там само, спр. 89, арк. 1.
12. ДАКО, ф. Р.-4, оп. 1, сп. 88, арк. 7.
13. Там само, спр. 88, арк. 2.
14. Там само, спр. 88, арк. 1.
15. Там само, спр. 88, арк. 5–6.
16. Там само, спр. 88, арк. 9.
17. ДАКО, ф. Р.-4, оп. 1, спр. 90, арк. 22–25.
18. ДАКО, ф. Р.-4, оп. 1, спр. 91, арк. 5.
19. ДАКО, ф. Р.-4, оп. 1, спр. 92, арк. 126.

РЕЦЕНЗІЇ

Л.М.Остапенко

Згадуючи 200-річчя Гоголя: до слова про новий бібліографічний показчик Г.В.Самойленка

Рецензія на книгу: Самойленко Г. В. Гоголь в XX веке. Европа. Средняя Азия и Закавказье : тематико-библиографический указатель / Г. В. Самойленко. – Нежин : Издательство НГУ им. Н. Гоголя, 2009. – 481 с.

Минулий гоголівський ювілей очікувано поповнив чималими здобутками царину гоголезнавства, і зокрема його бібліографію. Серед цих, вочевидь, важливих надбань, якщо взяти до уваги російський і вітчизняний дослідницький діалог, – і "визнання" російськими науковцями праць ніжинських вчених, що вже не обмежуються започаткованими в Ніжині "Гоголезнавчими студіями" [1].

Та поза увагою аналітиків ювілейної української гоголіани, можливо, через невеликий наклад (усього 135 примірників), досі залишається новий бібліографічний показчик "Гоголь в XX веке. Европа. Средняя Азия и Закавказье", впорядкований професором Г.В.Самойленком [2].

Ім'я доктора філології, професора Григорія Васильовича Самойленка, що впродовж багатьох років очолює кафедру світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету, широко відоме завдяки його численним працям з російської та української літератури XIX–XX ст., з історії вітчизняної науки і культури, з краєзнавства. Значний доробок вченого складають і його гоголезнавчі дослідження, що тривають вже понад чотири десятиліття і свого часу сприяли формуванню Гоголівського наукового центру в Ніжинському виші.

"Гоголь в XX веке. Европа. Средняя Азия и Закавказье" – це вже друге, підготовлене професором Г.В.Самойленком російськомовне бібліографічне видання, яке репрезентує започатковану ще 1984 р. показчиком "Гоголь и литературы народов СССР" гоголіану всього минулого століття. Попри те, що упорядник спирається на попередній досвід і, за його власним зізнанням, не претендує на вичерпність

зібраного матеріалу, його повнота і форма подання роблять покажчик непересічною подією в сучасному гоголезнавстві і справжньою знахідкою для всіх зацікавлених творчістю М.Гоголя.

У новій гоголівській бібліографії **вперше** у межах одного покажчика репрезентовані праці вчених різних країн світу, що визначають напрямки гоголезнавчої думки ХХ ст. Як і в попередньому виданні Г.В.Самойленка, застосовано тематичний принцип розподілу гоголезнавчих досліджень, що значно спрощує користування бібліографічними джерелами і полегшує науковий пошук. Сюди увійшли понад 8 тисяч позицій, які систематизовані за сімома великими розділами й 178 тематико-хронологічними рубриками: бібліографічні відомості з кожної теми подано за прямою хронологією, а в межах року – за алфавітним принципом.

Зміст покажчика, як на мене, переконливо доводить зайву категоричність зауважень рецензентів ніжинської гоголіани про те, що працям ніжинських гоголезнавців бракує широкого літературного контексту [1]. Адже вартість нової бібліографії Гоголя визначається не лише кількістю зібраних джерел, а й загальною концепцією викладу, що визначає місце М.В.Гоголя у світовій літературі і культурі.

Перший розділ, присвячений життю і творчості М.Гоголя, вміщує бібліографічну інформацію про загальні гоголезнавчі дослідження, про основні твори письменника, про вивчення його творчості у школі і визначає релігійний чинник як присутній у життєвому і творчому шляху Гоголя.

Другий – "Гоголь и русская литература" – охоплює широкий контекст гоголівської творчості в російській літературі, починаючи з Давньої Русі до сьогодення. Особливо детально в розділі висвітлено тему "Гоголь і російська література ХІХ ст.", репрезентовану 45 персоналіями сучасників і наступників Гоголя, що були пов'язані з ним або безпосереднім тісним взаємовпливом (від осередку Аксакових до М.Язикова), або певним літературним діалогом (від Ф.Достоевського до А.Чехова).

Третій розділ покажчика – "Н.В.Гоголь и русская литература ХХ в.", як і попередній, відкривається рубрикою "Загальні праці" і вміщує бібліографію рецепції творчості письменника 37 провідними письменниками і поетами минулого століття. Серед них і такі затребувані гоголезнавцями постаті, як А.Бєлий, М.Булгаков, І.Бунін, В.Набоков, В.Розанов, так і мало "вивчені" у гоголівському контексті Й.Бродський, В.Маяковський, О.Мандельштам, О.Твардовський, О.Фадєєв, В.Шукшин та ін.

Четвертий розділ – "Гоголь и литература народов Российской Федерации" – стосується засвоєння гоголівської творчості народами

Росії. Тут вміщено бібліографічну інформацію про сприйняття Гоголя в Абхазії, Башкирії, Дагестані, Кабардино-Балкарії, Калмикії, Карелії, Комі, про осмислення гоголівського спадку в Марійському краї, Мордовії, Осетії, Татарії, Туві, Удмуртії, Чувашії та Якутії, про вплив Гоголя як письменника і драматурга на літературу і театр цих народів.

У п'ятому розділі покажчика йдеться про праці, присвячені впливу Гоголя на російську культуру. Окрім переліку загальних гоголезнавчих досліджень історико-культурного змісту, він уміщує підрозділи, що позначають різні напрямки цього впливу: "Гоголь и театр", "Гоголь и музыка", "Гоголь и кино", "Гоголь и изобразительное искусство. Скульптура".

Шостий розділ покажчика присвячений темі "Гоголь и Украина". За структурою він подібний до попередніх розділів, де йшлося про взаємини Гоголя з російською літературою, і складається з підрозділів: "Общие работы", "Гоголь и украинское народное творчество", "Гоголь и украинская литература XIX – нач. XX века" (і далі – по 12 персоналіям українських письменників), "Гоголь и украинский театр", "Гоголь и украинская литература XX века". Тож у загальному контексті він концептуально "врівноважує" досі гостре серед гоголезнавців питання про національний аспект творчої свідомості Гоголя.

В останньому – сьомому розділі, що має назву "Гоголь и литература Западной Европы, Средней Азии и Закавказья", репрезентовано власне світову рецепцію творчості М.В.Гоголя. Основні тенденції цього досвіду позначені у підрозділі "Общие работы", у наступних підрозділах за географічним принципом систематизовані численні праці гоголезнавців країн Заходу і Сходу: і вчених Європи, і науковців країн колишнього СРСР.

Деякі бібліографічні позиції, як і в попередніх розділах покажчика, за необхідністю анотовані, що дуже спрощує пошук, особливо іншомовних джерел. З цієї ж метою видання супроводжується розлогим іменним покажчиком авторів указаних праць з посиланнями на відповідний бібліографічний запис.

На загал поява "Гоголя в XX веке" дуже важлива не лише за його інформативністю чи за прикладним значенням бібліографічного покажчика. Як на мене, це дуже **особиста книга** автора, свідчення про Гоголя в реаліях минулого століття з потужним етичним наповненням, сповнене ностальгії за величчю – ні, навіть не Гоголя, а тієї Русі, чиїм сином він себе вважав, і за єдністю Духу, котрий, вшановуючи Гоголя, ми все одно втрачаємо.

До слова, згадуючи 200-річний ювілей, чи це не найкращий пам'ятник Гоголю?

Література

1. Булкина И. Нежинский круг и "фантастическая реальность": Обзор юбилейной украинской "гоголианы" [Электронный ресурс] // НЛО. – 2010. – № 101. – Режим доступа:

<http://magazines.russ.ru/nlo/2010/101/bu33-pr.html>. – Заглавие с экрана.

2. Самойленко Г. В. Гоголь в XX веке. Европа. Средняя Азия и Закавказье : тематико-библиографический указатель / Г. В. Самойленко. – Нежин : Издательство НГУ им. Н.Гоголя, 2009. – 481 с.

Г.А.Киричок

Иван Тургенев: сквозь призму золотого и серебряного веков русской литературы

Рецензия на книгу: Анненкова Е. С. Слово вечной жизни: дискурс традиции И.С.Тургенева в прозе русского зарубежья (Б.К.Зайцев, И.С.Шмелев, М.А.Осоргин) : монография / Е. С. Анненкова. – Киев : Основа-Принт, 2011. – 526 с.

Речь пойдет о работе, чье концептуальное содержание можно попытаться выразить как основательную научную попытку Елены Анненковой отыскать точки соприкосновения века позапрошлого и прошлого сквозь призму творческой фигуры Ивана Сергеевича Тургенева, человека судьбы, либерала и западника, обладающего основательной открытостью таланта (в толстовской терминологической оценке). Сразу же отметим объемность и многопрофильность поставленных задач в данной монографии, которые исследовательницей объединены метафорическим понятием "загадка Тургенева". К последнему можно относиться по-разному, но загадочность всякого литературного имени (без всяких кавычек) есть явление самого общего порядка, с его универсальностью и философской наполненностью.

Художественная антропология Ивана Тургенева открыла миру читателей такое понятие как "тургеневский человек" с его хрестоматийно известными чертами и характеристиками, узнаваемым антропологическим профилем и содержанием. И, по-видимому, права Е.Анненкова, апеллируя при характеристике мировоззренческих констант великого странника такими понятиями, как Идеал, Красота и Добро. Они извечны, непреходящи и поэтому столь актуальны в контексте данного предложенного разговора.

В первой главе *"Культурно-литературная проекция традиции И.С.Тургенева в художественном мире писателей старшего поколения первой волны русской эмиграции"* (с. 13–63) исследователь изначально отталкивается от типологической параллели и тем самым сопоставления двух веков русской литературы – Золотого и Серебряного. Степень удачности применяемых метафор может быть поддана сомнению (но это уже совсем другой разговор).

В начале главы Е.Анненкова пытается сформулировать концептуальное понимание такого феномена, как литературный канон, с его терминологической синтетичностью и полифонией. Аксиологические и миромоделирующие доминанты канона помогают, по мысли исследователя, с должной степенью уяснить интерпретационное поле явления. И здесь же констатируются неминуемые глубинные сдвиги предложенных к рассмотрению художественных парадигм. Система ценностей, лежащих в основе литературного канона, так или иначе, претерпевает изменения различного порядка. Но в то же время как быть с вечными истинами, от которых никак не уйти? Или у каждого века свои ответы на вечные вопросы?

Автор монографии стремится раскрыть рецептивный механизм литературного канона, рассматривая его как многоуровневое, много-профильное и полифоническое явление (каждый слышит своё!). Естественно, что подобное концептуальное описание такого восприятия может вызвать различные оценки – как "за", так и "против". Например, видя канон как ретранслятор культурного кода (см. с. 15), Е.Анненкова со всей неизбежностью неминуемо расширяет операционное поле своего исследования, что неминуемо ведет к определенным смысловым утратам и смещениям. Скорее всего, необходимо все же вести речь о художественном коде, а это требует несколько иного уровня концептуальной аргументации. И здесь же впечатляет фактологическая добротность аргументации исследователя, его обращение к опыту других ученых. Нельзя не обратить внимания на высокую, пафосную риторику доказательности выдвигаемых идей, мыслей Е.Анненковой. Литературный канон – это еще и отбор имен, жанров, тем и пр. Рецептивный механизм в данной ситуации вряд ли способен учесть все слагаемые такого явления. Подобное позволяет, как можно заметить, как сужать, так и расширять границы "поля традиции" Ивана Тургенева (с. 18). Хотя, как мне кажется, автор исследования мог бы и не заковычивать данное понятие, поскольку термин вполне корректен в данной ситуации.

Е. Анненкова видит, рассматривает и оценивает поэтику Ивана Тургенева именно как индивидуальную поэтику, отдавая должное, в первую очередь, аспектам неповторимости художественного слова писателя-классика.

Сам репертуар творческих персоналий, интерпретаторов художественной традиции Ивана Тургенева, естественно, имеет свои коллизии и подоплеки. Остановливаясь на фигурах Б.Зайцева, И.Шмелева и М.Осоргина, исследователь неминуемо пыталась учесть момент духовной близости, одинаковости житейских коллизий и судеб, родства душ. В конечном счете, это право автора.

Примечательно, что Е. Анненкова стремится описать и, как следствие, смоделировать творческую рефлексию литературного поколения (Б.Зайцев, И.Шмелев, М.Осоргин). И снова можно заметить, что точкой притяжения (подчеркнем, равно как и отталкивания) в данной ситуации становится родство и близость человеческих душ.

К несомненным достоинствам главы следует отнести попытку автора дать описание природы тургеневской традиции, уяснив ее основные ценностные и миромоделирующие параметры. Логическим центром позиции исследователя становится точка зрения Т.С.Элиота с его мыслью о природе понимания творчества автора в контексте исторического времени (см. с. 35), то есть настоящего и прошлого. Снова и снова впечатляет объем затрагиваемого вопроса. Е. Анненкова дает здесь же оценку сделанного её предшественниками в данном вопросе. Насколько можно судить, получается весьма и весьма добротный перечень имен (персоналий). Со всей неизбежностью автор исследования затрагивает весьма объемную проблему: Иван Тургенев в социокультурном пространстве русской эмиграции первой волны. Нельзя не отметить внушительный корпус сопутствующих оценок и характеристик, проливающих свет на состояние вопроса, его проблемные узлы и хитросплетения.

Во второй главе *"Вечное значение временной жизни человека": тургеневский топос в прозе Б.К.Зайцева, И.С.Шмелева, М.А.Осоргина* (с. 64–216) автор исследования видит данную проблему как органическую часть общего диалога Золотого и Серебряного веков русской литературы.

Рассматривая прозу Б.Зайцева в контексте данного вопроса, Елена Анненкова точно фиксирует признания и автохарактеристики последнего. "Тургеневские липы" (Ю.Айхенвальд), его многочисленные изображения (описания) старого сада можно расценивать и как тяготение к образцам, и как отсыл к предыдущему художественному

опыту. По наблюдениям исследователя, Б.Зайцев, подобно своему предшественнику, стремится и пытается постичь вечную коллизию: природа и ее отдельность, порой непостижимость, а рядом кратковременная (по природным меркам) жизнь человека. Сравнивая рассказы Б.Зайцева и повести И.Тургенева, литературовед фиксирует иные параметры бытия и масштаб видения, его характер и глубину проникновения в ход вещей. Также обращается внимание на тургеневскую образную коллизию Гамлет и Дон Кихот и ее художественное влияние на мир XX в. "Герои-путники, душевные скитальцы и странники" (с. 80) ведут свою родословную от тургеневского Рудина. Оценивая художественно-психологическую тональность прозы Б.Зайцева (элегизм, меланхолия, лейтмотив дороги), автор видит здесь влияние тургеневского мировосприятия. Весьма удачным видится анализ перекличек образного содержания произведения двух писателей. По наблюдениям Е.Анненковой, тургеневская антропология оказала несомненное влияние на прозу Б.Зайцева. Уясняя генеалогию героев Б.Зайцева, исследователь обнаруживает несомненные переклички.

Сопоставляя тургеневские произведения с романами И.Шмелева "Пути небесные" и "История любовная", Е.Анненкова пытается обнаружить, уяснить типологические сходства рассматриваемых произведений. По ее мнению, узнаваемы прототексты (иначе – предтексты), что дает основание вести речь о характере художественной близости сравниваемых произведений. Мистицизм тургеневского взгляда находит свое отражение в мире И.Шмелева.

Удачно подмечено лирико-психологическое начало, сближающее писателей. Свообразным указателем здесь становится ключевое слово "помню" (см. с. 114), традиционно начинающее слово героя-рассказчика. Вновь и вновь Е.Анненковой приходится рассматривать философию чувств персонажей сравниваемых произведений. И снова неминуемо возникает образ "тургеневской девушки" (см. с. 123 и дальше) с ее романтическими коллизиями.

При сопоставлении тургеневского художественного мира с прозой М.Осоргина исследователь в первую очередь актуализирует "философию природы", с ее исповедальным началом. М.Осоргин в контексте этого разговора расценивается как пантеист, с его верой в природу и органичной любовью к ней. Здесь, как считает автор монографии, многое резонирует с мыслями Ивана Тургенева. В завершение главы говорится об архетипе Италии в творческом созна-

нии И.Тургенева и метаморфозах "итальянской темы" (с. 138–216) в прозе упоминаемых авторов.

Глава третья *"Россия и русский национальный характер: рефлексия и модификации тургеневской концептосферы в прозе русского зарубежья"* (с. 217–361) стремится уяснить ментальные черты и характеристики русского человека, с его извечными рефлексиями. Со всей неизбежностью Е.Анненковой приходится как расширять сопоставительные рамки разговора, так и минимизировать компаративное поле. Необходимо отметить внимательное прочтение сопоставляемых авторов, стремление разобраться в хитросплетениях сравнительно-типологических характеристик.

Четвертую главу исследования *"В поисках средств художественной выразительности: поэтическая традиция И.С.Тургенева в прозе Б.К.Зайцева, И.С.Шмелева, М.А.Осоргина"* (с. 362–517) можно с полной уверенностью считать наиболее поэтологической частью рассматриваемой монографии. Отталкиваясь от хрестоматийно известного определения "поэт прозы", Е.Анненкова последовательно рассматривает влияние лирической прозы И.Тургенева на творческую манеру и стиль упоминаемых авторов, пытается обозначить границы синтеза поэзии и прозы, ведет речь о рецепции поэтики тургеневского пейзажа и художественного психологизма. При этом можно констатировать весьма тонкие текстуальные наблюдения и переклички между сопоставляемыми явлениями.

В целом монографию Е.Анненковой можно расценивать как заметное явление в современной украинской русистике, как удачную попытку литературно-типологического анализа явлений классического порядка.

М.П.Ткачук

Крізь призму архетипної критики

Рецензія на книгу: Когут О. В. Архетипні сюжети та образи в сучасній українській драматургії (1997–2007) : монографія / О. В. Когут. – Рівне : НУВГП, 2010. – 440 с.

Національна драматургія викликала і викликає зацікавлення багатьох дослідників. Поетика новітньої української драматургії залучає в свою орбіту все ширше коло науковців і письменників, а також

широке коло читачів, які цікавляться історією української літератури. Незважаючи на певну "первинність соціально-економічних проблем", українське суспільство має потребу в "свіжому повітрі", що його вносить театральне мистецтво. На цьому фоні вирізняється своєю оригінальністю, аргументованістю висновків і масштабністю джерельної бази це монографічне дослідження. Відома своїми публіцистичними статтями, науковими розвідками й сміливими інтерпретаціями суспільно-політичних процесів, Оксана Когут фахово відстежує сучасні тенденції в літературознавстві. Спираючись на здобутки та напрацювання попередників, дослідниця розглядає твори новітньої української драматургії як цілісну художню систему кодів архетипних сюжетів і образів, актуалізованих у стильових моделях бароко, романтизму та моделювального реалізму.

Актуальність і суспільно-практичне значення обраної теми дослідження зумовлюється тим, що глибинні суперечності теперішнього кризового стану української спільноти закладені радянською командно-адміністративною системою та чекають свого подальшого наукового вирішення. Покликання науки полягає в неупередженому вивченні тих чи інших процесів, виробленні рекомендацій та їх практичній реалізації. У цій площині цінність і вагомість дослідження полягає у комплексному та об'єктивному аналізі. Напрацьований матеріал свідчить про наявність широких можливостей для його використання на сучасному етапі державотворення. Характеризуючи зміни, які відбуваються у духовній площині, зазначимо, що влада незалежної України частково змогла досягти адекватних потребам часу зрушень.

Наукова новизна монографії, на нашу думку, визначається тим, що на основі аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури досліджено українську драматургію як своєрідний цілісний соціум, що виробив власну стратегію і зберігає свою неповторну самобутність. Монографія побудована за проблемно-хронологічним принципом, що відповідає логіці викладу теми. Її структура, що складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, є цілком оптимальною для досягнення поставленої мети і реалізації дослідницьких завдань. Практично усі чотири розділи і сімнадцять параграфів праці мають проблемний характер, а їх дослідження й розкриття змісту відзначаються високим ступенем новизни, оригінальними баченнями та оцінками.

У другому розділі монографії проаналізовано бароко як стильову концепцію української драматургії кінця ХХ – початку ХХІ ст. Зокрема, дослідниця переконливо доводить, що "постмодерна драма по-своєму

прочитує сакральну історію людства, ревізійноуючи та перекодифікуючи головні концепти християнського вчення, вдаючись до біблійного ґлокалізму, що вказує на невпинний пошук людиною Господнього Логосу, врешті, присутність Бога в сучасному інформаційному суспільстві". Досконале володіння методами джерелознавчого аналізу дозволило опрацювати і систематизувати значний комплекс літератури. Допитливий дослідник завжди знаходить свіжий ракурс для висвітлення тієї чи іншої частини тематичного мегаблоку, що необхідно додати в особистий здобуток Оксани Когут.

Важливим для концептуального осмислення проблем став третій розділ роботи, присвячений "імітації романтизму". Цілком логічним є висновок про те, що "у сюжетах сучасної української драматургії практично стерто межу між реальністю та умовністю ігрового світу, що постає головним структуротворчим концептом. У аналізованих драмах привертає увагу своєрідний синкретизм ігрових прийомів (театр у театрі; вистава у виставі; гра у грі), що створює багаторівневе кодування сюжету". У контексті досягнення головної мети і пов'язаних із нею завдань Оксана Когут здійснила досить вдалу спробу вирішення концептуальних вагомих проблем дослідження, котрі можна вважати особистим внеском у наукову розробку теми.

Центральним і найбільш інноваційним за змістом став четвертий розділ монографії – "Моделювальний реалізм", у якому розглянутий біографічний сюжет як один із затребуваних прийомів, проаналізовано можливості психоаналітичного використання архетипів для структурування сюжетів у новітній національній драматургії. Поряд з розкриттям способу міфологізації урбаністичного хронотопу в драматургії 90-х рр. ХХ ст., простежено постмодерну рецепцію архетипу міста в сучасному українському драмописі, розглянуто іронічні та містерійні модуси, способи демонізації сюжетного архетипу та втілення урбаністичної домінанти в аналізованих драмах.

Заслугують на схвалення положення та висновки дослідження. У них сформульовані теоретичні узагальнення, які мають певне практичне значення, а саме: простежено процес формування новітнього драмопису як одного із ключових факторів духовного буття; висвітлено зміст, форми і методи художнього пізнання та загальнокультурну спрямованість. Архітектоніка дослідження логічна і цілком відповідає завданням, які поставила перед собою Оксана Когут. Запропонована структура роботи дозволяє вичленити основні моменти досліджуваної проблеми, розкриває зміст і відзначається високим ступенем новизни.

Матеріал монографії націлений на перспективу вивчення архетипної та культурно-історичної інтерпретації драматичних текстів. Потенціал українського драмопису вимагає оновлення концептуальних підходів і застосування сучасного дослідницького інструментарію. Його глибинні пласти повинні залишатися й надалі предметом постійних дискусій науковців, літераторів, публіцистів.

Таким чином, монографія Оксани Когут "Архетипні сюжети та образи в сучасній українській драматургії 1997–2007 рр." виконана на належному фаховому рівні, є цілісним, завершеним дослідженням конкретної наукової проблеми і вдало заповнює існуючі прогалини у вітчизняному літературознавстві.

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Жаркевич Н.М. Народность "Вечеров на хуторе близ Диканьки" Н.В.Гоголя. Проблемы интерпретации	3
Самойленко Г.В. Второй том "Мертвых душ" Н.Гоголя: история создания и его текстологическая судьба	9
Люликова А.В. Соотношение континуального и дискретного времени в сатирических романах И.Ильфа и Е.Петрова.....	34
Гоголя М.П. Мотив смерти у прозы Данила Киша	42

ІСТОРІЯ

Москаленко О.Ю. Про що говорить топоніміка Прилуччини? ...	50
Бровко А.Г. Воєнне мистецтво Війська Запорозького Низового 1734–1775 рр. в історичних дослідженнях XVIII–XIX ст.	59
Ростовська О.В. Наукові інтерпретації Магдебурзького права та його запровадження на Чернігівщині	70
Луняк Є.М. Доля Юрія Хмельницького за свідченнями французького дипломата де ла Круа	82
Крупенко О.В. Природна специфіка Полтавської губернії та її вплив на економіку регіону другої половини XIX ст.	89
мгр. Емре Акинджи. Громадсько-політична діяльність Олександра Шульгина на поч. XX ст.	100
Качмала В.І. Сільське господарство Чернігівщини в структурі економіки Лівобережжя на початку XX ст.	109
Кириленко С.О. Проблема походження Русі в радянській історичній науці кінця 20–40-х рр. XX ст.	124
Молоткіна В.К. Політична цензура друкованих видань в радянській Україні в 1930-ті рр.	133
Левченко Ю.І. Історіографія окупаційного режиму в губернаторстві "Буковина" 1941–1944 рр.: аналіз робіт українських дослідників	142
Давиденко Ю.М. Діяльність польських підпільних військових організацій на території "Приєднаних земель" в 1939–1944 рр.	154
Стельникович С.В. Другий Базар 1941 р. та його вплив на діяльність ОУН(М)	165
Страшко Є.М., Шпитяк В.А. Ніжинська фельдшерсько-акушерська школа в період німецької окупації 1941–1943 рр.....	172

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

Самойленко О.Г., Самойленко О.В. Михайло Тулов – вчений-філолог, педагог, перший голова Історичного товариства Нестора-літописця	189
Дорохина Л.А. Хоровое исполнительство в духовных учебных заведениях Чернигова в начале XX в.	202
Седляр А.В. Діяльність органів міського самоврядування Волині та Поділля у сфері початкової освіти (кінець XIX – початок XX ст.)	209
Іванцова Н.І. Становлення безперервної освіти в Україні у 20-х рр. XX ст.	216
Конончук І.М. Культурне життя національних меншин Полісся 20-х рр. XX ст. (на матеріалах Чернігівщини)	224
Дорохин В.Г. Конструктивные и выразительные возможности современного баяна.	234
Потапенко Я.О. Історичні зміни репрезентації тілесності в контексті утвердження інформаціоналістської парадигми мережевого суспільства	240
Кучер Л.С. Феномен смерті в контексті духовної самотрансценденції людини	248
Корнєєва Л.Л. Фуррі та фуррі-арт: антропоморфний образ тварини як артефакт	258

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

Двірна К.П. Партизанський рух на Бориспільщині (1941–1943 рр.): архівна розвідка	267
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ

Остапенко Л.М. Згадуючи 200-річчя Гоголя: до слова про новий бібліографічний покажчик Г.В.Самойленка. Рецензія на книгу: Самойленко Г. В. Гоголь в XX веке. Европа. Средняя Азия и Закавказье : тематико-библиографический указатель / Г. В. Самойленко. – Нежин : Издательство НГУ им. Н.Гоголя, 2009. – 481 с.	277
Киричок Г.А. Иван Тургенев: сквозь призму золотого и серебряного веков русской литературы. Рецензія на книгу: Анненкова Е. С. Слово вечной жизни: дискурс традиции И.С.Тургенева в прозе русского зарубежья (Б.К.Зайцев, И.С.Шмелев, М.А.Осоргин) : монографія / Е. С. Анненкова. – Киев : Основа-Принт, 2011. – 526 с.	280
Ткачук М.П. Кризь призму архетипної критики. Рецензія на книгу: Когут О. В. Архетипні сюжети та образи в сучасній українській драматургії (1997–2007) : монографія / О. В. Когут. – Рівне : НУВГП, 2010. – 440 с.	284

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 67

*Проблеми історії, літератури та культури
у регіональному науковому вимірі*

**Відповідальний редактор та упорядник
САМОЙЛЕНКО Григорій Васильович**

Технічний редактор – В. П. Сливко
Комп'ютерна верстка та макетування – О. В. Борщ
Літературний редактор – О. М. Лісовець
Коректор – А. М. Конівненко

Підписано до друку __.03.12 р.
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 17,76
Ум. друк. арк. 16,74

Папір офсетний
Тираж 100 прим.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7–19–72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.